

E. Sariqov, B. Haydarov

IQTISODIY BILIM ASOSLARI

8

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
umumiy o'rta ta'lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik sifatida
tasdiqlagan*

Toshkent — 2014

Taqrizchilar: **U. G'afurov** – TDIU iqtisodiyot nazariyasi kafedrasini mudiri,
iqtisod fanlari nomzodi, dotsent,
H. Xotamova – RTM bosh metodisti,
N. Do'stmurodova – Toshkent shahridagi 28-maktab
o'qituvchisi,
M. Jo'rayeva – XTV tasarrufidagi aniq fanlarga
ihtisoslashgan maktabning iqtisodiyot o'qituvchisi

**Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari hisobidan
ijara uchun chop etildi.**

I $\frac{0601010000}{358}$ 2010

ISBN 978-9943-07-117-9

MUNDARIJA

So'zboshi	5
Darslikdan foydalanish bo'yicha umumiy ko'rsatmalar.....	6

I bob. Iqtisodiyotga kirish

<i>1-mavzu.</i> Iqtisodiyot bilan tanishuv	8
<i>2-mavzu.</i> Cheklanganlik muammosi	10
<i>3-mavzu.</i> Tanlov va uning muqobil qiymati.....	12
<i>4-mavzu.</i> Ishlab chiqarish va uning omillari	16
<i>5-mavzu.</i> Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv	19
<i>6-mavzu.</i> Iqtisodiy tizimlar	22
<i>I bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar .....</i>	<i>26</i>

II bob. Bozor

<i>7-mavzu.</i> Ayirboshlash va pul	30
<i>8-mavzu.</i> Bozor va uning turlari	34
<i>9-mavzu.</i> Bozorlar va narxlar.....	38
<i>10-mavzu.</i> Bozor qatnashchilari.....	41
<i>II bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar.....</i>	<i>44</i>

III bob. Oila-uy xo'jaliklari iqtisodiyoti

<i>11-mavzu.</i> Iste'molchilarning daromadlari va xarajat turlari.....	48
<i>12-mavzu.</i> Mulk va xususiyashtirish.....	25
<i>13-mavzu.</i> Daromad va boylik.....	55
<i>14-mavzu.</i> Jamg'arish va sug'urta	95
<i>15-mavzu.</i> Iqtisodiy qaror qabul qilish.....	63
<i>16-mavzu.</i> Iste'molchilarning huquqlari	67
<i>III bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar .....</i>	<i>71</i>

IV bob. Talab va taklif

17-mavzu.	Talab va talab qonuni	74
18-mavzu.	Talabga ta'sir etuvchi boshqa omillar	77
19-mavzu.	Taklif va taklif qonuni	80
20-mavzu.	Taklifga ta'sir etuvchi boshqa omillar	8
21-mavzu.	Tovarning bozor narxi	84
22-mavzu.	Talab va taklif qonunlariga doir amaliy mashg'ulot	88
23-mavzu.	Talab va taklif o'zgarishining bozor narxiga ta'siri	9
<i>IV bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar .....</i>		<i>93</i>

V bob. Raqobat va bozor iqtisodiyoti

24-mavzu.	Raqobat	96
25-mavzu.	Monopoliya va monopollashgan bozorlar	100
26-mavzu.	Bozor iqtisodiyoti	104
27-mavzu.	O'zbekiston bozor iqtisodiyoti sari	108
<i>V bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar .....</i>		<i>112</i>

VI bob. Soliq tizimi

28-mavzu.	Soliqlar va ularning turlari	116
29-mavzu.	Soliqqa tortish asoslari	119
30-mavzu.	Soliq to'lovchilarning huquqlari va majburiyatlari	122
<i>VI bobni takrorlash uchun savol va topshiriqlar .....</i>		<i>125</i>
Bilimingizni sinab ko'ring		128
Ba'zi iqtisodiy atamalar lug'ati		132
Takrorlash uchun berilgan topshiriqlar javoblari		141

SO'ZBOSHI

Aziz o'quvchilar!

Mamlakatimizda tarixan qisqa davr ichida bozor munosabatlariga asoslangan milliy iqtisodiyotimiz asoslari barpo etildi. Bunday sharoitda iqtisodiy bilim asoslarini sizga yoshlikdan o'rgatib, singdirib borish mamlakatimiz oldida turgan dolzarb masaladir. Axir buyuk kelajakni yaratish, 10 — 15 yildan keyin jamiyatni boshqarish siz barkamol avlod zimmasiga tusha boshlaydi. Shunday ekan, sizdan tinmay izlanish, iqtisodiy bilim asoslarini chuqur o'rganish, uni kundalik turmushga tatbiq eta bilish talab etiladi. Bu sohada qo'lingizdagi ushbu kitob hamrohingiz bo'ladi. U bilan tezda do'stlashib olasiz, degan umiddamiz.

Darslikni sodda, tushunarli tilda yozishga harakat qildik. Unda deyarli barcha tushunchalarning mohiyati kundalik turmushda uchraydigan hayotiy misollar yordamida yoritilgan.

Shuningdek, oxirgi bobda mamlakatimizdagi soliq tizimi haqida bilishingiz lozim bo'lgan boshlang'ich ma'lumotlarni berishni lozim topdik.

Darslikni yozishda rivojlangan mamlakatlarda to'plangan ilg'or tajriba namunalari-dan foydalanildi. Shu bilan bir qatorda yurtimizga xos sharqona va umrboqiy qadriyatlarimizdan kelib chiqib, kitobning hayotga yaqin bo'lishiga ham e'tibor berdik.

“Iqtisodiy bilim asoslari” 8-sinf darsligi bo'yicha dars o'tish uslubiyati o'qituvchilar uchun mo'ljallangan uslubiy ko'rsatmalar kitobida keltirilgan. Shuningdek, iqtisodiy bilim asoslari fanini texnik vositalar yordamida o'qitishga mo'ljallangan ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar to'plami va darslikning kompyuter uchun mo'ljallangan elektron variantlari ham yaratilgan.

Darslikning elektron varianti va u asosida yaratilgan elektron darslikni Xalq ta'limi vazirligining axborot-ta'lim portali — www.eduportal.uz sahifalaridan ham topishingiz mumkin.

Mazkur darslik bo'yicha ta'lim olish imkoniyati siz azizlarga berilgan ekan, sizga bu mas'uliyatli va mashaqqatli, shu bilan birga maroqli yo'lda qunt va sabot tilab qolamiz. Iqtisodiy bilim asoslaridan olgan saboqlaringiz sizni barkamollik sari yetaklab, jonajon Vatanimizning buyuk kelajagini yaratishga xizmat qiladi, degan umiddamiz!

Oq yo'l sizga, aziz o'quvchilar!

DARSLIKDAN FOYDALANISH BO'YICHA UMUMIY KO'RSATMALAR

Har bir mavzuga oid materiallar quyidagi bandlarga bo'lingan va ma'lum tartib asosida darslik sahifalarida joylashtirilgan, ba'zi bandlar esa muayyan belgi ostida ajratib ko'rsatilgan:

1. Darsning tartib raqami va mavzu nomi.
2. Dars mavzusini yoritishga yordam beruvchi muammoli vaziyatga oid ko'rgazmali ma'lumot, rasm, jadval, diagramma va hokazolar.
3. Mavzuga oid, asosan uyda mutolaa qilishga mo'ljallangan asosiy matn.
4. Berilgan muammoli vaziyatga doir faollashtiruvchi savol va topshiriqlar.
5. Dars davomida qo'llaniladigan tayanch atamalarining ta'rifi.
6. O'zlashtirilgan bilimlarni chuqurlashtirish, takrorlash va o'z-o'zini tekshirish uchun berilgan savollar.
7. Hisob-kitob ishlarini talab qiladigan, amaliy tavsifga ega mashg'ulot va mashqlar.
8. Izlanish va kichik tadqiqot olib borish uchun o'quvchilarga alohida-alohida beriladigan mustaqil ish topshiriqlari.
9. Mustaqil fikrlash va bilimlarni chuqurlashtirish uchun berilgan savollar.
10. Mavzuning yodda saqlash lozim bo'lgan o'zak jumalari.
11. Yurtimizga xos sharqona qadriyatlar, ularga oid savol va topshiriqlar.
12. Mavzuga oid dunyoqarashni kengaytiradigan qo'shimcha ma'lumotlar.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov asarlaridan iqtiboslar.
14. Iqtisodiy tushunchalarni o'zaro bog'laydigan formulalar.

Darslikdan foydalanishda quyidagi ko'rsatmalarga amal qilishni maslahat beramiz:

Darslik bo'yicha 30 ta dars va 4 ta (har bir chorakda bittadan) oraliq nazorat o'tkazish maqsadga muvofiq. Har bir mavzuga oid materiallarni bitta dars davomida va uyda o'rganish lozim.

Yangi mavzuni yoritishda, asosan yuqorida ta'riflangan 2–5-band materiallari bilan ishlash kerak.

3-bandda berilgan materiallardan, asosan uyda o'qish va o'rganish uchun foydalanish lozim.

Dars mavzusini mustahkamlashni 6-banddagi savol va topshiriqlar hamda 7-banddagi mashqlar yordamida amalga oshirgan ma'qul.

8-banddagi topshiriqlar kichik izlanish va tadqiqot sifatida o'quvchilarga mustaqil ish qilib berishga mo'ljallangan.

9–12-banddagi savollar, o'zak jumalar va qadriyatlar mustaqil mushohada yuritish, bilimlarni boyitish, amaliyotda qo'llab ko'rish va o'z-o'zini tekshirish maqsadida ishlatilgani ma'qul.

O'quvchilar diqqati 4-banddagi kalit atamalar va 10-banddagi mavzuning o'zak jumalariga qaratilishi lozim.

Uyga vazifalar darsda muhokama qilinmagan 9–10-band savol va topshiriqlari asosida berilgani ma'qul.

Har bir bob oxirida berilgan takrorlash uchun savol va topshiriqlardan o'tilganlarni mustaqil ravishda takrorlab borish hamda oraliq nazorat ishlariga tayyorlanish maqsadida foydalanish tavsiya etiladi.

I bob. Iqtisodiyotga kirish

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- iqtisodiyotni xo'jalik yuritish tizimi sifatida tavsiflay olish va uni tarkibiy qismlarga ajrata olish;
- ehtiyojlarni farqlay olish;
- inson ehtiyojlarining poyoni yo'qligini tushunib yetish;
- resurslarning cheklanganligini asoslay olish;
- iqtisodiyotning asosiy muammosi mohiyatiga tushunib yetish;
- tanlovning zarurat ekanligini anglab yetish;
- tanlovning muqobil qiymatini topa bilish;
- ishlab chiqarish omillarini ajrata bilish;
- mehnat unumdorligining mohiyatini tushunib yetish;
- mehnat unumdorligini sodda misollarda hisoblay olish;
- mehnat taqsimotining afzallik va kamchilik tomonlarini sanash;
- mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning o'zaro aloqadorligini tushunish;
- har qanday jamiyat oldida turgan uchta asosiy savolning mohiyatiga tushunib yetish;
- iqtisodiy tizimlarni bir-biridan farqlay olish va taqqoslash.

1-MAVZU

IQTISODIYOT BILAN TANISHUV

1-sentabr—
O'zbekiston
Respublikasining
mustaqillik kuni!

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. "Iqtisodiyot" so'zini qanday tushunasiz? Iqtisodiyot nimalardan tashkil topgan?
2. Iqtisodiyotning asosiy vazifasi nimadan iborat bo'lishi kerak deb o'ylaysiz?
3. Nima sababdan iqtisodiyotni o'rganish lozim?
4. Yuqorida keltirilgan rasmlarni ko'zdan kechirib, mustaqillik yillarida bunyod etilgan, respublikamiz iqtisodiyotining poydevorini tashkil etuvchi ishlab chiqarish korxonalari va muassasalarini sanang.

IQTISODIYOT

Tabiatda tayyor holda non, kiyim-kechak, uy-joy yo'q. Inson ehtiyoji uchun kerakli, tabiatda tayyor holda uchramaydigan barcha narsalarni o'zi yaratishga majbur. U shu maqsadda tabiat qo'ynida *iqtisodiyot* deb atalmish ulkan xo'jalikni barpo etdi. Endilikda iqtisodiyot xo'jalik yuritish tizimi sifatida — insonning yashashi va kamol topishining birdan bir vositasiga aylangan.

Iqtisodiyot — insonning hayot kechirishi uchun zarur ne'matlarni yaratishga qaratilgan xo'jalik yuritish tizimi.

Iqtisodiyotning eng asosiy tarkibiy qismi bu odamlardir. Odam o'z mehnati, aql-idroki evaziga iqtisodiyotni harakatga keltiradi, boshqaradi. Iqtisodiyotning ikkinchi tarkibiy qismi bu tabiatdir. Tabiat iqtisodiyotning xomashyo ombori hisoblanadi. Iqtisodiyotning uchinchi bo'lagi — bino va inshootlar, zavod va fabrikalar, yo'l va ko'priklar, asbob-uskunalar, mashina va mexanizmlar hamda boshqa qator inson qo'li bilan yaratilgan narsalardan tarkib topgan sun'iy muhitdir.

Iqtisodiyotning shu uch tarkibiy qismlarining birikishi natijasida, iqtisodiy jarayon vujudga keladi. Iqtisodiy jarayonlar to'rt bosqichda kechadi. Birinchi bosqichda, inson

ehtiyojlarini qondirish uchun xizmat qiladigan ne'matlar, ya'ni tovar va xizmatlar yaratiladi, ishlab chiqariladi. Ikkinchi bosqichda, yaratilgan tovar va xizmatlar taqsimlanadi. Keyingi bosqichda, ular ayirboshlanadi va nihoyat oxirgi bosqichda, iste'mol qilinadi.

Iqtisodiyotni yuritish, ya'ni iqtisodiy jarayonlarni boshqarish muammosi bilan odamlar qadimdan tanish bo'lganlar. Yunonistonda ikki ming yil oldin "*Ekonomikos*" (o'zbek tilidagi ma'nosi — "*uy xo'jaligini yuritish san'ati*") deb nomlangan iqtisodiyotga oid birinchi kitob Ksenofont (eramizdan avvalgi 430—355-yillar) tomonidan yozilgan. "Ekonomika" (o'zbek tilida "iqtisodiyot") so'zi shu kitob nomidan kelib chiqqan.

ARASTU

(Eramizdan avvalgi 384—322-yillar)

Iqtisodiyotni fan sifatida qarab, uning ilk tushuncha va tamoyillarini yaratgan qadimgi yunon faylasufi.

Hozirda iqtisodiyot fani nafaqat birgina uy xo'jaligini, balki butun bir davlat, hatto dunyo xo'jaligini yuritish yo'l-yo'riqlari haqidagi fan sifatida tushuniladi. Shunday qilib, *iqtisodiyot fani* odamlarning iqtisodiy ne'matlarni yaratish jarayonidagi faoliyatini, o'zaro munosabatlarini o'rganadigan fan ekan.

Iqtisodiyot fani — odamlarning iqtisodiy ne'matlarni yaratish jarayonidagi faoliyatini va o'zaro munosabatlarini o'rganadigan fan.

Zamonaviy iqtisodiyot fani mikroiqtisodiyot va makroiqtisodiyot deb nomlangan qismlarga bo'linadi. *Mikroiqtisodiyot* — alohida olingan oila, korxonalar va tarmoq iqtisodiyotini o'rganadi. *Makroiqtisodiyot* esa mamlakat miqyosidagi iqtisodiyotni o'rganadi. Biz iqtisodiyot fani bilan tanishuvni uning mikroiqtisodiyot qismidan dan boshlaymiz.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Iqtisodiyot xo'jalik yuritish tizimi sifatida nimalardan tarkib topgan?
2. Iqtisodiyot fanining kelib chiqishi haqida qisqacha so'zlab bering.
3. Iqtisodiy jarayon bosqichlarini sanang va biror misol asosida ularni izohlang.
4. Har bir fuqaro uchun iqtisodiyotni o'rganish hayotiy zaruriyat ekanligini uchta dalil yordamida asoslang.
5. Kundalik turmushda iqtisodiy bilimlar qachon va qanday vaziyatlarda kerak bo'ladi?
6. Iqtisodiyot fani nimani o'rganadi? Iqtisodiyot qanday qismlardan tashkil topgan?

Buni yodda tuting!

- Iqtisodiyot — insonning yashashi va kamol topishining birdan bir vositasi.
- Iqtisodiyotning tarkibiy qismlari: tabiat, odamlar va odamlar tomonidan yaratilgan barcha narsalar.
- Iqtisodiy jarayon bosqichlari: ishlab chiqarish, taqsimot, ayirboshlash va iste'mol.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Inson Yer yuzida yashab, to'laqonli hayot kechirishi uchun o'zida nimalarga muhtojlik va ehtiyoj sezadi? 3 minut ichida bu ehtiyojlar ro'yxatini tuzing. Agar vaqt yetarlicha bo'lganda bu ro'yxatni yana qanchagacha davom ettirishingiz mumkin edi? Umuman olganda, inson ehtiyojlarining poyoni va cheki bormi?
2. 1–2-rasmlarda tasvirlangan har bir kishining qanday ehtiyojlari bo'lishi mumkin? Turli kishilar ehtiyojlarining har xil bo'lishi nimalarga bog'liq deb o'ylaysiz?
3. 3-rasmda tasvirlangan oilaning qanday ehtiyojlari bor deb o'ylaysiz? 4-rasmda tasvirlangan maktab o'quvchilarining-chi? Ularni to'la qondirish imkoniyati bormi?
4. Yuqorida aniqlangan yetishmovchiliklar va muammolarning asosiy sababi nimada deb o'ylaysiz?

IQTISODIYOTNING ASOSIY MUAMMOSI

Inson — ongli mavjudot. U har doim yaxshi yashashga intilib kelgan. Ayiqning qorni to'ysa, iniga kirib uxlaydi. Inson esa erishgan narsasi va mavqeyi bilan qanoatlanmaydi. U yaxshiroq ovqatlanish, yaxshiroq kiyinish, yaxshiroq turmush sharoitiga ega bo'lish, yaxshiroq martabaga erishish, yaxshiroq bilim olishga va hokazolarga intilib yashaydi. Insonga har doim nimadir yetishmaydi. Shu bois, inson ehtiyojlarining poyoni va cheki yo'q deb aytamiz.

Inson ehtiyojlari ma'lum shaxs yoki guruhga tegishli bo'lishiga ko'ra, *shaxsiy ehtiyojlar* va *ijtimoiy ehtiyojlar* kabi turlarga bo'linadi.

Shaxsiy ehtiyojlar deb alohida olingan shaxsgagina tegishli bo'lgan shaxsiy gigiyena vositalari, kiyim-kechak, gazeta o'qish kabi ehtiyojlarga aytiladi. Ijtimoiy ehtiyojlar esa kishilarning yonma-yon, hamjihatlikda hayot kechirishi bilan bog'liq, birgalashib qondiriladigan xususan, maktabda bilim olish, jamoat transportidan foydalanish kabi umumiy ehtiyojlaridan iborat bo'ladi.

Ehtiyoj

— insonning muayyan sharoitda yashashi va kamol topishi uchun zarur bo'lgan narsalarga muhtojligi.

Inson ehtiyojlarini qondirishi uchun unga turli xil ne'matlar zarur bo'ladi. Bu ne'matlarning ba'zilar (havo, suv, quyosh yorug'ligi, issiqligi va hokazolarni) insonga tabiat tekin in'om etadi.

Ularni *erkin ne'matlar* deb ataymiz. Qolganlarini esa inson o'z mehnati, iqtisodiy faoliyati orqali yaratishi vaishlab chiqarishi lozim bo'ladi. Ularni *iqtisodiy ne'matlar* deb ataymiz. Inson ehtiyojlari biror-bir moddiy narsa — tovarni iste'mol qilish yoki biror-bir xizmatdan foydalanish evaziga qondirilishi mumkin. Biror narsani ishlab chiqarish uchun tabiatdan xomashyo, insonning jismoniy kuchi, bilimi, turli xil mashina va mexanizmlar, asbob-uskunalar, bino va inshootlar, xullas bir so'z bilan aytganda, *ishlab chiqarish resurslari* zarur bo'ladi. Iqtisodiy resurslar miqdori esa, afsuski, chegaralangan. Shu bois, insonning hamma yetishmovchiliklari va ehtiyojlarini to'la qondirishning iloji yo'q. Iqtisodchilar bu muammoni *cheklanganlik muammosi* deb yuritishadi va u iqtisodiyotning asosiy muammosi hisoblanadi.

Odamlarning cheklangan resurslardan foydalanib, poyonsiz ehtiyojlarini to'laroq qondirishga qaratilgan, oqilona xo'jalik yuritish yo'l-yo'riqlarini iqtisodiyot fani o'rganadi.

Iqtisodiy resurslar — mahsulot va xizmatlar yaratish uchun asqotadigan barcha narsalar.
Erkin ne'matlar — insonga tabiat in'om etgan tekin ne'matlar.
Iqtisodiy ne'matlar — inson iqtisodiy faoliyati orqali yaratiladigan ne'matlar.
Cheklanganlik muammosi — cheksiz ehtiyojlar va cheklangan resurslar o'rtasidagi nomutanosiblik.

Cheklangan resurslardan qay tarzda foydalanish insonning ma'naviyatiga ham bog'liq. Ma'naviy jihatdan qashshoq odam o'z ehtiyojlarining moddiy jihatini e'tiborga oladi, xolos. Bu esa oxir-oqibat, insonning turmush tarziga, uning jamiyatdagi mavqeyiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, har bir inson o'z ehtiyojlarining ma'naviy va moddiy jihatiga ahamiyat berishi lozim. Yuksak ma'naviyatli inson o'z moddiy ehtiyojlarini qondirar ekan, atrofdagi odamlarga va umuman jamiyatga ziyon-zahmat yetkazmaslikka intiladi.

Iqitboslar

Insonga xos orzu-intilishlarni ro'yobga chiqarish, uning ongli hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy olamni bamisoli parvoz qilayotgan qushning ikki qanotiga qiyoslasak, o'ylaymanki, o'rinli bo'ladi.

Qachonki ana shu ikki muhim omil o'zaro uyg'unlashsa, tom ma'nodagi qo'sh qanotga aylansa, shundagina inson, davlat va jamiyat hayotida o'sish-o'zgarish, yuksalish jarayonlari sodir bo'ladi.

Islom Karimovning "Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch" kitobidan

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Nega inson ehtiyojlarining poyoni yo'q? Cheksiz ehtiyojlar qanday qondiriladi?
2. Qishloqda va shaharda yashayotgan oilalar ehtiyojlarining turlicha bo'lish sabablari nimada?
3. Cheklanganlik muammosining mohiyati nimada? Unga 5 ta misol keltiring.
4. Oila bo'lib yashashning qanday iqtisodiy afzalliklari bor?
5. Har bir resurs turiga uchtdan misol keltiring va ularning bir-biridan farqlarini ayting.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Shohjahonning tug'ilgan kuniga dadasi o'ziga yoqqan biror narsa olish uchun 25000 so'm pul berdi. U anchadan beri portfel, yangi oyoq kiyimi (krossovka) va futbol to'pi sotib olmoqchi bo'lib yurgan edi. Shohjahon do'konlarni aylanib yurib, bu pulga o'zi xohlagan narsalardan faqat bittasini olish imkoniyati borligini aniqladi va nima olsam ekan, deb o'ylanib qoldi. Shohjahon uchta imkoniyatdan faqat bittasini tanlashga majbur. Iqtisodiyotda bunday imkoniyatlar muqobil imkoniyatlar deb yuritiladi.

Aytaylik, Shohjahon uchun bu narsalarni sotib olish quyidagi tartibda qoniqish hissini beradi:

1) krossovka; 2) futbol to'pi; 3) portfel. Shu bois, u krossovkani sotib oldi, chunki unga bu eng katta qoniqish hissini beradi. Shohjahonning bu tanlovi futbol to'pi ola olmasligi bilan unga "qimmatga tushadi". Iqtisodchilar buni — tanlovning muqobil qiymati deb atashadi. Demak, Shohjahon tanlovining, ya'ni krossovkaning muqobil qiymati — futbol to'pi bilan o'lchanadi.

1. Aytinch, Shohjahon nima sababdan uch imkoniyatdan birini tanlashga majbur bo'ldi?
2. Shohjahon nima sababdan krossovkani tanladi?
3. Nega Shohjahon tanlovining muqobil qiymati portfel bilan o'lchanmayapti?
4. Siz Shohjahonning o'rinda bo'lganingizda bu uch imkoniyatdan qaysi birini tanlagan bo'lar edingiz? Nega?
5. Tanlovingizning muqobil qiymatini aniqlang.

Muqobil imkoniyatlar — birini tanlaganda qolganlaridan voz kechiladigan imkoniyatlar.

Tanlovning muqobil qiymati — tanlov natijasida voz kechilgan imkoniyatlar ichidan eng katta naflisi.

TANLOV ZARURATI

Insoniyat ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan barcha tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishning imkoni yo'q. Chunki iqtisodiy resurslar cheklangan. Shu bois, nafaqat alohida olingan shaxs, balki korxonalar va firmalar, davlat va jamiyat miqyosida ham cheklanganlik muammosiga duch kelinadi. Har qanday firma ham o'z faoliyatini kengaytirish payida bo'lib, ko'proq sifatli mahsulot turlarini ishlab chiqarishga intiladi. Davlat ta'lim, sog'liqni saqlash sohasiga va atrof-muhit muhofazasiga imkoni boricha ko'proq mablag' ajratishni xohlaydi. Lekin, afsuski, imkoniyatlar, to'g'rirog'i, ishlab chiqarish resurslari cheklangan. Cheklanganlik muammosi bor ekanki, mavjud imkoniyatlardan birini tanlashga, ya'ni cheklangan resursni nimaga sarflash haqida bir qarorga kelishga to'g'ri keladi. *Tanlov* deb cheklangan resurslardan foydalanish imkoniyatlari orasidan birini tanlashga aytiladi.

Tanlov — cheklangan resurslardan foydalanish imkoniyatlari orasidan birini tanlash.

TANLOVNING MUQOBIL QIYMATI

Bankdan qarz olmoqchi bo'lgan firma oldida bu pullarga yangi dastgohlar sotib olib, ishlab chiqarishni kengaytirish yoki eski dastgoh va binolarni ta'mirdan chiqarib, ishchilarining mehnat sharoitlarini yaxshilash muammosi turadi. Davlatdan 10 gektar yer olgan fermer xo'jaligi oldida esa, bahorda yerga qaysi ekinlarni ekish muammosi ko'ndalang turadi. Shahar hokimligi o'z ixtiyorida ma'lum miqdordagi mablag'ni yo'llarni ta'mirlash yoki yangi maktab qurishga sarflash haqida bosh qotiradi. Davlat miqyosida esa sog'liqni saqlash sohasiga ko'proq pul ajratish kerakmi yoki neftni qayta ishlash zavodini qurish kerakmi, degan muammoga duch kelinadi.

Bu haqda o'ylab ko'ring!

Eng katta dunyoviy muammo resurslarning cheklanganligi emas, balki ulardan oqilona, tejamkorlik bilan foydalanmayotganimizdir, degan fikrga o'z munosabatingizni bildiring.

Yuqorida keltirilgan misollarda bir nechta imkoniyatdan bittasini tanlashga, qolganlaridan esa voz kechishga to'g'ri keladi. Tanlov natijasida voz kechilgan imkoniyatlar ichidan eng katta naf keltiruvchi imkoniyatga *tanlovning muqobil qiymati* deb aytiladi.

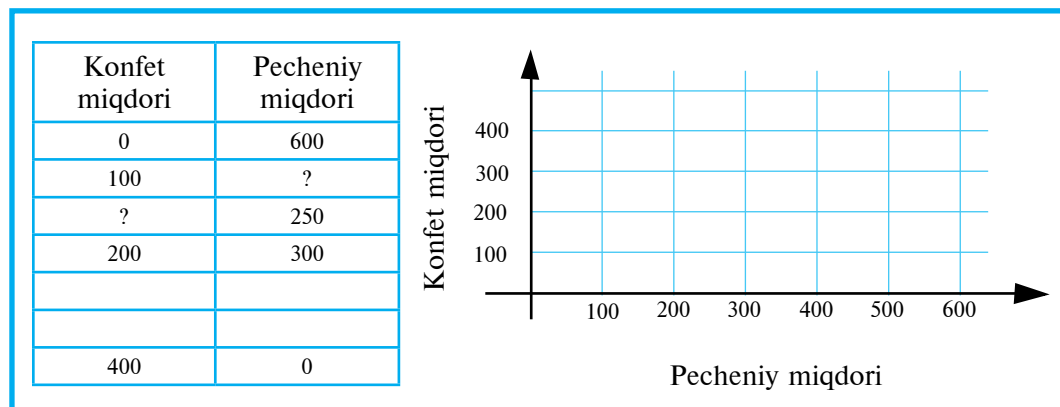
MUROSALI TANLOV

Tanlov amalga oshirilayotgan hamma hollarda ham imkoniyatlarning biri tanlanib, qolganlaridan voz kechilmaydi. Shunday hollar ham bo'ladiki, tanlov amalga oshirilayotgan vaqtda hamma imkoniyatlar bilan ham murosqa qilishga to'g'ri keladi, ya'ni barcha imkoniyatlardan ham qisman-qisman foydalaniladi. Aytaylik, tijorat bilan shug'ullanuvchi xususiy do'kon egasi Abdullayev 1 080 000 so'mga ulgurji savdo firmasidan konfet yoki pecheniy sotib olmoqchi. Konfetning narxi 2700 so'm bo'lib, 1 080 000 so'mga undan jami 400 kilogramm sotib olish mumkin. Pecheniyning narxi esa 1800 so'm bo'lib,

1 080 000 soʻmga jami 600 kilogramm pecheniy sotib olish mumkin. Lekin Abdullayev oʻz mijozlarining ehtiyojlarini qondirish uchun konfet ham, pecheniy ham xarid qilishi kerak. Shu bois Abdullayev yarim puli — 540 000 soʻmga 200 kilogramm konfet, qolgan yarmiga esa 300 kilogramm pecheniy sotib olishga qaror qildi. Yaʼni, har ikkala imkoniyati bilan ham murosaga borib, ulardan qisman-qisman boʻlsa-da foydalandi. Bunday tanlov usuli iqtisodiyotda *murosali (yoki aralash) tanlov* deb yuritiladi.

Murosali tanlov — bir vaqtning oʻzida bir necha imkoniyatlardan qisman-qisman foydalanish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Abdullayev 1 080 000 soʻm pulning hammasiga yana qanday miqdorlarda konfet va pecheniy sotib olishi mumkin edi? Bunday imkoniyatlarning 4 — 5 tasini aniqlab jadvalni toʻldiring.
2. Jadvaldan foydalanib, koordinatalar tekisligida nuqtalarni belgilab, tutashtirib chiqing. Koordinata oʻqlari va bu chiziq bilan chegaralangan soha ishlab chiqarish imkoniyatlari sohasi deyiladi.
3. Bu soha nima sababdan bunday nom bilan ataladi?
4. Bu soha ichida yotgan (150;250) nuqtaga mos kelgan imkoniyatni tavsiflab bering. Bu holatda pul mablagʻidan samarali foydalanilyaptimi? Javobingizni asoslab bering.
5. Bu soha tashqarisida yotgan (250;350) nuqtaga mos kelgan imkoniyat haqida nima deya olasiz? Bu holat Abdullayevning imkoniyat doirasidami? Javobingizni asoslab bering.
6. Pul mablagʻidan toʻliq foydalanilgan imkoniyatlarga mos kelgan nuqtalardan bir nechtasini koʻrsating va grafikda belgilang.

Qadriyatlar!

1. Mashhur maʼrifatparvar Abdulla Avloniyning “Iqtisod deb, pul va mol kabi neʼmatlarning qadrini bilmoqqa aytilur. Mol qadrini biluvchi kishilar oʻrinsiz yerga bir tiyin ham sarf qilmas, oʻrni kelganda soʻmni ham ayamas”, degan soʻzlarini sharhlang.
2. Ota-bobolarimizning “bir kam dunyo” degan naqli nima haqida?
3. “Rizq” va “nafs” soʻzlarini qanday tushunasiz?

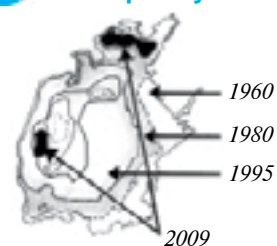

BILIMINGIZNI SINAB KOʻRING!

1. Oʻquv qurollari doʻkoniga kirdingiz. Choʻntagingizda 200 soʻm pul bor. Pulingiz bitta daftar yoki bitta ruchka olishga yetadi. Siz bu narsalarning qaysi birini sotib olgan boʻlar edingiz? Nima sababdan? Tanlovingizning muqobil qiymati nimadan iborat boʻladi?
2. Kechqurun televizordan bir vaqtning oʻzida sport kanalidan “Oʻzbekiston” va “Yaponiya” terma jamoalari oʻrtasida futbol, 2-kanaldan esa “Zakovat” intellektual oʻyini boshlanib qoldi. Siz qaysi kanaldagi koʻrsatuvni tomosha qilar edingiz? Bu holatda tanlovingizning muqobil qiymati nimaga teng boʻladi?
3. Nima sababdan odam uchun tanlovning muqobil qiymatini bilish zarur deb oʻylaysiz?
4. Aytaylik, tumaningiz markazida boʻsh yer maydoni bor. Hokimiyat bu yerga kasalxona, bozor, tennis korti yoki maktab qurishi mumkin. Afsuski, bu maydonga faqat bitta muassasani qurish mumkin. Ikkinchi tomondan esa, hokimiyatning faqatgina bitta muassasani qurishga mablagʻi bor. Tanlash imkoniyati sizga berilganda edi, siz nimani qurishga qaror qilgan boʻlar edingiz? Tanlovingizni asoslang va uning muqobil qiymatini aniqlang.

Bu haqda oʻylab koʻring!

Rasmda Orol dengizining 1960, 1980, 1995, 2009-yillardagi chegaralari koʻrsatilgan. Koʻrib turibsizki 1960-yili ulkan dengiz boʻlgan Orol, 2009-yilga kelib ikkita kichkinagina koʻlga aylandi.

1. Orol dengizining shu ahvolga tushib qolganining sababi nimada deb oʻylaysiz?
2. Orol dengizi suvining kamayishining muqobil qiymati haqida nima deya olasiz?

Buni yodda tuting!

- Cheklanganlik muammosi odamlardan ehtiyojlari uchun zarur tovar va xizmatlar orasidan baʼzilarini tanlashni taqozo etadi.
- Xuddi odamlarga oʻxshab, hukumat va jamiyat ham tanqislik sezadi, chunki ularning ham ehtiyojlari cheksiz, resurslari esa cheklangan boʻladi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yuqoridagi rasmlar asosida erkaklar ko'ylagini ishlab chiqarish bilan bog'liq ishlab chiqarish korxonalarini ro'yxatini tuzing.
2. Rasmdagi korxonalardan tashqari yana qanday korxonalarni bu ro'yxatga qo'shish mumkin?
3. Chigit ekishdan boshlab toki ko'ylakning iste'molchiga borib yetishigacha bo'lgan ishlab chiqarish jarayonining zanjirini mantiqiy ketma-ketlikda quring.
4. Birgina erkaklar ko'ylagini ishlab chiqarishda qanday: a) tabiiy; b) kapital; d) mehnat resurslari ishlatilayotganini aniqlang.

ISHLAB CHIQRISH

Insonlarning o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida iqtisodiy ne'matlar yaratish jarayoni *ishlab chiqarish* deb yuritiladi. Iqtisodchilar iqtisodiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi korxonalarini — *ishlab chiqaruvchilar*, ularni iste'mol qiluvchilarni esa *iste'molchilar* deb atashadi.

Ishlab chiqaruvchilar, odatda, *moddiy va nomoddiy* ishlab chiqarish sohasiga bo'linadi. Moddiy sohada moddiy ko'rinishdagi mahsulotlar, tovarlar ishlab chiqariladi. Moddiy ishlab chiqarish sohasiga sanoatdagi zavod va fabrikalarni, qishloq xo'jaligidagi fermer va dehqon xo'jaliklarini misol qilib keltirish mumkin.

Ishlab chiqarishning nomoddiy sohasida esa, asosan, turli ko'rinishdagi xizmatlar ko'rsatiladi. Bular jumlasiga ta'lim, sog'liqni saqlash, yo'l xavfsizligi, mudofaa, maishiy xizmat, madaniyat kabi sohalar kiradi.

Xizmatlarning moddiy ko'rinishdagi mahsulotlardan farqi, ularni moddiy narsalarni jamg'argan kabi omborda jamg'arib bo'lmaydi. Xizmatlar ishlab chiqarish jarayonining o'zidayoq iste'mol qilinadi, ya'ni ulardan foydalaniladi.

Ishlab chiqarish — inson ehtiyojlarini qondirish maqsadida iqtisodiy ne'matlar yaratish jarayoni.

Ishlab chiqaruvchilar — iqtisodiy ne'matlarni yaratuvchi korxonalar yoki shaxslar.

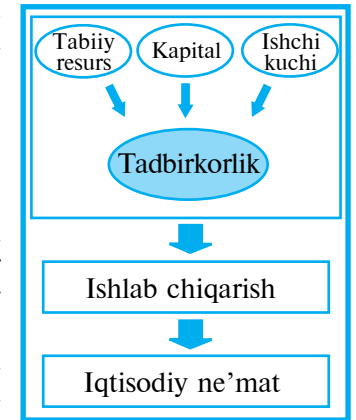
Iste'molchilar — iqtisodiy ne'matlarni iste'mol qiluvchilar.

ISHLAB CHIQRISH OMILLARI

Ma'lumki, biror mahsulotni ishlab chiqarish uchun resurslar kerak bo'ladi. Ishlab chiqarishga jalb qilingan resurslar faqat manba, zaxira sifatida emas, balki uni harakatga keltiruvchi, unga ta'sir etuvchi omil sifatida ham qaraladi. Shu sababli, ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarni boshqacha — *ishlab chiqarish omillari* deb ham atashadi.

Resurslar, odatda, tabiiy, kapital va ishchi kuchi resurslariga bo'linadi. *Tabiiy resurslarga* havo, suv, quyoshdan kelayotgan issiqlik va yorug'lik, yer maydoni, yer osti va yer usti boyliklari, o'simliklar va hayvonot dunyosi, xullas odamlar ehtiyoji uchun asqotadigan tabiatning barcha ne'matlari kiradi.

Kapital resurslar deb inson tomonidan yaratilgan va boshqa mahsulot turlarini yaratishga jalb etiladigan resurslarga aytiladi. Iqtisodchilar ularni boshqacha — ishlab chiqarish vositalari, deb ham atashadi. Ularga bino va inshootlar, asbob-uskuna va mashina-mexanizmlar, turli-tuman dastgohlar va jihozlar, xomashyolar va boshqa son-sanoqsiz turdagi narsalar kiradi. *Ishchi kuchi resurslari* deganda, mehnat qilishga layoqatli kishilar, ularning bilimi, ish tajribasi va mehnat mahorati bilan birgalikda tushuniladi.

Tabiiy resurslar — tovar va xizmatlar, ishlab chiqarishda bevosita ishlatiladigan tabiatning barcha ne'matlari.

Kapital resurslar — inson tomonidan yaratilgan va boshqa mahsulot turlarini yaratishga jalb etiladigan resurslar.

Ishchi kuchi resurslari — mehnat qilishga layoqatli kishilar, ularning bilimi, ish tajribasi va mehnat mahorati.

Topshiriq

Oddiy qalam ishlab chiqarish bilan bog'liq jarayon zanjirini mantiqiy ketma-ketlikda imkoni boricha to'laroq tuzing. Bu jarayonda ishtirok etayotgan barcha tabiiy, kapital va mehnat resurslarining ro'yxatini yozib chiqing.

TADBIRKORLIK LAYOQATI

Keyingi paytlarda ishlab chiqarishning tabiiy, mehnat va kapital omillari qatoriga to'rtinchi omil — odamlarning iqtisodiy qaror qabul qilishi, ishlab chiqarishni uyushtirishi va tashkil qilishi bilan bog'liq faoliyati — *tadbirkorlik layoqati*ni ham kiritishmoqda.

Tadbirkorlik layoqati — odamlarning iqtisodiy qarorlar qabul qilishi bilan bog'liq tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish layoqati.

Qurilish uchun eng zarur bo'lgan sement ishlab chiqarishni tashkil qilish misolida ishlab chiqarish omillarini aniqlaylik. Ma'lumki, sement ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun birinchidan, tabiiy resurs — yer maydoni va sement olinadigan tog' jinsi bo'lishi kerak. Ikkinchidan, sement ishlab chiqarish uchun mehnat resurslari — odamlar — ishchi kuchi talab etiladi. Mehnat omili — odamlarsiz, ularning jismoniy kuchisiz, aqli va malakasiz hech narsa qilib bo'lmaydi. Uchinchidan, tog' jinslariga ishlov berishda qo'llaniladigan asbob-uskuna, bino va inshootlar, ya'ni kapital resurslar ham bo'lishi kerak.

Bu omillarni o'zaro birlashtirish — to'rtinchi omil — tadbirkorlik layoqati evaziga amalga oshiriladi. Tadbirkor sement ishlab chiqarish imkoniyatlarini hammadan oldin ko'rib, tashabbusni qo'lga oladi. Bu ishni amalga oshirish uchun uchala omilni birlashtiradi. Mavjud resurslarni jalb etadi, kuch-g'ayrati, bilimni sarflaydi, ma'lum darajada tavakkal qiladi va ishbilarmonligini ishga soladi. Oxir-oqibat uning xatti-harakatlari, tadbirkorligi sement ishlab chiqarishni yo'lga qo'yishga sababchi omil bo'ladi. Demak, ishlab chiqarish tabiiy, ishchi kuchi, kapital va tadbirkorlik layoqati omillarining birlashishidan yuzaga kelar ekan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik layoqati omili alohida ahamiyat kasb etadi.

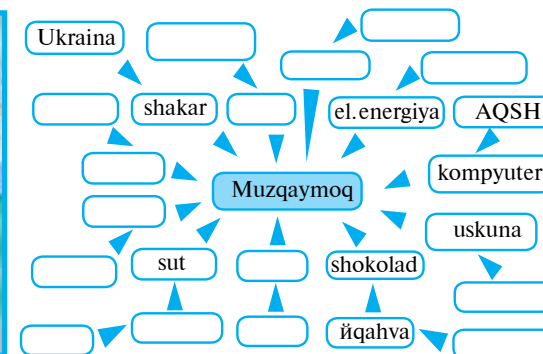

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Tumaningizdagi moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish korxonalarini sanang.
2. Tumaningizdagi biror korxonada misolida bu korxonaning qanday resurs turlaridan foydalanayotganini gapirib bering. Bu korxonada tadbirkorlik layoqati omili qanday namoyon bo'ladi?
3. Tadbirkorlik layoqati va ishchi kuchi omili orasida qanday farq bor?
4. Asaka shahridagi avtomobil zavodining ishga tushirilishi natijasida o'tgan yillar mobaynida respublikamizda qanday o'zgarishlar sodir bo'ldi?
5. So'nggi yillarda respublikamizda yetishtirilayotgan paxtaning ko'p qismi qayta ishlanib, tayyor mahsulot shaklida chet elga sotilayapti. Buning sababi nimada deb o'ylaysiz?

MEHNAT TAQSIMOTI VA IXTISOSLASHUV

5-MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yuqoridagi chizmada muzqaymoq ishlab chiqarish uchun zarur resurslar, ularning kelib chiqishi, qaysi mamlakatlarda tayyorlanishi qisman keltirilgan. Muzqaymoq ishlab chiqarishda yana qanday resurslar jalb etilishi, ularning qaysi mamlakatlardan keltirilishini aniqlab sxemani to'ldiring (lozim bo'lsa, yana qo'shimcha kataklar chizing).
2. Yuqoridagi rasmda muzqaymoq ishlab chiqarish sexi tasvirlangan. Muzqaymoq ishlab chiqarishda nechta odam ishtirok etyapti?
3. Ishchilarning har biri turli vazifani bajarishining qanday afzalligi bor?
4. Korxonada ishlab chiqarish jarayonini bunday tashkil qilinishidan ko'zlangan eng asosiy maqsad nima?
5. Bu jarayonga siz qanday o'zgartirish kiritgan bo'lar edingiz?

MEHNAT UNUMDORLIGI VA UNGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR

Ishlab chiqarish jarayoni resurslarning o'zaro birikishi natijasida vujudga keladi. Resurslarning muayyan miqdoridan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori ushbu resursning mahsuldorligi deb ataladi. Har bir korxonaning maqsadi kam resurs sarflab, ko'p miqdorda mahsulot ishlab chiqarishdan, ya'ni mahsuldorlikni oshirishdan iborat bo'ladi. Chunki ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi nafaqat qancha ishchi ishlayotganiga, balki qanday ishlayotganiga ham bog'liq bo'ladi. Bu ko'rsatkich mehnat unumdorligi yordamida aniqlanadi.

Mehnat unumdorligi deb vaqt birligi ichida bir birlik resursdan foydalanib ishlab chiqarilgan tovar va xizmat miqdoriga aytiladi.

Mahsuldorlik — resurslarning muayyan miqdoridan ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Texnologiya — mahsulot ishlab chiqarishda qaysi resurslardan foydalanish, qanday usul va ketma-ketlikda ishlov berish yo'l-yo'rig'i.

Mehnat unumdorligi — vaqt birligi ichida bir birlik resursdan foydalanib ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar miqdori.

Quyidagi omillar mehnat unumdorligining oshishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi:

- korxonadagi ishchilarning malakasi, ularning kasb mahorati;
- ishlab chiqarish dastgohlari va asbob-uskunalarining sifati;
- ishlab chiqarish jarayoni texnologiyasining to'g'ri tanlanganligi;
- mehnat taqsimotining to'g'ri tashkil etilganligi.

Biror korxonaga borib mahsulot yaratish jarayonini kuzatgan bo'lsangiz, xomashyoga ishlov berish jarayoni ishchilar orasida taqsimlab olingan bo'lib, har bir ishchi o'ziga ajratilgan ishnigina bajaradi. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonini bunday tashkil qilishga, ya'ni ishni ishchilarga bunday taqsimlab berishga, o'z nomi bilan *mehnat taqsimoti* deb ataladi. Mehnat taqsimotining asosida — ishni tezroq bajarish, kam resurs sarflab, ko'proq yaxshi, sifatli mahsulot ishlab chiqarish, ya'ni mahsuldorlikni oshirish yotadi. Mehnat taqsimoti natijasida, odamlar turli xil kasblar bo'yicha ixtisoslashishadi. Bularning hammasi birgina maqsad — mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan bo'ladi.

Mehnat taqsimoti — mahsulot ishlab chiqarish jarayonining ishchilar o'rtasida ishni taqsimlash asosida tashkil qilinishi.

MEHNAT TAQSIMOTINING

IJOBiy TOMONLARI:

- odamlar nimani yaxshi uddalasalar, o'shani bajarishga ixtisoslashishadi;
- arzon bahoda ko'proq mahsulot ishlab chiqariladi;
- maxsus mashina va dastgohlarni ishlatish imkoniyati tug'iladi;
- har bir ishchi kundana kunga o'z ishini yaxshiroq va tezroq bajarish malakasiga ega bo'lib boradi;
- keyingi ishni bajarish uchun ishchining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishiga hojat qolmaganligi uchun mahsulot ishlab chiqarish vaqti qisqaradi;
- ishchilarning biror kasbni egallashi osonlashadi.

SALBIY TOMONLARI:

- faqat bir xil ishni bajarish ishchilarni toliqtirishi mumkin;
- hamma tovarlar bir xil qolipda, standartlashgan holda ishlab chiqarila boshlanadi, bir xil avtomobillar, bir xil televizorlar va hokazolar;
- ishchilarning mahorat darajasi va malakasi pasayib boradi, chunki ularning ishini mashinalar bajara boshlaydi;
- unumdorlik barcha ishchilarning ishlash tezligiga bog'liq bo'lib qoladi;
- ishchilar tor doiradagi ishni bajarishga ixtisoslashgani uchun ular ishdan bo'shatilganda ishga joylashish muammasiga duch kelishadi.

IXTISOSLASHUV

Ishlab chiqarishning taraqqiyoti natijasida ba'zi bir mahsulot turlarini yaratish jarayoni murakkablashib boradi. Bitta korxonada miqyosida bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishning iloji bo'lmay qoladi. Shu sabab, korxonalar o'rtasida bu mahsulotni yaratish jarayoni, ya'ni ish o'zaro taqsimlab olinadi. Natijada, korxonalar o'rtasida mehnat taqsimoti yuz berib, ular bir butun mahsulotni emas, balki uning ma'lum bir qismini ishlab chiqarishga moslashadi, ya'ni ixtisoslashadi.

Shu tariqa bir necha korxonalardan iborat, muayyan mahsulotni ishlab chiqaruvchi tarmoq vujudga keladi. Misol tariqasida avtomobil ishlab chiqarishni olaylik. Ma'lumki, avtomobil yuzdan ortiq katta-kichik detallar, qismlardan tashkil topgan. Uning bitta detali, masalan, g'ildiraklari bitta korxonada ishlab chiqarilsa, oynasi ikkinchi korxonada, motori esa uchinchi korxonada ishlab chiqariladi va hokazo. Xullas, avtomobil qismlarini ishlab chiqarish bilan o'nlab korxonalar shug'ullanadi. Oxiri yig'uv korxonasida bu qismlardan avtomobil yig'iladi. Shu tariqa bu korxonalar birgalikda avtomobil ishlab chiqarish tarmog'ini tashkil qiladi va har biri ma'lum detalni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Korxonalarning ma'lum bir mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha bitta tarmoqqa birlashishi ham mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan bo'ladi.

O'z navbatida, bir-biriga yaqin turdagi mahsulot ishlab chiqarayotgan tarmoqlar birlashib, ishlab chiqarishning yirikroq tarmoqlarini, ular ham birlashib, ishlab chiqarish sohasini tashkil qiladi.

Ba'zida shart-sharoit, an'analar, mahalliy zarurat tufayli bir butun hudud, hatto mamlakatlar ham ko'proq mahsulotlarning ayrim turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashadi. Masalan: Braziliya — qahva, Hindiston — choy ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Bunday ixtisoslashuv *hududiy ixtisoslashuv* deyiladi.

Ixtisoslashuv — biror mahsulot turini yoki mahsulotning bir qismini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar o'rtasidagi mehnat taqsimoti.

Hududiy ixtisoslashuv — sharoit, an'analar, mahalliy imkoniyatlar tufayli butun bir hudud mahsulotning biror turini ishlab chiqarishga moslashuvi.

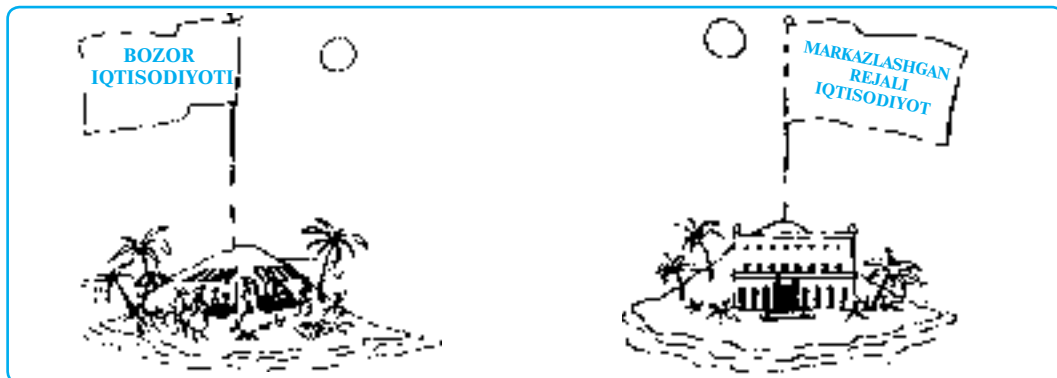
BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Mehnat unumdorligi nima va unga ta'sir qiluvchi omillarni sanang.
2. Mahsuldorlik va mehnat unumdorligining bir-biridan farqini aytib bering.
3. Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvdan ko'zlangan asosiy maqsad nima?
4. Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning afzalliklari hamda kamchiliklarini sanang.
5. Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning kelib chiqishiga nimalar sababchi bo'lgan?
6. Ixtisoslashuvni korxonalar, tarmoq va soha korxonalar misolida tushuntiring.
7. Hududiy ixtisoslashuv nima? Mamlakatimizdagi biror-bir mahsulotni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan viloyat, tuman, hududlarni aniqlang.

Buni yodda tuting!

- Iqtisodiy rivojlanish zamirida mehnat unumdorligini oshirish yotadi.
- Mehnat unumdorligiga — mehnat taqsimoti, ishchi xodimlar malakasi, texnologiya va asbob-uskunalar holati ta'sir ko'rsatadi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

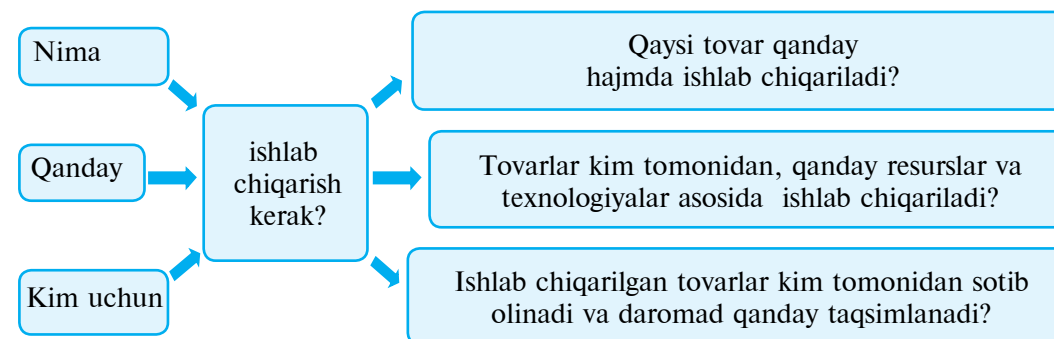
Mavzuga oid matnni o'qib chiqing va quyidagi topshiriqni bajaring.

Faraz qiling, ikki orolda yaqin-yaqingacha dunyodan bexabar, o'z an'analari asosida ikki qabila yashayotgan bo'lsin. Bu oroldagilar yana boshqa iqtisodiy tizimlar ham borligini bilib qolishib, o'z tizimlarini o'zgartirishga qaror qilishdi. Birinchi oroldagilar bozor iqtisodiyoti asosida jamiyat quradigan bo'lishdi. Ikkinchi oroldagilar esa markazlashgan rejali iqtisodiyotni joriy etadigan bo'lishdi. Har ikki orol aholisining turmush tarzida sodir bo'ladigan o'zgarishlarni sanang, o'zaro taqqoslang va quyidagi savollarga javob bering:

1. Qaysi orolda ishsizlar bo'lishi mumkin? Nega?
2. Qaysi orolda boylar ko'p bo'lishi mumkin? Nima uchun?
3. Qaysi orolda qashshoqlar ko'p bo'lishi mumkin? Nega?
4. Qaysi orolda ishlab chiqarilgan mahsulotlar sifatliroq bo'ladi?
5. Qaysi orol tabiatiga ko'proq ziyon yetadi? Javobingizni asoslang.
6. Qaysi orol aholisi iqtisodiy faolroq bo'ladi? Nima uchun?
7. Qaysi orolning keksa yoshdagi aholisi ko'proq muhofazalangan?
8. Malakali va tadbirkor hunarmand qaysi orolda yaxshi yashaydi?
9. Qaysi orolning aholisi yangilikka o'ch, intiluvchan va erkinroq?
10. Siz bu oroldagilarga qanday tizimni tanlashni maslahat bergan bo'lar edingiz? Javobingizni asoslang.

IQTISODIYOTNING UCH ASOSIY SAVOLI

Ma'lumki, har qanday davlatda, jamiyatda iqtisodiyotning asosiy vazifasi resurslarning taqchilligi sharoitida mavjud resurslardan foydalanishning eng samarali va oqilona yo'llarini tanlab, mamlakat fuqarolarining ehtiyojlarini to'laroq qondirishdan iborat. Bu maqsadda iqtisodiyotning quyidagi uchta asosiy savoliga javob topish muammosiga duch kelinadi: *Nima? Qanday? Kim uchun?*

Bu uchta savol har qanday *iqtisodiy tizim* — mamlakatdagi (jamiyatdagi) xo'jalik yuritish tizimi uchun umumiy bo'lib, uni har bir tizim o'zicha, turlicha hal qiladi. Tizimlar bu muammoni qanday hal qilishiga qarab *an'anaviy iqtisodiyot*, *bozor iqtisodiyoti*, *markazlashgan rejali iqtisodiyot* va *aralash iqtisodiyot* kabi turlarga ajratiladi.

Iqtisodiy tizim — jamiyat (mamlakat) iqtisodiy hayotini tashkil qilish shakli.

AN'ANAVIY IQTISODIYOT

An'anaviy iqtisodiyot tizimi — Nima? Qanday? Kim uchun? degan savollarga jamiyatda saqlanib kelayotgan yuz yillik an'analarga muvofiq javob beradi. Mahsulot ota-bobolardan meros bo'lib kelayotgan usullar yordamida ishlab chiqariladi, eski urf-odatlariga ko'ra taqsimlanadi. Bunday iqtisodiyot turi juda qadimgi bo'lib, natural xo'jalik paydo bo'lishi bilan boshlangan. Hozirda esa qoloq, butun dunyodan ajralib yashayotgan, tashqi dunyo bilan aloqa qilish va borish qiyin bo'lgan tundra, Afrika va Amazonka chakalakzorlari, Sibir taygalari, okeanlardagi kichik orolchalarda va baland tog'larda istiqomat qilayotgan jamoa va qabilalarda uchratish mumkin.

An'anaviy iqtisodiyot — iqtisodiyotning asosiy savollariga jamiyatdagi an'analarga asoslanib javob beradigan iqtisodiy tizim.

BOZOR IQTISODIYOTI

Bu iqtisodiy tizimda deyarli barcha ishlab chiqarish vositalari xususiy korxonalar, shaxslar qo'lida bo'lib, barcha iqtisodiy yechimlar iste'molchi va ishlab chiqaruvchilar tomonidan erkin qabul qilinadi. Nimadan, qancha miqdorda ishlab chiqarish masalasi talab va taklifga asoslangan bozor mexanizmi yordamida aniqlanadi (bu mexanizm haqida keyinroq batafsil to'xtalamiz). Masalan, iste'molchilarda tamakini sotib olishga bo'lgan xohish, ya'ni talab bo'lmasa, fermer xo'jaliklari tamaki ekmay qo'yishadi, chunki uni hech kim sotib olmaydi va undan foyda yo'q. Uning o'rniga esa foydaliroq bo'lgan don ekinlarini ekishadi va hokazo.

Bozor iqtisodiyoti — xususiy mulkchilikka asoslangan, barcha iqtisodiy qarorlar erkin qabul qilinadigan, iqtisodiy ne'matlar esa bozorlar yordamida taqsimlanadigan iqtisodiy tizim.

MARKAZLASHGAN REJALI IQTISODIYOT

Bu iqtisodiy tizimda deyarli barcha ishlab chiqarish vositalari davlat tasarrufida bo'lib, barcha iqtisodiy yechimlar, nimani qancha miqdorda ishlab chiqarish masalasi hukumat tomonidan markazlashgan holda yechiladi. Shuningdek, bu mahsulotlarni qay tariqa ishlab chiqarish ham oldindan rejalashtirilib, markazda o'tirgan bir guruh mutaxassislar tomonidan hal qilinadi. Ishlab chiqarilgan mahsulot hukumat tomonidan taqsimlanadi. Ishlab chiqarishdan olingan foyda davlat ixtiyorida qoldiriladi va u ham rejaga asosan taqsimlanadi. Markazlashgan rejali iqtisodiyot tizimi sobiq ittifoq va qator sotsialistik davlatlarda mavjud edi.

Markazlashgan rejali iqtisodiyot — deyarli barcha ishlab chiqarish vositalari davlat tasarrufida bo'lib, iqtisodiy yechimlar markazlashgan holda davlat tomonidan qabul qilinadigan va rejaga ko'ra amalga oshiriladigan iqtisodiy tizim.

Bu haqda o'ylab ko'ring!

Sobiq ittifoq mamlakatlarida nima sababdan ba'zi qishloq xo'jalik va oziq-ovqat mahsulotlari sun'iy ravishda arzon narxda sotilsa-da, o'sha paytlarda zeb-ziynat buyumlari hisoblangan avtomobil, gilam, billur idish kabi buyumlar asossiz ravishda qimmat bahoda sotilgan?

ARALASH IQTISODIYOT

Bu iqtisodiy tizimda ishlab chiqarish resurslarining bir qismi davlat tasarrufida, qolganlari esa xususiy korxonalar va shaxslar qo'lida bo'ladi. Ba'zi turdagi tovar va mahsulotlar davlat tomonidan ishlab chiqarilsa, qolganlari xususiy korxonalar tomonidan ishlab chiqariladi. Shuningdek, aralash iqtisodiyotda davlat iqtisodiyotni tartibga solib turuvchi kuch sifatida qatnashadi va shu bilan bir qatorda ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy erkinligi ham ta'minlanadi. Shu bois, aralash iqtisodiyotni bozor iqtisodiyoti va markazlashgan rejali iqtisodiyotning "qorishmasi" dan iborat iqtisodiyot deb atash mumkin. Hozirda dunyoning ko'plab davlatlarida aralash iqtisodiyot tizimi hukm surmoqda. Bunga misol qilib, Germaniya, Shvetsiya, Norvegiya, Finlandiya, Kanada kabi qator davlatlarni keltirish mumkin. Shunisi qiziqki, bu davlatlarda davlatning iqtisodiyotga aralashuvi borgan sari takomillashib bormoqda.

Aralash iqtisodiyot — bozor iqtisodiyoti va markazlashgan rejali iqtisodiyotning maqbul tomonlarini o'zida mujassamlashtirgan iqtisodiy tizim.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Nima? Qanday? Kim uchun? savollari qanday muammolarni o'z ichiga oladi?
2. Iqtisodiy tizimlar bir-biridan nimasi bilan farqlanadi?
3. An'anaviy iqtisodiyotning afzallik va kamchilik tomonlarini tahlil qiling.
4. Markazlashgan rejali iqtisodiyotni tavsiflab bering va uning nima sababdan tanazzulga yuz tutganligini tushuntiring.
5. Bozor iqtisodiyotini tavsiflab bering.
6. Har bir iqtisodiy tizimga misollar keltiring va ularni izohlang.
7. Aralash iqtisodiy tizimning vujudga kelishiga nimalar sababchi bo'lgan deb o'ylaysiz?
8. Ayni paytda mamlakatimizda qaysi iqtisodiy tizimning asoslarini yaratmoqdamiz?
9. Aralash iqtisodiyot sharoitida quyidagi ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarining qaysilarini davlat, qaysilarini xususiy firmalar boshqarsa maqsadga muvofiq bo'ladi, deb o'ylaysiz? Javobingizni asoslashga harakat qiling.

a) ta'lim;	b) televideniye;	d) tez tibbiy yordam;
e) avtomobil yo'llari;	f) elektr tarmog'i;	g) qishloq xo'jaligi;
h) mudofaa;	i) temiryo'l;	j) atrof-muhitni muhofaza qilish.

Mashq

To'g'risini toping.
Har qanday mamlakat uchun asosiy iqtisodiy muammo bu: a) aholining ko'payib ketishi; b) resurslarning yetishmasligi; d) ishsizlik; e) inflatsiya; f) soliqlarni yig'ish.

Buni yodda tuting!

- An'anaga asoslangan iqtisodiy tizimda ishlab chiqarish va taqsimlash urf-odatlar, ya'ni o'tmishda amal qilingan usullar bilan belgilanadi.
- Bozor iqtisodiyotida ishlab chiqarish va taqsimlash qarorlari uy xo'jaliklari hamda firmalar manfaatlaridan kelib chiqqan holda qabul qilinadi.
- Markazlashgan rejali iqtisodiy tizimda asosiy qarorlarni markaziy hukumat qabul qiladi.
- Hozirda har qanday zamonaviy iqtisodiy tizim "aralash tizim" bo'lib, u o'zida an'anaviy, markazlashgan rejali va bozor iqtisodiyoti xususiyatlarini mujassamlashtirgan.

I BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Nima sababdan hozirda iqtisodiyotni o'rganmoqchi bo'lganlar soni ko'payib bormoqda?
2. Iqtisodiyotni faqat iqtisodchilar bilishi kerakmi?
3. Kundalik hayotingizdan iqtisodiy bilimlar zarur bo'lgan vaziyatlarga misollar keltiring.
4. Nega inson ehtiyojlarining poyoni yo'q?
5. Cheklanganlik muammosining mohiyati nimadan iborat?
6. Cheklanganlik muammosiga 5 ta misol keltiring.
7. Tanlov va uning muqobil qiymati nima?
8. Mehnat unumdorligini oshiraverib, cheklanganlik muammosini hal qilish mumkinmi?
9. Mehnat unumdorligini oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad nimadan iborat?
10. Mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvning mohiyatini tushuntirib bering.
11. Iqtisodiyotning uch asosiy savoli haqida nimalarni bilasiz?
12. An'anaviy va markazlashgan iqtisodiy tizimlarni o'zaro taqqoslang.
13. Bozor iqtisodiyoti tizimi Nima? Qanday? Kim uchun? degan savollarga qay tarzda javob berishini tushuntirib bering. Bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlarini sanang.
14. Aralash iqtisodiy tizimning vujudga kelishiga nimalar sababchi bo'lgan deb o'ylaysiz?

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarning nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni topib, atama raqami yoniga mos talqin harfini yozib chiqing.

ATAMALAR:

1. Ehtiyoj.	6. Cheklanganlik muammosi.	10. Mehnat taqsimoti.
2. Xizmatlar.	7. Tanlov.	11. Iqtisodiy tizim.
3. Tadbirkorlik.	8. Tanlovning muqobil qiymati.	12. An'anaviy iqtisodiyot.
4. Resurslar.	9. Ixtisoslashuv.	13. Bozor iqtisodiyoti.
5. Ishlab chiqarish.		

TALQINLAR:

- a) iqtisodiy ne'matlarni yaratish jarayoni;
- b) odamlarning foyda olish maqsadida iqtisodiy qarorlar qabul qilishi bilan bog'liq tovar va xizmatlar ishlab chiqarish faoliyati;
- d) tanlov natijasida voz kechilgan imkoniyatlar ichidan eng katta naf;
- e) cheklangan resurslardan foydalanish imkoniyatlari orasidan birini tanlash;
- f) insonning muayyan sharoitda yashashi va kamol topishi uchun zarur bo'lgan narsalarga muhtojligi;

- g) ehtiyojlarni to'la qondirish uchun resurslarning yetarli darajada mavjud emasligi;
- h) inson ehtiyojlarini qondirish uchun asqotadigan barcha narsalar;
- i) moddiy narsa yaratmaydigan, lekin natijasi ehtiyojlarni qondiradigan faoliyat yoki xatti-harakatlar;
- j) biror mahsulot turini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar o'rtasidagi mehnat taqsimoti;
- k) tovar ishlab chiqarish jarayonini ishchilar o'rtasida ishni taqsimlash asosida tashkil qilinishi;
- l) xususiy mulkchilikka asoslangan, barcha iqtisodiy qarorlar erkin qabul qilinadigan, iqtisodiy ne'matlar esa bozorlar yordamida taqsimlanadigan iqtisodiy tizim;
- m) jamiyat (mamlakat) iqtisodiy hayotini tashkil qilish shakli;
- n) iqtisodiyotning asosiy savollariga jamiyatda an'analarga asoslanib javob beradigan iqtisodiy tizim.

D. TESTLAR

Berilgan savolga mohiyati jihatdan eng to'g'ri va to'liq javobni belgilang.

1. Ehtiyojlar — bu ...

- A. kundalik ehtiyoj mollari do'konida sotiladigan barcha tovarlar.
- B. kishilarning tovar va xizmatlarga ega bo'lish xohishi.
- D. insonning muayyan sharoitda yashashi va kamol topishi uchun zarur bo'lgan narsalarga muhtojligi.
- E. qondirishning imkoni bo'lmagan inson orzu-istaklari.

2. Cheklanganlik muammosi qaysi vaziyatda to'g'riroq ifodalangan?

- A. Har qanday mamlakat iqtisodiyotida har doim nimadir yetishmaydi.
- B. Hamma vaqt insonning barcha ehtiyojlarini qondirish uchun resurslar yetarli bo'lavermaydi.
- D. Biror resurs qanchalik kam bo'lsa, u shuncha tanqis bo'ladi.
- E. "Ro'zg'or — g'or", deganlaridek, oilada har doim nimadir yetishmaydi.

3. Qaysi guruhda keltirilgan misollar faqat ma'naviy ehtiyojlarga tegishli?

- A. Daftar, non, kitob, televizor, xat yozish.

- B. Muzqaymoq, kompyuter, ta'lim olish, sport.

- D. Ta'lim olish, musiqa eshitish, kasb-hunar o'rganish, oyoq kiyimi.

- E. Til o'rganish, kitob o'qish, rasm chizish, musiqa eshitish.

4. Qaysi guruhda keltirilgan misollar faqat ijtimoiy ehtiyojlarga tegishli?

- A. Yo'l, jamoat transporti, maktab, kiyim-kechak, qo'l soati.

- B. Mudofaa, sog'liqni saqlash tizimi, telefon tarmog'i, kutubxona, muzey.

- D. Tarixiy yodgorliklar, kasalxona, xususiy do'kon, metro, velosiped.

- E. Qo'riqxonalar, daryo, istirohat bog'i, soliq xizmati, shaxsiy avtomobil.

5. Fermer dalasiga bug'doy eksa 40 t, sholi eksa 80 t hosil olishi mumkin. Bir tonna bug'doyning muqobil qiymati ...

- A. aniqlash mumkin emas, chunki qancha bug'doy yoki sholi ekilgani noma'lum.

- B. 0,5 tonna sholiga teng.

- D. 4 tonna sholiga teng.

- E. 2 tonna sholiga teng.

6. Ishlab chiqarish omillari — bu...

- A. mehnat unumdorligi va samaradorligi.

- B. mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv.
 D. faqat bino, inshootlar, asbob-uskuna va dastgohlar.
 E. tabiiy resurslar, ishchi kuchi omili, kapital va tadbirkorlik layoqati omillari.

7. **Quyidagi guruhlarining qaysi birida ishlab chiqarish resurslarining har uchalaridan misollar keltirilgan?**

- A. Dala, traktor, paxta.
 B. Ofis, menejer, boshliq.
 D. Neft, zavod, ishchi.
 E. Kompyuter, dasturchi, printer.

8. **Har qanday tizim oldida turgan eng asosiy muammo — bu:**

- A. ishlab chiqarish. B. cheklanganlik.
 D. iste'mol E. taqsimot.

9. **Bozor iqtisodiyoti sharoitida ...**

- A. mulkning asosiy qismi xususiy shaxslar qo'lida bo'ladi.
 B. davlat yagona mulkdor bo'lib qoladi.
 D. davlat mulkiga ustuvorlik beriladi.
 E. mulk o'z mohiyatini yo'qotadi.

10. **Qaysi holatda bir kunlik mehnat unumdorligi yuqori?**

- A. 12 ishchi 120 ta detal tayyorlaydi.
 B. 8 ishchi 95 ta detal tayyorlaydi.
 D. 11 ishchi 105 ta detal tayyorlaydi.
 E. 20 ishchi 200 ta detal tayyorlaydi.

IQTISODIY PRAKTIKUM

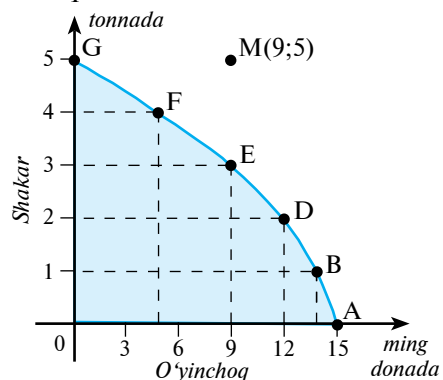
Quyidagi jadvalda faqat ikki xil tovar ishlab chiqaradigan mamlakatning ishlab chiqarish imkoniyatlari haqida ma'lumot berilgan.

Tovarlar	Imkoniyatlar					
	A	B	D	E	F	G
O'yinchoq (ming donada)	15	14	12	9	5	0
Shakar (tonnada)	0	1	2	3	4	5

- a) Jadvaldan foydalanib, bu mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlari sohasini chizmada tasvirlang.
 b) 1 t shakar ishlab chiqarish uchun qancha o'yinchoqdan voz kechish kerak?
 d) Bu mamlakat iqtisodiyoti 9 ming dona o'yinchoq va 5 tonna shakar ishlab chiqara oladimi?

Yechish:

- a) Jadvalda berilgan ma'lumotlar asosida mamlakat ishlab chiqarish imkoniyatlar sohasini chizamiz. Chizmada bu soha bo'yab ko'rsatilgan.
 b) Chizmadan ma'lumki, mamlakat faqat o'yinchoqdan ko'pi bilan 15 ming dona ishlab chiqara oladi (A nuqta). Mamlakat 1 tonna shakar va 14 ming dona o'yinchoq ishlab chiqarishi mumkin (B nuqta). Demak, 1 tonna shakar ishlab chiqarish uchun ming dona o'yinchoqdan voz kechishga to'g'ri keladi.
 d) Koordinatalari (9;5) bo'lgan M nuqtani chizmada belgilaymiz. M nuqta ishlab chiqarish imkoniyatlar sohasidan tashqarida yotibdi. Shu bois, mamlakat 9 ming dona o'yinchoq va 5 tonna shakar mahsulot ishlab chiqara olmaydi.

II bob. Bozor

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- ayirboshlashning mohiyatiga tushunib yetish;
- pul va uning kelib chiqish tarixini bilish;
- pulning iqtisodiyotdagi rolini anglash;
- pulning vazifalarini sanab ko'rsata olish;
- bozorni keng ma'noda tushunish;
- bozorning vazifalarini sanab ko'rsatish;
- bozorning iqtisodiyotdagi o'rnini anglab yetish;
- bozorning turlarini farqlay olish;
- har bir bozor turiga misollar keltira olish;
- turli bozorlar o'rtasidagi aloqadorlikni bilish;
- bozor qatnashchilarini ajrata olish va ular orasidagi o'zaro munosabatlarni bilish;
- bozorda resurslar, tovarlar, xizmatlar va pul mablag'larining qanday qilib davriy aylanib turishini sharhlay olish;
- bozor infratuzilmalarini sanab ko'rsatish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Qadimda odamlar qabila-qabila bo'lib yashaganlar. Har bir qabila o'zi uchun kerakli oziq-ovqat mahsulotlarini, kiyim-kechaklarni va oddiy ish qurollarini o'zi ishlab chiqargan va iste'mol qilgan. Bunday xo'jalik iqtisodning eng dastlabki shakli bo'lib, u natural xo'jalik deb yuritiladi. Natural xo'jalikning har bir a'zosi asta-sekin muayyan mahsulot turini ishlab chiqarishga moslasha borgan. Vaqt o'tishi bilan har bir kasb egasi o'z mahsulotlarini boshqalar bilan ma'lum nisbatda almashtira boshlagan. Aytaylik, yuqoridagi rasmda tasvirlangan etikdo'zga non, novvoyga un, tegirmonchiga bug'doy, dehqonga o'roq va temirchiga etik kerak bo'lsin.

1. Bu holatda etikdo'z birgina nonga bo'lgan ehtiyojini qondirish uchun o'zi tikkan etikni qay tariqa nonga almashtira olgan deb o'ylaysiz?
2. Bu ayirboshlash jarayonini qanday osonlashtirish mumkin?
3. Yuqorida keltirilgan mahsulotlar ichidan qaysi biriga o'z mahsulotini bajonidil almashtirishga rozi deb o'ylaysiz?
4. Yuqorida keltirilgan mahsulotlarning birortasi boshqa mahsulot va xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirishga mo'ljallangan universal ayirboshlov vositasi sifatida tanlanganda edi, etikdo'z o'zining nonga bo'lgan ehtiyojini qanday qondirgan bo'lar edi?
5. Non va bug'doyning universal ayirboshlash vositasi sifatida qanday ijobiy va salbiy tomonlari bor ekanligini aniqlang.

PUL

Natural xo'jalik rivojlanib, ishlab chiqarish taraqqiy etib borayotgan davrga kelib, hamma o'zi ishlab chiqargan mahsulotini jon-jon deb almashtiradigan hammabop (universal) maxsus tovarga ehtiyoj paydo bo'lgan. Bunday maxsus tovar rolini turli hududlarda, turli davrlarda turli xil mahsulotlar o'ynagan. Masalan, bunday tovar rolini Yunonistonda, Rimda, arab va hind qabilalarida chorva mollari, shimoliy mamlakatlarda — mo'yna va teri, Afrika xalqlarida — chig'anoqlar va fil suyaklari, Qadimgi Misrda — bug'doy, Xitoyda — tuz, Mo'g'ulistonda — choy bajargan. Ushbu maxsus tovarlarni olib yurish kishilarga turli qiyinchilik va noqulayliklar tug'dirgan. Shu bois, odamlar bundan ham qulayrog'ini o'ylab topishga intilishgan.

Odamlar metallni qayta ishlashni o'rganib olganlaridan so'ng *metall pullar* paydo bo'lgan. Keyinchalik, qimmatbaho metallar, oltin va kumushdan yasalgan pullar muomalaga chiqarilgan.

Turli xil og'irlikka ega bo'lgan oltin va kumush bo'laklari pul sifatida ishlatilganda, har safar ularni tarozida tortishga to'g'ri kelgan. Bu noqulaylikni bartaraf etish uchun ma'lum og'irlikka va shaklga ega bo'lgan va turli xil muhrlar urilgan *tangalar* muomalaga kiritilgan. Vaqt o'tishi bilan tangalarning ham kamchiliklari ko'rinib qolgan. Oltin va kumush tangalar qo'ldan-qo'lga o'tib silliqlashgan va yengillashib qolgan. Bu esa, o'z navbatida, ularning boshlang'ich qiymati, ya'ni boshqa tovarlar bilan ayirboshlash qobiliyatining kamayishiga olib kelgan. Bu muammoni yechishga bo'lgan harakatlar natijasida *qog'oz pullar* paydo bo'lgan. Birinchi qog'oz pullar 812-yilda Xitoyda zarb qilingan, keyinchalik esa boshqa davlatlarda ham chiqarila boshlangan.

Qadimgi pullar

Hozirgi pullar

Ayirboshlash — bir mahsulotni sotish yoki sotib olish yoki boshqasiga almashtirish.

Pul — mahsulot va xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirishga mo'ljallangan maxsus ayirboshlov vositasi.

Tovar — ayirboshlash maqsadida ishlab chiqarilgan mahsulot.

PULNING XUSUSIYATLARI

Turli hududlarda har xil narsalar ayirboshlash vositasi sifatida ishlatilgan bo'lsa-da, ularni biz pul deb atay olmaymiz. Chunki, pul sifatida ishlatilgan narsa quyidagi xususiyatlarga, sifatlarga ega bo'lishi lozim:

— odamlar o'zlari bilan olib yurishlari uchun qulayroq va yengilroq, ya'ni ixcham bo'lishi;

- pishiq, chidamli materialdan bo'lishi, vaqt o'tishi bilan o'z sifatini va qiymatini yo'qotmasligi;
- kamyob bo'lishi, hammaning unga erishishga bo'lgan imkoniyati cheklangan bo'lishi;
- har xil qiymatlarni ifodalovchi xillarining bo'lishi;
- oson taniladigan va uni soxtalashtirish qiyin bo'lishi.

Qadriyatlar!

“Pul — bu qo'lning kiri”, “Puling bo'lsa, changalda sho'rva” kabi iboralarga o'z munosabatingizni bildiring.

Topshiriq

Qaysi davlatlarning pul birliklarini bilasiz? Gazeta, jurnallar va internet sahifalaridan turli davlat pullari haqida ko'proq ma'lumot yig'ing va referat yozing.

PULNING VAZIFALARI

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, birinchidan, pul bu muomala vositasidir. Pul yordamida tovarlar pulga ayirboshlanadi. Natijada tovar — pul almashuvi amalga oshiriladi. Ikkinchidan, pul bu tovar qiymatining o'lchov vositasidir. Har bir tovarning qiymati pul bilan o'lchanadi. Tovarning pulda ifodalangan qiymati — uning *narxini* belgilaydi. Uchinchidan, pul boylik jamg'arish vositasidir. Tovarni pulga almashib, tushgan pulga boshqa tovar olmasdan, uni ma'lum vaqtgacha saqlash, ya'ni jamg'arish mumkin.

PLASTIK KARTOCHKALAR — ZAMONAVIY PULLAR

Kompyuter texnologiyalarining rivojlanishi natijasida hozirda *plastik kartochkalar* ko'rinishidagi elektron pullar ham to'lov vositasi sifatida qo'llanilmoqda. Plastik kartochkalar pulning zamonaviy ko'rinishidir. Kartochkalar kompyuter disketlariga o'xshagan bo'lib, unga pul egasi, pul miqdori va qaysi bankda saqlanayotganligi haqida ma'lumotlar kiritilgan bo'ladi. Plastik kartochka maxsus moslama (terminal)ga joylanib, zarur pul miqdori xaridorning bankdagi hisob raqamidan to'lovni qabul qilayotgan muassasa hisobiga o'tkaziladi. Kartochkadan boshqalarning foydalanishining oldini olish maqsadida u kartochka egasi tomonidan “kalit” — maxfiy kod bilan himoyalangan bo'ladi va uni faqat shu “kalit” bilangina ochish mumkin.

Shuningdek, plastik kartochkalardagi pulingizni kerak bo'lganda bankomat deb ataluvchi qurilmalardan foydalanib, naqd pulga aylantirib olishingiz mumkin.

Plastik kartochkalar bilan to'lovlarni amalga oshirish bugungi kunda har bir fuqaro uchun odatiy holga aylanib

bormoqda. Bunga sabab ular mijoz uchun qulay to'lov vositasi ekanligi bo'lib, naqd pulga bo'lgan ehtiyojni sezilarli darajada kamaytiradi. Mamlakatimizda plastik kartochkalar orqali to'lovlarni amalga oshirishni rivojlantirish borasida bir qator chora-tadbirlar ko'rilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Banki va Davlat Soliq qo'mitasining 2009-yil 27- iyuldagi qo'shma qaroriga ko'ra, quyidagi obyektlarda aholi bilan pul muomalasini plastik katochkalar orqali amalga oshirishni ta'minlash maqsadida terminallar o'rnatish majburiyati yuklandi:

- havo yo'llari va temiryo'l chiptalarini sotish kassalarida;
- uy-joy maishiy xizmatlar uchun to'lovlar qabul qiladigan shoxobchalarda;
- telefon, uyali aloqa xizmatlari uchun to'lovlar qabul qilish shoxobchalarida;
- aholidan soliq va boshqa majburiy to'lovlarni qabul qiluvchi shoxobchalarda;
- avtomobillarga yonilg'i quyish shoxobchalarida;
- savdo zali maydoni 150 kvadrat metrdan ziyod bo'lgan savdo shoxobchalarida;
- restoranlarda;
- xodimlari maoshini plastik kartochkalarda oluvchi muassasalarning umumiy ovqatlanish shoxobchalarida;
- mehmonxona va aloqa bo'limlarida.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Bozordan yoki do'kondan biror narsa sotib olganingizni tavsiflab bering. Nima sababdan bunday ayirboshlashga rozi bo'lganingizni tushuntiring.
2. Pul bo'lmagan davrlarda mahsulotlarni ayirboshlash jarayoni haqida ma'lumot bering.
3. Oltin tangalar misolida pul o'z vazifasini qanday bajarganligini tavsiflab bering.
4. Har qanday narsa ham pul vazifasini bajara oladimi? Javobingizni asoslang.
5. Pulning har bir vazifasini yaqqol ko'rsatuvchi hayotiy misollar keltiring.
6. Sizningcha, pul qanday xususiyatlarga ega bo'lmog'i kerak?
7. Hozirgi davrda iqtisodiyotni pulsiz tasavvur qila olasizmi? Javobingizni asoslang.
8. Qog'oz pullarning qanday kamchiliklari bor deb o'ylaysiz?
9. Plastik kartochkalar haqida nimalarni bilasiz? Ularning qog'oz pullardan farqi nimada?
10. Respublikamizda plastik kartochkalar orqali to'lovlarni amalga oshirishni tashkil qilish va uni takomillashtirish borasida qanday ishlar qilinmoqda?

Buni yodda tuting!

- Pul barcha tovar va xizmatlarni ayirboshlash mumkin bo'lgan maxsus tovardir.
- Pul insoniyatning eng katta kashfiyotlaridan biridir.
- Pul muomala, o'lchov va jamg'arish vositasidir.
- Odamlar ma'lum manfaatlarni ko'zlab tovar va xizmatlarni ayirboshlaydilar.
- Plastik kartochkalar zamonaviy pullar bo'lib, qulay to'lov vositalaridir

1

2

3

4

5

6

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1-rasmda tasvirlangan dehqon bozoridagi odamlarni qanday ikki toifaga ajratish mumkin? Kimlar sotuvchi yoki xaridor sifatida qatnashyapti? Ularning farqi nimada? Ularning maqsadlari nimadan iborat?
- Har bir bozorning o'ziga xos qanday xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin?
- Bozor qanday vazifalarni bajaradi deb o'ylaysiz? Fikringizni hayotiy misollar yordamida tushuntirib bering.
- Sizingcha, yuqorida keltirilgan tovar va xizmatlar qaysi bozorlarda sotiladi yoki sotib olinadi?

Sotuvchi — bozorda tovarini pulga almashadiga va tovarni sotadigan tomon.
Xaridor — bozorda pulini tovarga almashadigan va tovarni sotib oladigan tomon.

BOZOR VA UNING VAZIFALARI

Siz odamlar bilan gavjum, savdo-sotiq amalga oshiriladigan, alohida ajratilgan joy sifatidagi dehqon bozori, avtomobil bozori, kiyim-kechak bozori va buyumlar bozori kabi bozorlarni yaxshi bilasiz. *Bozor* — sotuvchi va xaridorlarning oldi-sotdi jarayonini amalga oshirishlari bilan bog'liq o'zaro munosabatlardir. Bozor uchun har doim ham alohida ajratilgan joyning bo'lishi shart emas. Oldi-sotdi jarayoni telefon va internet tarmog'i orqali ham amalga oshirilishi mumkin. Ma'lumki, bozor — tovar xo'jaligining asosini tashkil qiladi. Tovar — boshqalar uchun ishlab chiqarilar ekan uni sotish, boshqa narsaga ayirboshlash uchun bozorning bo'lishi shart.

Oldi-sotdi jarayoni — tovar va xizmatlar pulga, pul esa tovar va xizmatlarga ayirboshlanadigan jarayon.

Bozor — xaridor va sotuvchilar oldi-sotdi jarayonini amalga oshirish uchun uchradigan makon.

Bozor quyidagi vazifalarni bajaradi:

— ishlab chiqarish va iste'molni bir-biriga bog'laydi hamda ular orasida vositachilik qiladi;

— oldi-sotdi jarayoni orqali tovarning narxini belgilaydi;

— iqtisodni, ishlab chiqarishni tartibga solib turadi.

Tovarni mo'ljaldan ko'ra qimmatroq narxda sotib olgan xaridor yoki tovarni arzonroq narxda sotgan sotuvchining birortasi ham bozordan "ranjimaydi". Bozor — tovarning narxini belgilovchi eng xolis hakam.

Bunda Nima ishlab chiqarish kerak? Qanday ishlab chiqarish kerak? Kim uchun ishlab chiqarish kerak — degan savollarga faqatgina bozor javob beradi. Bozor tovar narxining ko'tarilishi yoki pasayishi orqali ishlab chiqaruvchilarga qaysi tovardan qancha ishlab chiqarish kerakligi yoki kerak emasligi haqida axborot berib turadi. Tovar bozorgir bo'lsa, uni ishlab chiqarish ko'paytiriladi, tovar mo'ljaldagi narxda sotilmasa, uni ishlab chiqarish to'xtatiladi yoki sarf-xarajatlar kamaytirilib, tovar narxi arzonlashtiriladi;

— turli davlatlar o'rtasida iqtisodiy hamkorlik o'rnatishdan iborat. O'zaro manfaatli hamkorlikdan hamma foyda ko'radi. Shunday ekan bozor chegara bilmaydi. Hozirda bozorlarimizdagi dunyoning deyarli barcha mamlakatlaridan keltirilgan tovarlar buning yorqin isbotidir.

BOZOR TURLARI

Bozorlar ularda sotiladigan tovarlarga ko'ra iste'mol tovarlari, ishlab chiqarish vositalari, moliya, mehnat, intellektual tovarlar bozori kabi turlarga bo'linadi.

Iste'mol tovarlari bozori

Aholi uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar iste'mol tovarlar bozorida sotiladi. Biz yaxshi bilgan dehqon bozori, mol bozori, mashina bozori, uy-joy bozori, kiyim-kechak va buyumlar bozori, do'konlar, supermarketlar, oshxona, novvoyxona, transport, aloqa, elektr, suv, gaz, issiqlik ta'minoti korxonalari, sartaroshxona, madaniyat, sog'liqni saqlash, ta'lim maskanlari — iste'mol tovarlar bozorini tashkil qiladi.

Iste'mol tovarlari bozori — aholi, uy xo'jaliklari ehtiyojlari uchun zarur tovar va xizmatlar sotiladigan bozor.

Ishlab chiqarish vositalari bozori

Korxonalarda tovar ishlab chiqarish uchun kerak bo'ladigan asbob-uskunalar, bino-inshootlar, xomashyo va materiallar ishlab chiqarish vositalari bozorida sotiladi. Ishlab

chiqarish vositalari oldi-sotdisi to'g'ridan to'g'ri, bevosita ishlab chiqaruvchi va iste'molchi orasida yoki tovar birjalari hamda savdo firmalari xizmatlari orqali amalga oshiriladi. Tovar birjalari tovarlarni katta-katta hajmda, ulgurji (ko'tarasiga) sotib olish va sotishni uyush-tiradigan vositachi tashkilotlardir.

Tovar birjasi — tovarlarni katta-katta hajmda, ulgurji (ko'tarasiga) sotib olish va sotishni uyushtiradigan vositachi tashkilot.

Ishlab chiqarish vositalari bozori — korxonalar va firmalar ehtiyojlari uchun zarur tovar hamda xizmatlar sotiladigan bozor.

Mehnat bozori

Ishchi kuchi, ya'ni mehnat ham maxsus tovar bo'lganligi uchun uning ham o'z bozori bor. Mehnat bozorida ishchi kuchi sotiladi. Bunday bozorda aholini ishga joylashtirish bilan shug'ullanuvchi mehnat birjalari, korxonalar va tashkilotlar faoliyat ko'rsatadi. Mehnat birjasi ishchi kuchiga ehtiyoji bor, bo'sh ishchi o'rinlari mavjud bo'lgan korxonalar va ish qidirib yurgan kishilar o'rtasida vositachilik faoliyatini olib boradi.

Mehnat birjasi — korxonalar va ish qidirib yurgan kishilar o'rtasida vositachilik faoliyatini olib boruvchi tashkilot.

Mehnat bozori — ishchi kuchi oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriladigan bozor.

Moliya bozori

Pulni maxsus, hammabop tovar deb aytgan edik. Demak, uning ham o'z bozori bo'ladi. Bu bozorni moliya bozori deb atashadi. Moliya bozorida pullar qarzga beriladi yoki qarzga olinadi. Bunday xizmatlarni banklar amalga oshiradi. Moliya bozorida oddiy pullardan tashqari "qimmatbaho qog'ozlar" — aksiya, obligatsiya, veksel deb ataluvchi maxsus pullar sotiladi va sotib olinadi. Qimmatbaho qog'ozlar savdosini tashkil qilish bilan fond birjalari shug'ullanadi. Shuningdek, moliya bozorida xorijiy davlat pullari — valutilar ham sotiladi va sotib olinadi. Bu ishni banklarning valuta almashtirish shoxobchalari amalga oshiradi.

Qimmatbaho qog'oz — ma'lum miqdordagi mablag'ga yoki mulkka egalikni yoki ularga nisbatan munosabatni tasdiqlovchi maxsus pul ko'rinishidagi hujjat.

Fond birjalari — qimmatbaho qog'ozlar oldi-sotdisini tashkil qilish bilan shug'ullanuvchi vositachi tashkilot.

Moliya bozori — pul va qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriladigan bozor.

Intellectual tovarlar bozori

Intellectual tovarlar bozorida — aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar va xizmatlar sotiladi. Bunday tovarlarga ilmiy g'oyalar va san'at asarlari, turli xil ma'lumotlar, texnik loyiha hamda

kashfiyotlar, kompyuter dasturlari, kino, konsert tomoshalari va hokazo aqliy mehnat natijasi bo'lgan tovar va xizmatlar kiradi.

Shu bilan birga, alohida olingan tovarlar bozorlari ham bo'ladi. Masalan, neft bozori, paxta bozori, g'alla bozori, rangli metallar bozori va boshqalar. Bozorlar hududiy qamrov darajasiga qarab mahalliy, hududiy, milliy va xalqaro bozorlarga bo'linadi.

Bozorlar, odatda, ikkita katta sinfga ajratib o'rganiladi. Ular tovar va xizmatlar bozori hamda ishlab chiqarish omillari bozori.

Intellectual tovarlar bozori — aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar oldi-sotdi jarayoni amalga oshiriladigan bozor.

Abu Ali ibn Sino

(980—1037)

Sharqning qomusiy olimi, alloma. Iqtisodiyot faniga o'zining ilmiy qarashlari bilan katta hissa qo'shgan. Jumladan, u ehtiyoj tushunchasiga ta'rif bergan, moddiy boyliklar yaratishda mehnatning o'rnini aniqlab bergan, mehnat taqsimotiga katta e'tibor qaratgan, "iste'mol savatchasi"ga oid fikrlar bildirgan va insoniy omil g'oyasiga mos fikrlarni ilgari surgan.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Bozorning mavjud bo'lishi uchun har doim ham maxsus ajratilgan joyning bo'lishi shartmi?
2. Bozor qanday vazifalarni bajaradi? Ularni birma-bir tushuntirib bering.
3. Mamlakatlar nima sababdan bir-birlari bilan o'zaro savdo-sotiq qilishadi?
4. Bozor turlarini sanab bering. Ishlab chiqarish vositalari bozorining iste'mol tovarlari bozorigan farqi nimada?
5. Intellectual tovarlar bozorida nimalar sotiladi?
6. Mehnat bozoriga misollar keltiring.
7. Moliya bozorida qanday savdo amalga oshiriladi?
8. Mahalliy, hududiy, milliy va xalqaro bozorlarga misollar keltiring.
9. Qanday birjalarni bilasiz? Ularning farqi va umumiy tomonlarini aniqlang.

Buni yodda tuting!

- Bozor tovarlarni o'zaro ayirboshlash va almashtirish imkoniyatini yaratadi.
- Tovarning narxi bozorda aniqlanadi.
- Bozor iqtisodiyotni tartibga solib turadi.
- Bozorlar ularda sotiladigan tovarlarga ko'ra iste'mol tovarlari, ishlab chiqarish vositalari, moliya, mehnat va intellectual tovarlar bozori kabi turlarga bo'linadi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yuqorida keltirilgan basketbol to'pi, smartfon, planshet, velosiped, kitob va qora quti ichidagi sizga noma'lum bo'lgan tovarga sotuvchi sifatida narx belgilang.
2. Yuqorida keltirilgan tovarlarga xaridor sifatida narx belgilang.
3. Narx belgilayotgan paytingizda nimalarga e'tibor berdingiz?
4. Qora quti ichidagi tovarga narx belgilash uchun sizga qanday ma'lumotlar kerak bo'ladi?
5. Do'konda biror tovarning ayni paytdagi narxini surishtiring va bu tovar nima sababdan bunday narxda sotilayotganini izohlashga urinib ko'ring.

BOZOR NARXLARI

O'tgan mavzuda ta'kidlanganidek, bozor xaridorlar va sotuvchilar o'rtasidagi tovarlar hamda xizmatlarni ayirboshlash jarayonida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlardir. *Narx* esa xaridorlar ma'lum bir tovar yoki xizmatning bir birligi uchun to'laydigan pul miqdoridir. Masalan, bir kilogramm sariyog' uchun 9 000 so'm, bir qadoq choy uchun 1500 so'm, bir dona velosiped uchun 120 000 so'm va hokazo. Narxlar har doim bir-biri bilan taqqoslanadi. Turli mahsulotlarning narxlarini o'zaro taqqoslash orqali iste'molchilar ularni xarid qilishadi. Turli resurslarning narxlarini taqqoslash orqali firmalar ma'lum tovarlar va xizmatlarni sotib oladilar. Turli bozorlardagi narxlarini o'zaro taqqoslab, sotuvchilar tovarlarining narxlarini aniqlash imkoniga ega bo'ladilar. Shu tariqa, narxlar o'zaro taqqoslanishi orqali iqtisodiyotning: Qanday tovar va xizmatlar ishlab chiqarish kerak? Qanday qilib ishlab chiqarish kerak? Kim uchun ishlab chiqarish kerak? kabi uch

asosiy savoliga javob beriladi.

Nima ishlab chiqarish kerak?

Eng ko'p foyda keltiradigan tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish kerak.

Qanday qilib ishlab chiqarish kerak?

Iloji boricha kamroq xarajat qilib ishlab chiqarish kerak.

Kim uchun ishlab chiqarish kerak?

Ushbu tovarga ehtiyoji bor va belgilangan narxda pul to'lashga qodir iste'molchi uchun

Narx — bir birlik tovar qiymatining puldagi ifodasi.

ishlab chiqarish kerak.

O'zaro bir-biriga bog'liq bozor narxlari markaziy rejalashtirishsiz yoki xususiy ishlab chiqaruvchilar va xaridorlarning qarorlarini bevosita nazorat qilmay turib son-sanoqsiz tovarlar hamda xizmatlarni istalgan paytda, istalgan miqdorda ishlab chiqarish va yetkazib berishini anglash juda muhimdir. Bu hodisa narxlar bozor tizimida uch asosiy vazifani bajarishi bois sodir bo'ladi: 1) axborot berish vazifasi; 2) rag'batlantirish vazifasi; 3) taq-simlash vazifasi.

Qadriyatlar!

Hech e'tibor berganmisiz, har gal qandaydir narsa sotib olsak, beixtiyor uning narxini surishtirishga tushamiz. Buyumning narxi haqidagi bu ma'lumot biz uchun nimaga kerak bo'ladi?

NARXLARNING AXBOROT BERISH VAZIFASI

Narxlar va ular orasidagi nisbatlar bozor tizimidagi iste'molchilar, ishlab chiqaruvchilar hamda resurs egalari nimaning, qancha miqdorda sotib olish kerakligi haqida qaror qabul qilish uchun zarur asosiy ma'lumot bilan ta'minlaydi. Narxlarning axborot berish vazifasining ahamiyatini to'la tushunib olish uchun quyidagi holatlarni tasavvur qiling: Supermarketda xarid qilyapsiz. Peshtaxtalardagi buyumlarning birortasining ham narxi ko'rsatilmagan. Yoki ikkita yumushdan birini ularga to'lanadigan ish haqini bilmay turib tanlashni faraz qiling. Yoki bo'yoqchilar ishi uchun qancha so'rashi, bo'yoq, mo'yqalam va boshqa materiallarning narxlari to'g'risida hech qanday ma'lumotga ega bo'lmay turib, bo'yoqchi yollash yoki bu ishni o'zingiz bajara olishingiz to'g'risida qaror qabul qilishga intilayotganingizni tasavvur qiling.

Bu holatlarning har birida narx haqida ma'lumotga ega bo'lmay turib, qaror qabul qilish juda qiyin bo'ladi.

Topshiriq

Yaqin atrofingizdagi do'konlardan biror tovarning narxini surishtiring va ularni o'zaro taqqoslang. Nima sababdan narxlarda farq bo'layotganini izohlashga urinib ko'ring.

NARXLARNING RAG'BATLANTIRISH VAZIFASI

Narxlarning o'zgarishi bozor iqtisodiyotida resurslarni ko'chirish yoki qayta taqsimlash uchun rag'batlar hosil qiladi. Soya o'simligining narxi makkajo'xori narxiga nisbatan ortishi fermerlarni ko'proq soya o'simligi va kamroq makkajo'xori ekishga da'vat etadi. Huquqshunoslar maoshi hisobchilarnikiga nisbatan kamligi kamroq odamlarning huquqni va ko'proq odamlarning buxgalteriyani o'rganishiga sabab bo'ladi. Erkin bozorda foydaning ortishi resurslarni jalb qiladi va ayni paytda zararning ortishi bunga qarama-qarshi natijaga sabab bo'ladi. Foyda iqtisodiy hayotning yashil chiroqlari, zarar esa qizil chiroqlaridir. Yaxshi ishlaydigan yo'l harakati nazorati tizimi ham yashil, ham qizil rangning bo'lishini talab qilganidek, yaxshi ishlaydigan bozor tizimi uchun ham foyda, ham zarar mavjud bo'lishi zaruriyatdir.

NARXLARNING TAQSIMLASH VAZIFASI

Boshqa shart-sharoitlar o'zgarmay, biror tovarning narxi oshsa, odamlar uni kamroq xarid qilishga harakat qiladilar va aksincha, narx qanchalik past bo'lsa, odamlarda shu tovarni xarid qilish istagi ortadi. Narxlar vositasida bozorda tanqis resurslar, ular uchun pul to'lash istagi va qobiliyati eng yuqori bo'lgan iste'molchilar orasida taqsimlanadi. Shahar markazidagi bino egasi uni ofis binosi uchun ijaraga berganda, garaj yoki ombor uchun bergandagiga nisbatan ko'proq ijaraga haqi olish imkoniyati bo'lsa, demak, undan ofis binosi uchun foydalaniladi. Agar 50 000 kishi 5 000 kishilik zalda o'tkazilishi ko'zlangan konsertni tomosha qilishni istasa, chiptaning narxi faqat 5 000 kishi to'lay olgunga qadar oshishi mumkin, qolgan 45 000 kishi chipta narxi qimmat bo'lgani uchun konsert tomosha qila olmaydi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

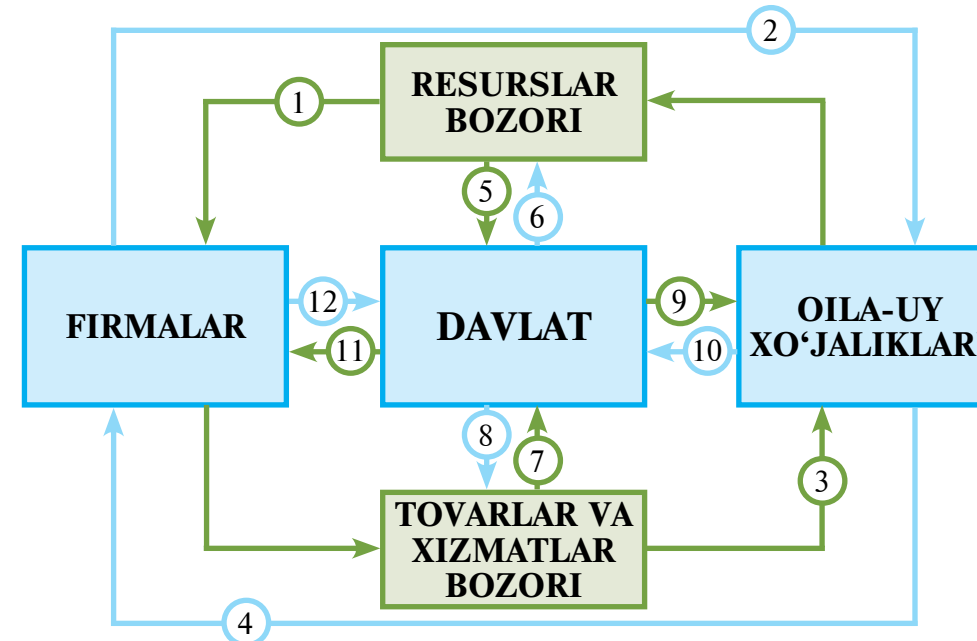
1. Tovarning narxi deb nimaga aytiladi?
2. Bozorda biror narsa sotib olayotganingizdagi xatti-harakatlaringizni aytib bering. Nima sababdan birinchi duch kelgan sotuvchidan xarid qilmaysiz?
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx qanday vazifalarni bajaradi?
4. Bozorda tovar narxi: a) sotuvchilarga; b) xaridorlarga qanday ma'lumot beradi?
5. Narxning axborot berish, rag'batlantirish va taqsimlash vazifalarini aniq misollar yordamida tushuntiring.
6. Ishlab chiqaruvchilar uchun foyda va zarar nimadan xabar beradi?

Buni yodda tuting!

- Narx tovar qiymatining puldagi ifodasidir.
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida narx axborot berish, rag'batlantirish va taqsimlash vazifalarini bajaradi hamda iqtisodiyotning uchta asosiy savoliga javob beradi.
- Bozor tizimida narx iste'molchi va ishlab chiqaruvchilarga tovarni ishlab chiqarish hamda taqsimlash bo'yicha qimmatli ma'lumot beradi.

BOZOR QATNASHCHILARI

10-MAVZU

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Bozor qatnashchilarini, odatda, uch guruhga ajratishadi:

a) davlat (davlat tashkilotlari va korxonalari); b) ishlab chiqaruvchilar (xususiy korxonalar va firmalar); d) oila-uy xo'jaliklari (iste'molchilar).

Yuqoridagi rasmda tasvirlanganidek, bozorning har bir qatnashchisi bozordan nimanidir sotib oladi va nimanidir sotadi. Bu rasmdan foydalanib, quyidagi savollarga javob bering:

1. Bozorning har bir qatnashchisi qaysi bozordan nimalar sotib oladi va nimalarni sotadi?
2. Bozorning har bir qatnashchisi tovar hamda xizmatlarni nimaning evaziga bozordan sotib oladi va o'z tovar hamda xizmatlarini bozorda nimaning evaziga sotadi?

ISHLAB CHIQRUVCHILAR

Ishlab chiqaruvchilar — tovar va xizmatlarni yaratadigan korxonalar. Ular bir tomondan tabiiy resurslarni, ishlab chiqarish vositalarini, ishchi kuchini bozordan sotib olib xaridor sifatida qatnashsa, ikkinchi tomondan ishlab chiqargan tovarlari va xizmatlarini, o'zlariga tegishli mulkni bozorda sotib, sotuvchi sifatida ishtirok etadi. Masalan, un ishlab chiqaruvchi korxonalar o'zi uchun kerakli bino, tegirmon uskunalarini, bug'doyni va ishchi kuchini bozordan sotib oladi, ya'ni bozorda xaridor sifatida ishtirok etadi. Shu bilan birga, bug'doydan un ishlab chiqarib, uni bozorda sotadi, ya'ni bozorda sotuvchi sifatida ham qatnashadi.

Ishlab chiqaruvchilar — tovar va xizmatlarni yaratadigan korxonalar.

ISTE'MOLCHILAR

Iste'molchilar — aholi, oila-uy xo'jaliklari o'zlari uchun kerakli xizmatlarni, iste'mol tovarlarini va turli xil mulklarni xaridor sifatida bozordan sotib oladilar. Ikkinchi tomondan, aholi o'ziga tegishli mulkni bozorda sotadi. Shuningdek, odamlar turli xil korxonalarda mehnat qilib evaziga ish haqi oladilar, ya'ni sotuvchi sifatida o'z ishchi kuchini sotadilar. Demak, iste'molchilar — aholi va uy xo'jaliklari bozorda ham xaridor, ham sotuvchi sifatida qatnashar ekan.

Iste'molchilar — yaratilgan tovar va xizmatlarni bevosita iste'mol qiluvchi yoki ulardan foydalanuvchilar. Iste'molchilar, asosan, o'z oilalari bilan hayot kechirganligi bois, ularni boshqacha **oila-uy xo'jaliklari** deb ham atashadi.

DAVLAT

Bozorda davlat (hukumat) jamiyatning boshqaruv organi, tabiiy resurslar egasi sifatida alohida o'rin tutadi. Shu sabab, davlat bozorning uchinchi ishtirokchisi sifatida alohida ajratiladi. Davlat ham bir tomondan tabiiy resurslarni, davlat idoralari va mahkamalarining xizmatlarini, turli xil davlat korxonalarida ishlab chiqarilgan tovarlarni, davlat mulkini sotsa, ikkinchi tomondan davlat korxonalarida ehtiyojlari uchun bozordan tovarlar, xizmatlar va ishchi kuchi sotib oladi. Davlat aholi va korxonalariga o'z idoralari va mahkamalari orqali ko'rsatgan xizmatlari evaziga turli xil majburiy to'lovlar, soliqlar ko'rinishida haq undirib oladi. Masalan, bir qarashda aholiga bepul tibbiy xizmat ko'rsatilayotgandek ko'rinadi. Aslini olganda esa bu xizmat uchun har birimiz daromadimizdan chegirib qolinadigan soliq ko'rinishida haq to'laymiz.

Shuningdek, bozorning har uchala ishtirokchisi — davlat, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar bozor orqali bir-birlariga pul qarz beradilar hamda oladilar, bir-birlarining qimmatli qog'ozlarini sotib oladilar va sotadilar. Shu tariqa, bozorning har uchala ishtirokchisi orasida oldi-sotdi jarayoni sodir bo'lib, bozorni davriy ravishda harakatga keltirib turadi.

RESURSLAR, TOVARLAR, XIZMATLAR VA PUL MABLAG'LARINING AYLANMA HARAKATI

Bozor qatnashchilari bo'lmish davlat, ishlab chiqaruvchilar va oila-uy xo'jaliklari (iste'molchilar) bozordan nimanidir sotib oladi va nimanidir sotadi. Shu bois, bozorda resurslar, tovarlar, xizmatlar va pul mablag'lari tinmay harakatda bo'lib, aylanib turadi (41-betdagi rasmga qarang).

Uy xojaliklari, ya'ni iste'molchilar o'zlariga tegishli mulkni, ishchi kuchlarini ish haqi, maosh, foiz to'lovi va foyda kabi pul daromadlari evaziga davlatga hamda ishlab chiqaruvchi firma va korxonalariga sotadi. Olingan daromadga esa o'z ehtiyojlarini qondirish uchun bozordan kerakli xizmatlarni, iste'mol tovarlarini va turli xil mulklarni sotib oladilar.

Oz navbatida, davlat bu pullarga o'zi uchun kerakli tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchilar hamda uy xo'jaliklaridan sotib oladi. Ishlab chiqaruvchilar esa uy xo'jaliklaridan olgan pullarga yana aholi va davlatdan kerakli resurslarni sotib oladi va hokazo. Shu tariqa, iqtisodiyotda resurslar, tovarlar, xizmatlar va pul mablag'lari to'xtovsiz aylanib turadi.

Topshiriq

Dars mavzusini yorituvchi chizma asosida “Bozor ishtirokchilari orasida resurs, pul, tovar va xizmat oqimining aylanishi” deb nomlangan plakat tayyorlang.

BOZOR INFRATUZILMALARI

Bozor vazifalarini amalga oshirishda bevosita qatnashmasdan unga yordam beruvchi, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalarning hammasi bitta nom — *bozor infratuzilmalari* nomi bilan ataladi. Bozor infratuzilmalariga banklar, sug'urta kompaniyalari, tovar, fond va boshqa turdagi birjalar, savdo uylari, bojxona idoralari, hisob-kitob, moliya, huquqiy maslahat xizmati ko'rsatadigan turli tashkilotlar, turli xil maxsus savdolarni tashkil qiluvchi muassasalar va tashkilotlar kiradi.

Bozor infratuzilmalari — bozor vazifalarini amalga oshirishda bevosita qatnashmasdan, unga yordam beruvchi, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Bozor ishtirokchilarining mehnat bozoridagi o'zaro oldi-sotdi munosabatlarini sharhlab bering.
2. Kechasi ko'chalarimizni yoritishga sarflanayotgan elektr energiyasi uchun kim, qaysi manbadan haq to'laydi?
3. Davlat mulkini tejash va avaylash eng avvalo kim uchun muhim?
4. Oilangiz misolida bozordan nima xarid qilayotganingizni va nima sotayotganingizni gapirib bering.
5. Tumaningizda faoliyat ko'rsatayotgan bozor infratuzilmalarini sanab bering.
6. Iqtisodiyotda resurslar, tovarlar, xizmatlar va pul mablag'lari aylanib turishini tushuntirib bering.
7. Bugungi kunda mamlakatimizdagi bozor infratuzilmalari haqida nimalar bilasiz? Fikringizni hayotiy misollar yordamida tushuntirishga harakat qiling.

Buni yodda tuting!

- Davlat, ishlab chiqaruvchilar va oila-uy xo'jaliklari bozor qatnashchilaridir.
- Bozorda davlat, ishlab chiqaruvchilar, iste'molchilar o'rtasida resurslar, tovarlar, xizmatlar va pul mablag'lari muntazam ravishda aylanib turadi.

II BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Pul bo'lmagan davrlarda mahsulotlarni ayirboshlash jarayonida qanday qiyinchiliklar bo'lganligini tushuntirib bering.
2. Har qanday narsa ham pul vazifasini bajara oladimi?
3. Pulning har bir vazifasini yaqqol ko'rsatuvchi hayotiy misollar keltiring.
4. Oldi-sotdi jarayonidan xaridor ham, sotuvchi ham manfaat ko'rishini izohlab bering.
5. Bozorning mavjud bo'lishi uchun har doim ham maxsus ajratilgan joyning bo'lishi shartmi? Javobingizni misollar bilan asoslang.
6. Bozor vazifalarini ayting va ularni bozor misolida tushuntirib bering.
7. Ishlab chiqarish vositalari bozoridagi tovarlar narxlarining oshishi iste'mol tovarlari bozoridagi tovarlar narxiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
8. Ishlab chiqarish vositalari bozori va iste'mol tovarlari bozorining bir-biriga o'xshash hamda farqli tomonlarini sanab bering.
9. Davlat bozordan nimalar sotib oladi va nimalar sotadi?
10. Iqtisodiyotda resurslar, tovarlar, xizmatlar va pul mablag'lari aylanib turishini turli xil misollar yordamida tushuntirib bering.

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarning nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni topib, atama raqami yoniga mos talqin harfini yozib chiqing.

ATAMALAR:

1. Ayirboshlash.	7. Ishlab chiqarish vositalari bozori.
2. Pul.	8. Ishlab chiqaruvchilar.
3. Narx.	9. Iste'molchilar.
4. Bozor.	10. Qimmatbaho qog'oz.
5. Iste'mol tovarlari bozori.	11. Mehnat birjasi.
6. Bozor qatnashchilari.	12. Bozor infratuzilmasi.

TALQINLAR:

- a) aholi, uy xo'jaliklarining ehtiyojlarini qondiradigan va bevosita iste'mol qilinadigan tovar hamda xizmatlar bozori;
- b) tovar va xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirishga mo'ljallangan, maxsus ayirboshlov vositasi;
- d) korxonalar va ish qidirib yurgan kishilar o'rtasida vositachilik faoliyatini olib boruvchi tashkilot;

- e) bir mahsulotni sotish yoki sotib olish yoki boshqasiga almashtirish;
- f) xaridor va sotuvchilar oldi-sotdi jarayonini amalga oshirish uchun uchrashadigan makon;
- g) bir birlik tovar qiymatining puldagi ifodasi;
- h) ma'lum miqdordagi mablag'ga (yoki mulkka) egalikni yoki unga nisbatan munosabatni tasdiqlovchi maxsus pul;
- i) yaratilgan tovar va xizmatlardan foydalanuvchi (iste'mol qiluvchi) uy xo'jaliklari;
- j) korxonalar va firmalar ehtiyojlari uchun zarur tovar hamda xizmatlar sotiladigan bozor;
- k) tovar va xizmatlarni ishlab chiqaruvchi korxonalar;
- l) davlat, ishlab chiqaruvchilar va uy xo'jaliklari;
- m) bozor vazifalarini amalga oshirishda bevosita qatnashmasdan, unga yordam beruvchi, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar.

D. TESTLAR

Berilgan savolga mohiyat jihatdan eng to'g'ri va to'liq javobni belgilang.

1. Odatda, ayirboshlash ...

- A. bir tomon uchun manfaatli, ikkinchi tomon uchun esa manfaatsiz bo'ladi.
- B. har ikkala tomon uchun ham manfaatli bo'ladi.
- D. qanday tovarlar almashinayotganiga qarab har ikkala tomon uchun ham manfaatli bo'ladi.
- E. qanday tovarlar almashinayotganiga qarab har ikkala tomon uchun ham manfaatsiz bo'ladi.

2. Quyidagi vaziyatlardan qaysi birida pul muomala vazifasini bajaryapti?

- A. Ishchiga maosh belgilandi.
- B. Naqd pulga tovar sotib olindi.
- D. Elektr energiyasi narxi oshirildi.
- E. AQSH dollarining so'mdagi qiymati aniqlandi.

3. Bozor — bu ...

- A. sotuvchi va xaridor uchrashadigan joy.
- B. tovar va xizmatlar ayirboshlash joyi.

- D. ishlab chiqarishni iste'mol bilan bog'laydigan vosita.
- E. noto'g'ri javob yo'q.

4. Tovarning narxi bu ...

- A. xaridorning tovar uchun to'lamoqchi bo'lgan pul miqdori.
- B. tovarni ishlab chiqarish uchun sarflangan jami xarajat miqdori.
- D. tovarni ishlab chiqarish, saqlash va sotish uchun sarflangan jami pul miqdori.
- E. bir birlik tovar qiymatining puldagi ifodasi.

5. Anvar magnitofonni 200 000 so'mga sotib, uning 150 000 so'mini omonat bankiga qo'ydi va qolgan pulga tufli sotib oldi. Bu vaziyatlarda pul qanday vazifalarni bajarmoqda?

- A. O'lchov va jamg'arish vositasi.
- B. Muomala va o'lchov vositasi.
- D. Muomala va jamg'arish vositasi.
- E. O'lchov, jamg'arish va muomala vositasi.

6. Iste'mol tovarlari qanday maqsadda ishlatiladi?

- A. Dastgohlar ishlab chiqarish.
- B. Boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish va qayta ishlash.
- D. Aholi va uy xo'jaliklari ehtiyojlarini qondirish.
- E. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish.

7. Ishlab chiqarish vositalari nima uchun xizmat qiladi?

- A. Ishlab chiqarish dastgohlarini ta'mirlash.
- B. Korxonada xomashyoga ishlov berib, mahsulot ishlab chiqarish.
- D. Bozorda sotish uchun.
- E. Ishlab chiqarishni xomashyo bilan ta'minlash.

8. Bozorda ...

- A. hamma vaqt sotuvchining mavqeyi xaridornikiga qaraganda baland bo'ladi.
- B. hamma vaqt xaridorning mavqeyi sotuvchinikiga qaraganda baland bo'ladi.
- D. hamma vaqt sotuvchi va xaridorning mavqeyi baravar bo'ladi.
- E. sotuvchining xaridorga nisbatan mavqeyini aniqlab bo'lmaydi.

9. Aksiyalar qaysi bozorda sotiladi?

- A. Ishlab chiqarish vositalari bozorida.
- B. Moliya bozorida.

- D. Mehnat bozorida.
- E. Intellektual tovarlar bozorida.

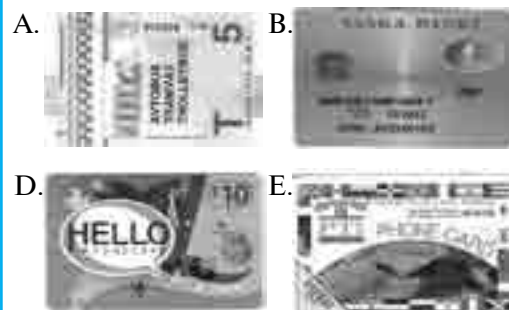
10. Iqtisodiyotda ... muntazam aylanib turadi.

- A. faqat pul mablag'lari
- B. faqat pul mablag'lari va tovarlar
- D. faqat tovar va xizmatlar
- E. resurs, tovar, xizmatlar va pul mablag'lari

11. Pul qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak?

- A. Qulay va ixcham.
- B. Pishiq va barqaror.
- D. Soxtalashtirish qiyin.
- E. Yuqoridagilarning barchasi.

12. Quyidagi rasmlarda tasvirlangan narsalarning qaysi biri pul vazifasini bajara oladi?

III bob. Oila-uy xo'jaliklari iqtisodiyoti

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- iste'molchilarning bozordagi xatti-harakatlari va o'zlarini tutish tamoyillari bilan tanishish;
- iste'molchilarning asosiy daromad turlarini bilish va farqlay olish;
- iste'molchilarning daromad manbalarini sanay olish;
- turli oilalarda majburiy va erkin xarajatlar tarkibining har xil bo'lishi sabablarini bilish;
- sodda oilaviy budjetni tuza olish;
- mulk va uning turlarini bilish;
- xususiy mulkning mohiyati va bozor iqtisodiyotidagi ahamiyatini anglab yetish;
- respublikamizdagi xususiylashtirish jarayonini tavsiflab berish;
- jamg'arishning iqtisodiy mohiyatiga tushunib yetish;
- jamg'arish turlarini bilish va ularni baholay olish;
- tanlov jadvali yordamida iqtisodiy qaror qabul qilishni bilish;
- iste'molchilarning eng muhim haq-huquqlari bilan tanishish;
- bozorda biror tovarni xarid qilish amaliy ko'nikmalariga ega bo'lish;
- reklama, uning afzallik va kamchilik tomonlarini bilish.

AHOLINING DAROMADLARI VA XARAJAT TURLARI

Oilaning daromad turlari	So'mda	Foizada	Oilaning xarajat turlari	So'mda	Foizada
1. Otaning ish haqi			1. Oziq-ovqat mahsulotlari		
2. Onaning maoshi			2. Kiyim-kechak		
3. Ijara haqi			3. Transport xarajatlari		
4. Boboning nafaqasi			4. Uy-joy uchun to'lov		
5. Buvining nafaqasi			5. Maishiy xizmat uchun to'lov		
6. Omonat foizi			6. Uy-ro'zg'or mollari		
			7. Madaniy hordiq		
			8. Soliqlar		
			9. Boshqa xarajatlari		
Jami:		100 %	Jami:		100 %

Yuqoridagi rasmda tasvirlangan oila 6 kishidan iborat bo'lib, ular ko'p qavatli uyda yashashadi. Ota bankda menejer bo'lib ishlaydi, ... so'm oylik ish haqi oladi. Ona — o'qituvchi, ... so'm maosh oladi. Bobo va buvi har oyda..... so'mdan qarilik nafaqasi olishadi. Oilaga tegishli do'kon bo'lib, u qo'shniga ijaraga berilgan. Har oyda ..... so'm ijara haqi sifatida daromad olinadi. Shuningdek, oila 1 000 000 so'm mablag'ini bankka yillik foiz stavkasi 18% bo'lgan omonat sifatida qo'ygan.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- Rasm tagida keltirilgan matnda tushirib qoldirilgan sonlarni taxminan aniqlab, oilaning bir oylik daromadlarini yuqoridagi jadvalning chap tomoniga yozing va jami miqdorini hisoblang.
- Sizningcha, bu oilaning bir oy davomida qanday xarajat turlari bo'lishi mumkin? Ularning necha so'mligini jadvalning o'ng tomoniga yozib chiqing. Lozim bo'lsa, boshqa xarajat turlarini ham yozib, bir oylik jami xarajatlari miqdorini aniqlang. Hosil bo'lgan jadval oila budjeti deb ataladi. Har bir oila shunday moliyaviy rejani — budjetni tuzib, o'zining kelgusi davrdagi faoliyatini, kutilayotgan daromadlariga qarab xarajatlari amalga oshirsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

- Oilaning bir oylik budjetidagi jami daromadlari va jami xarajatlari miqdorini o'zaro taqqoslang. Ular har doim ham teng bo'laveradimi?
- Jami daromadlar rejalashtirilayotgan jami xarajatlardan kam bo'lsa nima qilish kerak? Aksincha bo'lishi ham mumkinmi?

Oila budjeti — oilaning ma'lum davrdagi daromad manbalari va xarajatlari keltirilgan moliyaviy rejasi.

OILANING DAROMAD MANBALARI

Kishining ma'lum vaqt davomida (bir oyda yoki bir yilda) ishlab topgan va qo'lga kiritgan barcha moddiy hamda pul tushumlari *daromad* deb ataladi. Daromad bevosita mehnat yoki biror mulk (boylik)ni ishlatish evaziga hosil qilinishi mumkin. Bu darsda daromadning bevosita mehnat evaziga hosil qilinadigan turi haqida to'xtalamiz. Ish haqi mehnat evaziga olinadigan daromad bo'lib, u iste'molchilar daromadining asosiy qismini tashkil qiladi.

Daromad — kishi (oilaning) ma'lum vaqt davomida ishlab topgan va qo'lga kiritgan barcha moddiy hamda pul tushumlari.

Ish haqining quyidagi turlari bo'lishi mumkin:

- Ishchining tayyorlagan mahsuloti miqdori yoki bajargan ishiga qarab to'lanadigan pul miqdori — *ishbay ish haqi*.
- Ishchining ishlagan vaqti miqdoriga qarab to'lanadigan pul miqdori — *vaqtbay ish haqi*.

Davlat tashkilotlarida ishlovchilar, asosan, oylik maosh ko'rinishidagi vaqtbay ish haqi oladilar. Zavod va fabrikalarning ishchilariga ko'pincha ishbay ish haqi belgilanadi. O'qituvchilar, odatda, o'tgan darslari uchun vaqtbay ish haqi olishadi. Shuningdek, ba'zi korxonalar va tashkilotlarda ishchilarga qat'iy oylik maosh tayinlanishi bilan bir qatorda, bajarilgan ish hajmiga bog'liq ravishda qo'shimcha ishbay ish haqi ham beriladi.

Oila daromadlari har doim ham pul ko'rinishida bo'lavermaydi. Masalan, oila o'z tomorqasida sabzavot ekinlari yetishtirib, iste'mol qilishadi. Bu bilan ular to'g'ridan to'g'ri tushum ko'rinishidagi daromadni o'zlashtirishyapti.

Har bir ishlovchi butun ish faoliyati davomida ish haqining bir qismini pensiya jamg'armasiga o'tkazib boradi. Vaqt o'tishi bilan ishlovchi qarib ishlashga layoqatsiz bo'lib qolgan paytida unga ana shu jamg'arma hisobidan *qarilik nafaqasi*— har oyda ma'lum miqdorda pul berib turiladi. *Stipendiya* talabalarga o'qish davrida, *nafaqalar* esa ishsizlik, kasallik yoki boshqa sabablarga ko'ra vaqtincha ishlay olmaydigan kishilarga, ko'p bolali yoki kam ta'minlangan oilalarga davlat va korxonalar tomonidan beriladigan yordam pulidir. Uy xo'jaliklarining daromadini ish haqidan tashqari nafaqa, stipendiya, ishsizlik yoki kam ta'minlanganlik nafaqasi kabi boshqa daromadlar tashkil qiladi. Davlat tomonidan beriladigan yordam pullari boshqacha *ijtimoiy transfertlar* deb ham ataladi.

Ish haqi — korxonada tomonidan yollanib ishlayotgan xodimga bajarilgan ish uchun to'lanadigan pul.

Ishbay ish haqi — ishchiga tayyorlagan mahsulot miqdoriga qarab to'lanadigan pul miqdori.

Vaqtbay ish haqi — ishchiga ishlagan vaqti miqdoriga qarab to'lanadigan pul miqdori.

Oylik maosh — ishchiga bir oy davomidagi mehnat faoliyati uchun qat'iy belgilangan vaqtbay ish haqi miqdori.

OILA XARAJATLARI

Oilaning quyidagi turdagi xarajatlari bo'lishi mumkin:

— oziq-ovqat mahsulotlari sotib olish;	— transport xarajatlari;
— kiyim-kechak va oyoq kiyimlari sotib olish;	— daromad solig'i, mulk solig'i va boshqa soliq hamda majburiy to'lovlar;
— uy-joydan foydalanganlik uchun to'lovlar;	— davolanish xarajatlari;
— gaz, elektr energiyasi, ko'mir, o'tin va boshqa yonilg'ilarni sotib olish;	— ta'lim va kasb-hunar o'rganish xarajatlari;
— uy-ro'zg'or buyumlarini xarid qilish;	— uy-joy sotib olish yoki qurish xarajatlari;
— uy-ro'zg'ordagi maishiy xizmatlar uchun to'lovlar;	— avtomobil, qimmatbaho jihozlar va buyumlar sotib olish;
— shaxsiy ehtiyoj buyumlari va xizmatlar uchun xarajatlari;	— qimmatbaho qog'ozlar sotib olish;
— avtomobildan foydalanish xarajatlari;	— to'y va har xil marosimlarni o'tkazish xarajatlari;
— madaniy hordiq, sayohat va dam olish xarajatlari;	— olingan qarzni va uning foizlarini qaytarish to'lovlari.

Iste'mol xarajatlarini ikki turga bo'lish mumkin: majburiy xarajatlar va erkin xarajatlar. **Majburiy xarajatlar** — kundalik turmushda ularsiz yashab bo'lmaydigan birlamchi xarajatlar. Unga oziq-ovqat mahsulotlari, maishiy xizmat, kiyim-kechak va transportga ketgan xarajatlar kiradi. Bir kishi iste'moli uchun bir oyda sarf qilinadigan majburiy xarajatlar miqdori shartli ravishda **iste'mol savati** deb yuritiladi. Majburiy xarajatlardan tashqari iste'mol xarajatlari — **erkin xarajatlar** sirasiga kiradi. Erkin xarajatlarga misol qilib zargarlik buyumlari, qimmatbaho uy jihozlari, shaxsiy avtomobil va shu kabilarga sarf qilinadigan xarajatlarni keltirish mumkin. Agar odamning yoki oilaning daromadi majburiy xarajatlardan ortmasa, uning erkin xarajatlariga mablag'i qolmaydi. Oilaning daromadlari qancha ko'p bo'lsa, uning shuncha oz qismi oziq-ovqatga va boshqa majburiy xarajatlarga sarf bo'ladi. Bu qonuniyatni nemis iqtisodchisi Ernest Engel fanga kiritgan.

Majburiy xarajatlar — kundalik turmushda ularsiz yashab bo'lmaydigan birlamchi xarajatlar.

Erkin xarajatlar — qondirilishi birlamchi bo'lmagan ehtiyojlar uchun xarajatlar.

Iste'mol savati — bir kishi iste'moli uchun bir oyda sarf qilinadigan majburiy xarajatlar miqdori.

Qadriyatlar!

Xalqimizning “Daromadga qarab buromad” degan maqolini qanday tushunasiz?

ENGEL QONUNI

Nemis iqtisodchi olimi Ernest Engelning ko'p yillik izlanishlari oila daromadining oshishi bilan oilaning xarajatlari tarkibi o'zgaradi, degan xulosaga olib keldi. Oila daromadlari miqdori oshganda jami xarajatlarga nisbatan oziq-ovqatga sarflanadigan xarajatlarning salmog'i kamayadi, kiyim-kechak, uy-joy va energiya manbalariga sarflanadigan xarajatlar salmog'i esa o'zgarishsiz qoladi, madaniy va nomoddiy xarajatlar salmog'i esa ortib boradi.

Topshiriq

Engel qonunining mohiyatini hayotiy misollar yordamida tushuntirib bering. Moddiy va nomoddiy xarajatlar salmog'i ortib borishini izohlab berishga harakat qiling.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Iste'molchi sifatida siz qaysi xislatlarga egasiz?
2. Iste'molchining xatti-harakatiga cheklanganlik muammosi qanday ta'sir etadi?
3. Iste'molchi daromadlari deganda nimani tushunasiz? Xarajatlari deganda-chi?
4. Iste'molchining qanday daromad manbalari bo'lishi mumkin?
5. Ish haqini oylik maosh, ishbay, vaqtbay va aralash ko'rinishida oladigan kasb egalarining har biriga uchtdan misol keltiring.
6. Oila xarajatlarini sanab bering. Ularni majburiy va erkin xarajatlarga ajrating.
7. O'qituvchilarga qaysi turdagi ish haqi belgilanishi va uning miqdori qay tartibda hisoblanishini surishtirib biling.
8. 48- betda to'ldirilgan oila budjeti namunasi asosida oila jami xarajatlarining necha foizini oziq-ovqatga ishlatayotganligini aniqlang. Bu ma'lumotlar asosida Engel qonunining to'g'riligini tekshiring.

Buni yodda tuting!

• Iste'molchilarning birlamchi — qondirilishi majburiy bo'lgan va ikkilamchi — qondirilishi erkin bo'lgan xarajatlari mavjud.

• Bozorda iste'molchi quyidagi uch qoidaga rioya qiladi:

1. Iste'molchi tovarni sotib olish yoki olmaslikni *mustaqil* hal qiladi.
2. Iste'molchining daromadi cheklangan, u bozorda iloji boricha o'zini tejamli, *ratsional* tutishga harakat qiladi.
3. Iste'molchi bozorda o'z ehtiyojlarini imkon qadar to'laroq qondirib, *maksimal* naf olishga intiladi.

Maktab

Uy-joy

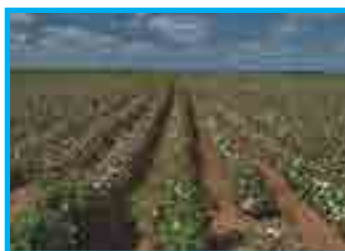
Avtobus

Poliklinika

Dorixona

Yer maydoni

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yuqoridagi rasmlarda tasvirlangan mulklarning egalari kimlar bo'lishi mumkin?
2. Mulkning biror shaxsga tegishli yoki tegishli emasligi qanday aniqlanadi?
3. Nega maktab davlatga tegishli?
4. Davlatga tegishli va xususiy poliklinikalar nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?
5. Biri davlatga tegishli, ikkinchisi xususiy korxonaga tegishli mikroavtobusda yo'nalishli taksi xizmati ko'rsatayotgan haydovchilarning mehnat shart-sharoitlari orasida qanday farq bor deb o'ylaysiz?

MULK

Biror-bir kishiga, oilaga tegishli turli-tuman buyumlar va uy jihozlari mavjud. Masalan, kiyim-kechak, oyoq kiyim, mebel, madaniy-maishiy va xo'jalik mollari, televizor, muzlatkich, sovitkich, kir yuvish mashinasi, idish-tovoq va hokazolar.

Odamlar turarjoy, hovli, avtomobil, do'kon, oshxona kabi turli ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalariga va firmalariga egalik qilishadi. Bu turli-tuman buyum, uy jihozlari va resurslar — *mulk*, mulk egasi — *mulkdor* deb ataladi. Mulk egalari nafaqat alohida olingan kishi yoki oila, balki firma, korxonalar va jamoat tashkilotlari ham bo'lishi mumkin. Masalan, firmaga ishlab chiqarish binolari, mashina-mexanizmlar, asbob-uskunalar transport vositalari va hokazolar tegishli bo'lishi mumkin. Shuningdek, mulk sohibi davlat ham bo'lishi mumkin. Davlatga yer maydonlari, yer osti hamda yer usti tabiiy boyliklari, bino va inshootlar, transport vositalari, qo'riqxonalar, muzeylar va boshqa mol-mulklar qarashli bo'lishi mumkin.

Mulk — odamlar tomonidan o'zlashtirilgan va egalik qilish mumkin bo'lgan barcha narsalar.

Mulkdor — mulkka egalik qiluvchi shaxs.

Biror *mol-mulkka to'la egalik qilish* deganda, mulkdorning o'z manfaatlarini ko'zlab:

- mol-mulkka egalik qilishi.
- mol-mulkdan foydalanishi.
- mol-mulknini tasarruf etishi, ya'ni boshqa birovga sotishi, ayirboshlashi yoki sovg'a qilishi tushuniladi.

Odatda mulkning shaxsiy, jamoaviy, davlat va xususiy turlari ajratib ko'rsatiladi.

Shaxsiy mulk odamning o'z shaxsiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida egalik qiladigan mulkdir.

Kishilar guruhi (jamo'a) egalik qiladigan mulk esa **jamo'a mulki** deb yuritiladi.

Iqtisodiyot fanida mulkning davlat va xususiy turlari keng o'rganiladi.

Iqtisodiy huquq asoslari

Har bir shaxs mulkdor bo'lishga haqli.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 36-modda.

DAVLAT MULKI

Yer, yer usti va yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar *umummilliy boylik* hisoblanadi. Ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir. Davlat tashkilotlari, korxonalar va muassasalarning mol-mulkleri, davlat ahamiyatiga ega madaniy boyliklar, tarixiy yodgorliklar, davlat budjetining mablag'lari, oltin zaxirasi, davlatning valuta fondi va boshqa davlat mablag'i evaziga yaratilgan yoki sotib olingan mol-mulklar *davlat mulkini* tashkil qiladi.

Davlat mulki bo'lgan mol-mulk davlatga tegishli korxonalar, idoralar va tashkilotlarga xo'jalik yuritish yoki boshqarish uchun birlashtirib qo'yiladi. Masalan, maktabga tegishli barcha mol-mulk davlat mulki bo'lib, undan foydalanish huquqi maktab jamoasiga, unga egalik qilish huquqi tuman hokimligiga, uni tasarruf etish huquqi esa davlatning maxsus tashkiloti hisoblanmish — davlat mulk qo'mitasiga berilgan. Maktab mulkidan, binosidan ta'lim berishdan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun maktab rahbariyati maktabning egasi hokimiyatdan ruxsat olishi lozim. Shuningdek, maktabga faqat egalik qilish huquqiga ega bo'lgan hokimiyat maktab binosini davlat mulk qo'mitasining ruxsatisiz tasarruf etish huquqiga ega emas.

Davlat mulki — davlat korxonalar va tashkilotlariga tegishli mol-mulk.

XUSUSIY MULK

Mulkning ikkinchi shakli — xususiy mulkdir. Xususiy mulkning mulkdori yakka, alohida olingan shaxs bo'lishi mumkin. Mulkdan foydalanish, egalik qilish va tasarruf etish huquqlari ham shu birgina shaxs qo'lida bo'ladi. Bunday xususiy mulk — *egasi yakka shaxs bo'lgan xususiy mulk* deb yuritiladi. Xususiy mulkning mulkdori bir necha shaxslar (xususan, odamlar, korxonalar va firmalar) bo'lganda mulkdan foydalanish, egalik qilish

va tasarruf etish huquqlari bu shaxslar o'rtasida muayyan kelishuvga ko'ra taqsimlangan bo'ladi. Bunday xususiy mulk ba'zida *jamo'a mulki* deb ham yuritiladi.

Xususiy mulk — alohida olingan shaxsga yoki shaxslar jamoasiga tegishli mol-mulk.

XUSUSIYLASHTIRISH

Mulk shaklini davlat mulkidan xususiy mulkka o'zgartirishga *xususiylashtirish* deb ataladi. Xususiy mulkni davlat mulkiga aylantirish esa *milliylashtirish* deb yuritiladi. Ma'lumki, mustaqillikdan oldin respublikamizdagi barcha ishlab chiqarish vositalari, zavod va fabrikalar davlat tasarrufida edi. Mustaqillikka erishilgandan so'ng bozor iqtisodiyoti yo'lini tanladik. Korxonalarining ko'pchiligi xususiy mulkka aylantirildi. Xususiylashtirish deb nom olgan bu jarayon hali ham davom etmoqda. Xususiylashtirish natijasida kichik korxonalar, do'konlar, hunarmandchilik ustaxonalari, uy-joylar — egasi yakka shaxs bo'lgan xususiy mulkka, katta korxonalar esa egasi bir necha shaxsdan iborat xususiy mulk — jamoa mulkiga aylantirildi. Yurtimizda 2006- yilda 673 ta (70,5 mlrd. so'mlik), 2007- yilda 631 ta (111,1 mlrd.so'mlik), 2008- yilda esa 392 ta (130,6 mlrd. so'mlik) obyekt xususiylashtirildi.

Milliylashtirish — xususiy mulkni davlat mulkiga aylantirish jarayoni.
Xususiylashtirish — davlat mulkini xususiy mulkka aylantirish jarayoni.

Iqtiboslar

O'zining xususiy mulkiga ega bo'lgan shaxs va bunday shaxslardan tashkil topgan toifa o'zini va oilasini boqishga, shu bilan birga, orttirgan daromadi hisobidan o'z yaqinlari va muhtoj insonlarga beg'araz yordam ko'rsatish, el-yurt uchun xizmat qiladigan maktab, kasalxona, madaniyat va sport maskanlari barpo etish, bir so'z bilan aytadigan bo'lsak, davlat va jamiyat zimmasidagi ko'pgina vazifalarni amalga oshirishga o'z hissasini qo'shadi.

Isom Karimovning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» kitobidan

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Hamma narsaning egasi — mulkdori bo'lishning afzalligi va kamchiliklari, ijobiy hamda salbiy tomonlarini sanab bering.
2. Tabiatda mulk bo'lmagan narsa bormi? Egasiz mulk-chi?
3. Sinf xonasidagi partangizga nisbatan qanday mulkiy huquqlarga egasiz?
4. Mamlakatimizda temiryo'l transporti xususiylashtirilganda qanday ijobiy va salbiy o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?
5. Davlat mulki, egasi alohida olingan shaxs va jamoa bo'lgan xususiy mulklarga uchtdan misol keltiring.
6. Xususiylashtirishdan ko'zlangan asosiy maqsad nima deb o'ylaysiz?

DAROMAD VA BOYLIK

13-MAVZU

2012- yil choraklar bo'yicha O'zbekiston aholisi o'rtacha daromadining o'sishi (2011- yil dekabriga nisbatan % hisobida)

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Diagrammadan oilada 2012- yili daromadlarining choraklar bo'yicha o'sishini tahlil qiling.
2. Bu oila 2011-yil dekabrda 1 200 000 so'm daromad qilgan bo'lsa I, II, III, va IV choraklarda o'rtacha qanchadan daromad qilganligini hisoblang.
3. IV chorakda I chorakka nisbatan oilaning daromadi necha marta oshganligini aniqlang.
4. Bu oila qaysi chorakda ko'proq daromad qilgan?

INSON KAPITALI

Odatda, har bir kishi mehnat faoliyati natijasida insonning asosiy boyligi — mehnati evaziga ma'lum daromadga erisha boshlaydi. Kishining aql-idroki, bilimi, zakovati, kuch-quvvati, ish tajribasi, kasbiy mahorati, salohiyati, sog'lig'i va ma'naviy dunyosi uning — *insoniy boyligi (kapitali)*ni tashkil qiladi. Inson kapitali — bu kishining iqtisodiy qadr-qimmatini aniqlovchi kattalik. Insonning ma'naviy boyligi — uning dunyoqarashi,

xulqi, odobi, madaniyati kabi ruhiy dunyosi bilan bog'liq fazilatlarini inson kapitalining asosiy tashkil etuvchilaridan hisoblanadi.

Inson kapitali — kishining aql-idroki, bilimi, zakovati, kuch-quvvati, ish tajribasi, kasbiy mahorati, salohiyati, sog'lig'i va ma'naviy dunyosi.

Mamlakatdagi mehnat resurslari uning barcha fuqarolari insoniy kapitallarining yig'indisidan tashkil topadi. Yaponiya davlatida tabiiy boyliklar yo'q hisobi. Bu davlat o'z fuqarolarining insoniy kapitallarini rivojlantirish va boyitib borish evaziga hozirda ulkan iqtisodiy salohiyatga, boy kapital resurslarga ega. Kishining insoniy kapitali qancha yuksak, ma'naviy dunyoqarashi qancha go'zal bo'lsa, uning evaziga olinadigan daromad miqdori — ish haqi ham shuncha ko'p bo'ladi. Ayni paytda, siz o'z insoniy kapitalingizni oshirish maqsadida maktabda o'qimoqdasiz. Keyin akademik litsey, kollej yoki universitetlarda bilim olib, o'z kapitalingizni yanada oshirasiz. Bu xatti-harakatlaringizning barchasi avvaliga insoniy kapitalingizni, so'ng moddiy kapital — daromadingizni oshirishga qaratilgan bo'ladi.

MODDIY KAPITAL

Daromadlarning asta-sekin ko'payib borishi natijasida uni jamg'arish imkoniyati tug'iladi. Topilgan daromadning bir qismi o'sha zahotiy oq sarflansa, bir qismi bankka qo'yilgan pul, sotib olingan qimmatbaho qog'ozlar, zavod, fabrika, avtomobil, uy-joy, zeb-ziynatlar ko'rinishidagi xususiy mulk sifatida jamg'ariladi. Bu mulklarning barchasi kishining *moddiy kapitalini*, kishining insoniy va moddiy kapitali esa uning *boyligini* tashkil qiladi.

Moddiy kapital — jamg'arilgan daromadning moddiy mulkka aylangan qismi va pul mablag'lari.

Boylik — kishining barcha insoniy va moddiy kapitallari yig'indisi.

DAROMADLAR

Kishining moddiy kapitalini tashkil etuvchi xususiy zavod va fabrikalar, ijaraga berilgan uy yoki avtomobil, bankka qo'yilgan mablag', qimmatbaho qog'ozlar kabi mulklari unga ijara haqi (renta), omonat foizi, dividend va tadbirkorlik foydasi ko'rinishida qo'shimcha daromad keltiradi. Haqiqatan ham, quyidagi vaziyatlarni ko'rib chiqaylik:

— Abdullayev "DAMAS" rusumli shaxsiy avtomobilini har oyda ma'lum miqdordagi ijara haqi (renta)ni to'lab turish sharti bilan tanishiga ijaraga berdi;

— Burhonov 1 000 000 so'm mablag'ini, ma'lum qo'shimcha haq — omonat foizi evaziga bankka qo'ydi;

— Esonov oilaviy firma ochib, tadbirkorlik bilan shug'ullana boshladi. 1 500 000 so'm oilaviy jamg'armasini firma hisobidan ishlab chiqarishga yo'naltirdi. Yil yakuniga ko'ra, Esonov tadbirkorlik foydasi ko'rinishida 2 500 000 so'm daromad qildi.

Yuqoridagi har uchala vaziyatda ham oila moddiy kapital — xususiy mulk yoki boylikni ishlatish evaziga daromadga ega bo'lmoqda.

Ijara haqi (renta) — birovning mulkidan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq.

Omonat foizi — omonatga qo'yilgan pul mablag'idan foydalanganlik uchun to'lanadigan qo'shimcha haq.

Tadbirkorlik foydasi — tadbirkorlik faoliyati natijasida qo'lga kiritiladigan daromad.

Har bir kishi turli xil qobiliyat, zakovat va salohiyat egasidir. Shu bois, ular daromadlarining miqdori ham turlicha bo'ladi. Daromadlarning tengsizligi bozor iqtisodiga xos xususiyat bo'lib, aynan shu tengsizlik kishilarni yaxshiroq ishlashga, ko'proq daromad topishga undaydi.

Daromadlar o'rtasidagi farq keskin oshib ketishi ham yaxshi oqibatlariga olib kelmaydi, albatta. Shu sababdan, aholining daromadlari o'rtasidagi keskin farqlar davlat tomonidan fuqarolar daromadlarini soliqqa tortish, kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar berish va boshqa yo'llar orqali tartibga solib turiladi.

Iqtiboslar

Bugungi kunda bizning qilayotgan barcha ishlarimiz farzandlarimizning baxt-u saodati, ularning yorug' kelajagi uchun amalga oshirilmoqda. Lekin baxt-u saodat faqat boylik, mol-u mulk bilan belgilanmaydi. Odobli, bilimdon va aqlli, mehnatsevar, iymon-e'tiqodli farzand nafaqat ota-onaning, balki butun jamiyatning eng katta boyligidir.

Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» kitobidan

Qadriyatlar!

“Boylik molning ko'pligida emas, balki ko'ngilning to'qligidadir” deyilgan hadisga o'z munosabatingizni bildiring.

REAL VA NOMINAL DAROMAD

Ma'lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida narxlar o'zgarib turadi. Odatda, turli yillardagi daromadlar o'zaro taqqoslanayotganda ularning shu yillardagi miqdori nominal qiymati emas, balki muayyan yilga nisbatan qiymati, ya'ni real qiymatlari taqqoslanadi. Shunday qilib, *nominal daromad* daromadning joriy yildagi narxlardagi qiymati. *Real daromad* esa daromadning muayyan yildagi narxlarga nisbatan qiymatidir. Real daromad nominal daromadni tegishli iste'mol narxlarini indeksiga bo'lib topiladi.

Iste'mol narxlar indeksi (INI) aholi tomonidan sotib olinadigan muayyan tovar va xizmatlar narxining ma'lum boshlang'ich davrdagi narxlarga nisbatan o'zgarishini ifodalaydi. Uni boshqacha qilib, qaralayotgan vaqt davomida narxlarning o'zgarish darajasi deb ham aytish mumkin. Masalan, 2008- yil O'zbekiston aholisining o'rtacha nominal

daromadi IV chorakda 2007- yilga nisbatan 136,4 foizga oshgan. 2007- yil dekabrda fuqaro 1000000 so'm daromad qilgan bo'lsa, 2008- yil IV chorakka kelib 1 364 000 so'm daromad qilgan. Bu — fuqaroning turmush darajasi 2008- yil oxiriga kelib, 2007- yilga nisbatan 1,364 marta yaxshilanganligini bildirmaydi, albatta. Chunki, bu vaqt davomida narxlar ham oshib borgan. Ma'lum bo'lishicha, narxlar bu davrda o'rtacha 1,075 marta oshgan. Agar nominal daromad miqdorini narxlarning oshishi darajasiga bo'lsak: $136,4 : 1,075 = 126,9$ aholi real daromadlari o'zgarishining foizdagi miqdori kelib chiqadi. Demak, 2008- yil oxirida fuqaroning daromadlari 2007- yilga nisbatan taxminan 1,27 marta oshgan ekan.

Nominal daromad — ma'lum davr davomida alohida olingan shaxs yoki oila tomonidan qo'lga kiritilgan daromad miqdori.

Real daromad — nominal daromadning muayyan davrdagi narxlar o'zgarishiga nisbatan qiymati.

Formula

$$R_r = \frac{R_n}{I}$$

R_n — nominal daromad;
 R_r — real daromad;
 I — iste'mol narxlari indeksi yoki narxlarning o'zgarish darajasi.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Insonning iqtisodiy qadr-qimmati nima bilan o'lchanadi deb o'ylaysiz?
2. Insonning ma'naviy boyligi deganda nimani tushunasiz? Uning inson kapitali — iqtisodiy qadr-qimmatidagi o'rni haqida nima deya olasiz?
3. Boylik nima? Qanday odamni boy deb atash mumkin?
4. Moddiy kapital — xususiy mulk yoki boyligni ishlatishdan olinadigan daromad turlariga ikkitadan misol keltiring.
5. Nominal va real daromadning farqini aytib bering. Inflatsiya darajasi oshgan sari real daromadning o'zgarishini tahlil qiling. Nominal va real daromadni taqqoslang.
6. Siz korxonaga egasi sifatida mehnati korxonaga uchun o'ta foydali, lekin intizomsiz, xulqi buzuvchi ishchining ishda qolish yoki qolmaslik masalasini qanday hal qilgan bo'lar edingiz?
7. Aholi daromadlari tengsizligining afzallik va kamchilik tomonlarini sanang.

Buni yodda tuting!

- Insonning iqtisodiy qadr-qimmati (boyligi) — uning insoniy va moddiy kapitalari yig'indisi bilan o'lchanadi.
- Mehnat resursi — ish haqi, tabiiy resurs — renta, kapital resurs — foiz (dividend), tadbirkorlik — foyda ko'rinishida daromad keltiradi.

O'zbekiston Milliy banki omonatlaringizni 18% yillik foiz stavkasi bilan ko'paytirib beradi. Foiz miqdori har oyda hisoblanib, omonatingizga qo'shib boriladi.

“Ipotekabank” aksiyalarini sotib olsangiz, yiliga 20% qo'shimcha daromad — dividend olasiz.

Mablag'ingizni “Ipoteka” bankiga qo'ying. Bu bilan uy qurish yoki sotib olish imkoniyatiga ega bo'lasiz.

Pulingizni hamyoningizda saqlang!

Do'konimizdan audiotexnika vositalarini naqd pulga yoki pul o'tkazish yo'li bilan sotib olishingiz mumkin.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Yuqorida keltirilgan rasmlarda turli xil muassasalar pulingizni jamg'arishda yoki uni siz uchun foydali bo'lgan ishga sarflashingizda o'z xizmatlarini taklif qilmoqda. Aytaylik, sizning 200 000 so'm pulingiz bor va uni o'zingiz uchun biror-bir nafli ishga sarflamoqchisiz.

1. Har bir taklifni sinchiklab o'rganib chiqing va ularning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qiling.
2. Qaysi bir taklif ko'proq daromad (naf) keltiradi?
3. Har bir taklifdan kelishi mumkin bo'lgan nafni (foydani) shaxsiy va jamiyat nuqtayi nazaridan baholang.
4. Qaysi bir taklifning haqqoniyligiga ko'proq ishonasiz?
5. Qaror qabul qilish jadvalini tuzib, har bir taklifni o'zingizga ma'qul keladigan mezonlar bo'yicha baholang va tanlovingizning natijasini e'lon qiling. Nima uchun aynan shu qarorga kelganligingizni asoslab bering.

JAMG'ARMA

Ma'lumki, odamlar, odatda, daromadlarini birdaniga sarflashga harakat qilishmaydi, balki uning bir qismini omonat ko'rinishida saqlab qo'yishadi, ya'ni jamg'arishadi. Jamg'arilgan pul esa *jamg'arma* deyiladi. Jamg'arma kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish maqsadida jamg'ariladigan pul mablag'idir.

Jamg'arma — kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish uchun jamg'ariladigan pul.

Odamlar mablag'larini quyidagi maqsadlarda jamg'aradilar:

— qimmatbaho iste'mol tovarlari: uy-joy, avtomobil, mebel, sayyohlik yo'llanmasi va hokazolar sotib olish yoki to'y qilish uchun (chunki, ularni bir oylik ish haqiga sotib olib bo'lmaydi);

— kelajakda qarilik chog'ida o'zlarini qo'shimcha mablag' bilan ta'minlash uchun (chunki, qariganda daromadlar kamayadi);

— jamg'arish natijasida foiz ko'rinishidagi daromad olish uchun (chunki, odamlar ortiqcha mablag'larini ishga solib, uni ko'paytirish payida bo'ladi);

— har ehtimolga qarshi (chunki, hayotda turli xil kutilmagan hodisalar bo'lib turadi va shu bois, ular bilan bog'liq xarajatlarni ham ko'zda tutish lozim bo'ladi).

Boylik biror-bir moddiy tovar — ko'chmas mulk (uy-joy va binolar), qimmatbaho metall va toshlar, ulardan yasalgan taqinchoqlar, zeb-ziynat buyumlari yoki bevosita pul mablag'lari ko'rinishida jamg'arilishi mumkin. Hozirgi zamonda pulni ko'rpa orasida yoki sandiqda saqlash to'g'ri qaror emas, chunki u pul egasiga hech qanday foyda keltirmaydi. Pulni to'g'ri jamg'arish ham kishidan ma'lum darajadagi bilimni talab qiladi.

Iqtisodiy huquq asoslari

Bankka qo'yilgan omonatlar sir tutiladi va meros huquqi qonun bilan kafolatlanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 36-modda

JAMG'ARMA TURLARI

Pul mablag'larini saqlashga ixtisoslashgan ko'plab muassasalar mavjud. Bunday korxonalar qatoriga omonat banklari, fond birjalari, pensiya jamg'armalari, sug'urta kompaniyalari, nasiyaga turli xil tovarlar sotuvchi va nasiyaga uy-joy qurib sotish bilan shug'ullanuvchi jamiyatlarni kiritish mumkin. *Omonat* deb bankka mablag'ni jamg'arish va ko'paytirish maqsadida, ma'lum ustama haq — foiz evaziga pul qo'yishga aytiladi. Fond birjasidan biror korxonaga aksiyasini sotib olib, korxonaning yillik foydasidan dividend ko'rinishidagi daromad olishingiz mumkin. Mablag'ingizni pensiya jamg'armasiga qo'yib, kelajakda keksalik davringizda o'zingizni mablag' bilan ta'minlashingiz mumkin. Turli xil ofatlar, yong'in, sel va dovuldan mulkingizga yetishi mumkin bo'lgan zararni qoplash, turli xil baxtsiz hodisalar tufayli hayotingizga yoki sog'lig'ingizga putur yetganda uni tiklash uchun zarur bo'ladigan mablag' bilan ta'minlash maqsadida mablag'laringizni sug'urta kompaniyalariga berishingiz mumkin. Jamg'armani qanday ko'rinishda saqlashni tanlashda, asosan, ikkita mezonga ahamiyat berish zarur: daromadlilik va ishonchlilik. Lekin, afsuski bu mezonlar hamma vaqt ham bir-biriga mos kelavermaydi. Banklar yoki qimmatbaho qog'oz chiqarayotgan firmalarning eng katta daromad va'da qilishlari, odatda, ishonchsizroq bo'ladi. Ularning katta foiz yoki dividend to'lashi haqidagi reklamasi, ko'pincha omonatchilarni jalb etishning yagona usuli hisoblanadi.

Omonat — mablag'ni jamg'arish va ko'paytirish maqsadida ma'lum ustama haq — foiz evaziga bankka qo'yish.

Iqtiboslar

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoniga binoan fuqarolarning banklar depozitlaridagi omonatlari, ularning miqdoridan qat'iy nazar, davlat tomonidan to'la kafolatlanadi.

Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» kitobidan

INFLATSIYA

Omonatning eng katta dushmani — bu inflatsiya. *Inflatsiya* — bu mamlakatda o'rtacha narx-navoning muttasil oshib borishi natijasida pulning qadrsizlanishidir.

Agar mamlakatda iste'mol tovarlarining narxi 3 marta ortsa, demak, aholining omonatlari ham shuncha marta qadrsizlanadi. Shuning uchun, kuchli inqiroz davrlarida omonatni pul ko'rinishida saqlash iqtisodiy jihatdan to'g'ri emas. Yaxshisi, zudlik bilan kelajakda yuqori narxlarda sotish oson bo'lgan tovarlarni sotib olish kerak bo'ladi.

Inflatsiya — mamlakatda o'rtacha narx-navoning muttasil oshib borishi natijasida pulning qadrsizlanishi.

Iste'molchilarning shaxsiy pul mablag'lari foydalanilmasdan bir joyda turgandan ko'ra tegishli muassasada saqlansa, bu nafaqat omonatchi uchun, balki davlat va ishlab chiqaruvchi firmalar uchun ham foydalidir. Chunki, bu pul mablag'lari ishlab chiqarishga yo'naltirilib, tovar va xizmatlar hajmining ko'payishiga olib keladi. Bundan esa, o'z navbatida, mamlakat iqtisodiyoti manfaat ko'radi. Shu bois, jamg'armalar iqtisodiy rivojlanishning asosiy negizlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

SUG'URTA

Turli xil kutilmagan holatlar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy muammolardan muhofaza qilish *sug'urta* deb ataladi.

Hozirda mulk sug'urtasi, hayot sug'urtasi, tibbiy sug'urta kabi qator sug'urta turlari mavjud. Bunday sug'urta turlarida sug'urta kompaniyalariga muttasil sug'urta badallari to'lab boriladi. Biror kor-hol yuz berganda vujudga keladigan moliyaviy muammo, yetkazilgan zarar yoki yo'qotishning o'rni sug'urta kompaniyasi tomonidan qoplanadi. Masalan, uy-joy sug'urta qilinganda har yili ma'lum miqdordagi sug'urta badali to'lab boriladi. Biror baxtsiz hodisa, masalan, yong'in tufayli uy-joyga ziyon yetganda, ko'rilgan moliyaviy zarar sug'urta kompaniyasi tomonidan to'lanadi.

Sug'urta — turli xil kutilmagan holatlar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy muammolardan muhofaza qilish.

Mashq

2010- yilda tijorat banklaridan biri eng kam miqdori 500 000 so'm bo'lgan omonatning foizini har oyda hisoblab, omonatga qo'shib borish sharti bilan:

- 1 oy muddatga — 18%;
- 2 oy muddatga — 21%;
- 3 oy muddatga — 24%

yillik foiz stavkasi bilan qo'shimcha haq to'lashini e'lon qildi.

1. Bankning foiz stavkalari omonatning saqlash muddatiga qarab nima sababdan har xil?
2. Agar yillik foiz stavkasi 24% ni tashkil qilsa, bir oylik foiz stavkasi necha foizni tashkil qiladi?
3. Omonatning foizini har oyda hisoblab, omonatga qo'shib borish shartini qanday tushunasiz?
4. Bankka qo'yilgan 500 000 so'm 1, 2, 3 oy saqlanganda necha so'm bo'lib qaytishini hisoblang.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Odamlar nima sababdan pullarini jamg'aradilar?
2. Pul jamg'arishning qanday yo'llarini bilasiz va ular ichidan qaysi biri siz uchun ma'qul va qulay? Nega?
3. Pulni jamg'arishdan pul egasidan boshqa yana kimlar manfaatdor bo'ladi?
4. Pul jamg'arib ko'rganmisiz? Pul jamg'arish osonmi yoki qiyinmi? Pul jamg'arayotgan paytingizda o'zingizda qanday noqulayliklarni his qilgansiz?
5. Qanday paytda pul mablag'larini jamg'arish befoyda, hatto ziyon bo'lishi mumkin? Bunday vaziyatda qanday yo'l tutgan ma'qul?
6. 58-betdagi ma'lumotlardan foydalanib, O'zbekiston Milliy bankiga qo'yilgan 1 000 000 so'm pul bir yilda qancha bo'lishini hisoblang.

Buni yodda tuting!

- Iste'molchilar daromadlari ko'payganda uning bir qismini jamg'arishga moyil bo'ladilar.
- Jamg'arilgan mablag'lar ko'pincha moddiy kapitalni ko'paytirishga sarflanadi.
- Jamg'arishning asosiy dushmani — bu pulning qadsizlanishi — inflatsiyadir.
- Jamg'arish kelajakda iqtisodiy rivojlanish negizi hisoblanadi.

IQTISODIY QAROR QABUL QILISH

15-MAVZU

Muqobil imkoniyatlar (sotib olish mumkin bo'lgan narsalar nomi)	Baholash mezonlari (sotib olishning maqsadga muvofiqligi va undan keladigan naf mezonlari)				
	Pulning yetishi	Ehtiyojning borligi	Bilim olishga foydasi	Sog'liqqa foydasi	Uydagilarga xush kelishi
1. Velosiped					
2. Kostum-shim					
3. Audio-pleyer					
4. Karate seksiyasi					
5. Ingliz tili kursi					
6. ...					

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. **Muammo:** aytaylik, sizga dadangiz tug'ilgan kuningizda 100 000 so'm pul berdi va nima sotib olsam ekan, deb o'ylanib qoldingiz.
2. **Muqobil yechimlar:** aytaylik, bu pulga "Qaror qabul qilish jadvali" deb atalgan, yuqorida keltirilgan jadval satrlarida yozilgan quyidagi muqobil narsalarni sotib olishingiz mumkin: 1) o'rtog'ingizning velosipedini; 2) kostum-shim; 3) audio-pleyer; 4) 6 oy davomida pullik karate seksiyasiga qatnash; 5) 3 oy davomida ingliz tilidan pullik kursga qatnash; 6) o'zingizga xush kelgan yana nimadir. Jadvalni daftaringizga ko'chirib oling va 6-narsaning ham nomini oxirgi qatoriga yozib qo'ying.
3. **Baholash mezonlari:** har bir narsani sotib olishdan ko'rishingiz mumkin bo'lgan naf, uning maqsadingizga qanchalik mos kelishi va ehtiyojlaringizni qay darajada qondirishini ko'rsatuvchi "pulning yetishi", "ehtiyojning borligi", "bilim olishga foydasi" kabi mezonlar jadvalda keltirilgan. Shu bilan birga siz uchun yana muhim bo'lib ko'ringan boshqa me'zonni ham jadvalning bo'sh ustuniga yozib qo'ying.
4. **Har bir muqobil yechimni mezonlar bo'yicha baholash:** har bir yechimni keltirilgan mezonlar bo'yicha baholab, mos kataklarga: agar mezon bo'yicha fikr ijobiy bo'lsa, "+", agar salbiy bo'lsa, "-", agar ijobiy ham, salbiy ham bo'lmasa, "0", agar noma'lum bo'lsa, "?" belgisini qo'yib chiqing.
5. **Tanlov:** baholash natijasiga ko'ra, qaysi narsa eng ko'p ijobiy baho olganligini aniqlang. Xuddi shu narsa siz sotib olishingiz kerak bo'lgan narsa bo'lib chiqadi.
6. Qarorlaringizni yoningizda o'tirgan o'rtoqlaringiz bilan taqqoslang. Nima sababdan qarorlar turlicha bo'lib chiqdi?
7. Tanlov yoki qaror qabul qilish jadvalidan yana qanday vaziyatlarda foydalanish mumkin?

QAROR QABUL QILISH

- “Bo’ston” fermer xo‘jaligining rahbari Kamol Abdullayev o‘zi yashab turgan qishloqda sutni qayta ishlash sexini qurishga qaror qildi.
- Vazirlar Mahkamasining majlisida yangi o‘quv yilida mamlakatimizda 13 ta akademik litsey va 90 ta kasb-hunar kolleji qurib, ishga tushirish haqida qaror qabul qilindi.

Yuqorida biri xususiy korxonada, ikkinchisi davlat miqyosidagi qaror bilan tanishdingiz. Keling, bu qarorlarning paydo bo‘lish sabablarini o‘zimizcha tahlil qilishga urinib ko‘raylik. Albatta, har bir qarorning qabul qilinishidan oldin iqtisodiy vaziyat, mavjud resurslardan foydalanish imkoniyatlari sinchiklab o‘rganib chiqilgan. Iqtisodchilar tili bilan aytadigan bo‘lsak:

- Nima ishlab chiqarish kerak?
- Qanday ishlab chiqarish kerak?
- Kim uchun ishlab chiqarish kerak?

degan savollarga javob izlangan. Ya’ni, qaror (imkoniyatlardan birini tanlash) tejamkorlik bilan *ratsional* qabul qilingan. Ikkinchi tomondan esa, bu qarorni amalga oshirgandan so‘ng olinadigan natija haqida o‘ylab ko‘rilgan. Bu natija, albatta, o‘zining eng “katta”, maksimal qimmatli nafga ega bo‘lishi bilan ajralib turishi lozim. Aks holda bunday qaror qabul qilinmas edi. Haqiqatan, agar K.Abdullayev uchun sutni qayta ishlash sexidan ko‘ra konserva zavodini qurish ko‘proq qimmatli va nafli (samarali) bo‘lganida edi, u o‘z qarorini o‘zgartirgan bo‘lar edi.

Xuddi shuningdek, davlat miqyosidagi qarorlar ham o‘zining eng nafli va samaraliligi bilan ajralib turadi. Demak, har qanday iqtisodiy qaror qaysidir ma’noda, o‘zining *maksimallik* xususiyati bilan ajralib turishi lozim ekan.

Mashq

Aytaylik, maktab rahbariyati tomonidan qishki ta’til kunlariga mo‘ljallangan Samarqand, Buxoro va Xiva shaharlariga sayohatga bepul yo‘llanma ajratildi.

1. Bu yo‘llanmani kimga berishni qanday hal qilgan bo‘lar edingiz?
2. Bu muammoni yechishning qanday imkoniyatlari, yo‘llari bor?
3. Bu imkoniyatlarni qanday mezonlar yordamida baholar edingiz?
4. Bu muammoga oid qaror qabul qilish jadvalini tuzing. Uni sinfdoshlaringiz bilan birgalikda muhokama qiling va to‘ldiring.
5. Jadval asosida qabul qilgan qaroringizni e’lon qiling va uni asoslang.

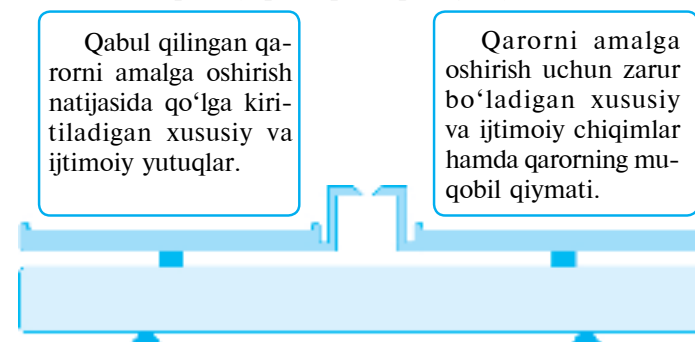
Ratsionallik — biror resursdan tejamli foydalanish xislati.

Maksimallik — biror ko‘rsatkich bo‘yicha eng yaxshi, eng maqbul natijaga erishish.

QARORNING QADR-QIMMATI VA NAFI

Har bir qarorning qadr-qimmati va nafi alohida olingan shaxsga hamda jamiyatga keltiradigan qiymati bilan o‘lchanadi. Abdullayevning sutni qayta ishlash sexini qurish haqidagi *qarorining xususiy qadr-qimmati*, sexni ishlatish natijasida, avvalo, uning o‘ziga keladigan foyda va o‘z ishidan qoniqish hissi kabi naf bilan sexni qurish uchun sarflanadigan xarajatlar va qo‘ldan boy berilgan imkoniyatlarni o‘zaro taqqoslash natijasida aniqlanadi. Ikkinchi tomondan, bu qarorning ijtimoiy qadr-qimmati ham bo‘lib, u qishloqda qo‘shimcha ish o‘rinlarini yaratish, odamlarning sut mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish kabi jamiyatga keltiriladigan naf bilan jamiyat tomonidan qilinadigan chiqimlar va boy berilgan boshqa muqobil imkoniyatlarni o‘zaro taqqoslash natijasida aniqlanadi. Shunday qilib, har bir shaxs qaror qabul qilayotganida ham shaxsiy, ham ijtimoiy nuqtayi nazardan qo‘lga kiritadigan yutuqlari bilan qo‘ldan boy beradigan imkoniyatlarini, albatta, o‘zaro taqqoslashi lozim ekan.

Iqtisodiy qaror qabul qilish jarayoni

Qadriyatlar!

“Yetti o‘lchab — bir kes”, “Ishni o‘zini emas — ko‘zini bil” degan maqollarni qanday tushunasiz.

Topshiriq

Sizning maktabda bir yil o‘qishingiz uchun:

- a) ota-onangiz; b) davlat taxminan qancha mablag‘ sarflayotganini hisoblab chiqing. Maktabda o‘qishingizdan:
- a) shaxsan o‘zingizga; b) jamiyatga qanday naf borligini aniqlang va yuqorida aniqlangan chiqimlar bilan taqqoslang. Siz bu chiqimlarni oqlayapsizmi?

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Iqtisodiy to'g'ri qaror qabul qilishning qanday bosqichlari va mezonlarini bilasiz? Biror misol asosida tushuntirib bering.
2. Ratsional ish ko'radigan kishi deganda qanday odamni tushunasiz?
3. Kechagi kuningizni ertalabdan kechgacha qanday o'tkazganingizni soatlar bo'yicha tasvirlang. Siz kun davomidagi o'z faoliyatingizni tejamli — ratsional tashkil qildingizmi? Siz o'tgan kundan maksimal naf oldingizmi? Kuningizni unumli va yoqimli o'tkazdingizmi?
4. Shu kunlardagi faoliyatingizdan o'zingizga, oilangizga va jamiyatga qanday naf bor deb o'ylaysiz? Bu xatti-harakatlaringiz tufayli qanday chiqimlar, xarajatlar yuzaga kelmoqda?
5. Xususiy va ijtimoiy qadr-qimmati bir-biriga teskari bo'lgan qarorga misol keltiring va unga nisbatan o'z munosabatingizni bildiring.
6. Faraz qiling, bozorga biror bir kiyim xarid qilish uchun bordingiz. Bu yerda o'zingizga kerak narsani xarid qilgunga qadar bir nechta narsalarni ko'rdingiz. Bu sizning qaroringizni o'zgartirishi mumkinmi? Javobingizni asoslab bering.

Bu haqda o'ylab ko'ring!

Tamaki chekishdan chekuvchiga qanday naf bor deb o'ylaysiz? Atrofdagilarga-chi?

Chekish chekuvchi uchun "qancha" turadi? Atrofdagi chekmaydaganlar uchun-chi? Umuman, jamiyat uchun-chi?

Davlat tomonidan chekish umuman taqiqlab qo'yilsa bo'lmaydimi?

**CHEKMASDAN
YOSHLIK GASHTIN
SUR!**

Buni yodda tuting!

- Har bir kishining farovon yashashi ko'p jihatdan oqilona iqtisodiy qaror qabul qilishga bog'liq.
- Har bir kishi qaror qabul qilayotganida qo'lga kiritadigan yutuqlari bilan qo'ldan boy beradigan imkoniyatlarini, albatta, o'zaro taqqoslashi lozim.
- Qaror qabul qilish (yechim tanlash) jarayonining bosqichlari:
  - a) muammoni aniqlash;
  - b) barcha muqobil yechimlarni sanab chiqish;
  - d) baholash mezonlarini aniqlab olish;
  - e) har bir yechimni mezonlarga ko'ra baholab chiqish;
  - f) baholash natijasiga ko'ra eng yaxshi yechimni tanlash.

ISTE'MOLCHILARNING HUQUQLARI

1

Xaridor: Bu kostyumni qaytarib olsangiz.

Sotuvchi: Biz sotilgan tovarni qaytarib olmaymiz.

2

3

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. 1-rasmda keltirilgan vaziyatga o'z munosabatingizni bildiring. Kim haq? Sotuvchimi? Xaridormi? Nega? Ular orasidagi kelishmovchilikni kim hal qila olishi mumkin?
2. 2-rasmda tasvirlangan mahsulot yorlig'ida qanday ma'lumotlar berilganligini aniqlang. Bu ma'lumotlarning qaysi birlari siz uchun muhim hisoblanadi?
3. Agar e'tibor bergan bo'lsangiz, hozirda deyarli barcha mahsulotlar 2-rasmdagi mahsulot yorlig'ida tasvirlangandek, tovar shtrix-kodi deb atalgan tamg'a bilan ishlab chiqarilmoqda. Bu kodlar nimani anglatadi?
4. Televizoringiz sotib olganingizga 3 oy bo'lmasdan buzilib qolsa, nima qilar edingiz? Umuman olganda, sizning iste'molchi sifatida qanday haq-huquqlaringiz bor deb o'ylaysiz? Sotuvchilarning xaridor oldida qanday majburiyatlari bor deb o'ylaysiz?
5. Reklama hayotingizda qanday o'rin tutadi? Reklamanning afzallik va kamchilik tomonlarini sanang va ularga hayotiy misollar keltiring (3-rasm).

ISTE'MOLCHILAR NIMALARNI BILISHI KERAK?

Har birimiz bozorda iste'molchi sifatida qatnashamiz. Xo'sh, iste'molchi sifatida, biror tovarni xarid qilish chog'ida, nimalarga e'tibor berishimiz kerak? Iste'molchi sifatida qanday haq-huquqlarimiz bor? Bu va shunga o'xshash savollarga O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunidan javob topishimiz mumkin. Quyida shu huquqlar haqida qisqacha ma'lumot beramiz.

1. Iste'molchilar tovar va uni ishlab chiqaruvchi korxonaga to'g'risida quyidagi ishonarli hamda to'la axborotni olish huquqiga ega:

- tovarning tegishli sifat ko'rsatkichlariga muvofiqligini tasdiqlovchi hujjat;
- tovarning iste'mol va o'ziga xos xususiyatlarining ro'yxati;
- tovarning narxi;
- tovar tayyorlangan sana;
- tovardan foydalanish qoidalari va shartlari;
- tovarning xizmat (yoki saqlash) muddati;
- ishlab chiqaruvchining tovardan foydalanish bo'yicha kafolat majburiyatlari;
- tovarni saqlash usullari va qoidalari.

2. Tovar sanitariya-gigiyena talablariga javob berishi va inson salomatligiga hamda atrof-muhitga xavfsiz bo'lishi lozim. Ishlab chiqaruvchi tovarning butun xizmat muddati mobaynida, agar u belgilanmagan bo'lsa, unda u sotilgan kundan boshlab 10 yil mobaynida tovarning xavfsiz bo'lishini ta'minlashi lozim.

3. Agar iste'molchi nuqsonli tovar sotib olgan bo'lsa, o'z xohishiga ko'ra quyidagilarni talab qilishga haqli:

- nuqsonli tovarni tegishli sifatga ega bo'lgan xuddi shunday tovarga almashtirish;
- boshqa shunga o'xshash tovarga, xarid narxini tegishli hisob-kitob qilish yo'li bilan almashtirish;
- ishlab chiqaruvchidan tovar kamchiliklarini bepul tuzatib berish yoki tuzatish xarajatlarini undirish;
- nuqsonli tovar narxini tegishli miqdorga kamaytirish;
- yetkazilgan zararini to'la hajmda qoplash sharti bilan, nuqsonli tovarni ishlab chiqaruvchiga qaytarish.

4. Iste'molchi bu huquqlardan tovar sotib olingan kundan boshlab, tovarning kamchiliklari aniqlangan quyidagi muddatgacha foydalanishi mumkin:

- kafolat muddati yoki ishga yaroqlilik muddati ichida;
- kafolat muddati yoki ishga yaroqlilik muddati belgilanmagan tovarlar uchun — 6 oy, ko'chmas mulk uchun — 2 yil (agar shartnomada boshqa muddat belgilanmagan bo'lsa).

5. Iste'molchining talablari tovarni aynan shu ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)dan sotib olganligini tasdiqlovchi tegishli hujjat (masalan, kassa cheki, tovarning hujjati) taqdim etilgandagina ko'rib chiqiladi.

6. Qonunda ko'rsatilgan bu huquqlar buzilganda va tomonlar murosaga kelolmaganda sudga yoki davlatning boshqa vakolatli organlariga murojaat qilish mumkin.

7. Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish maqsadida joylarda jamoat birlashmalarini tashkil qilish mumkin.

Iqtisodiy huquq asoslari

Bugungi kunda 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonuni amal qilmoqda. Bu qonunda iste'molchilar huquqlarini har tomonlama himoya qilish yo'l-yo'riqlari ko'rsatib o'tilgan.

REKLAMA

Reklama ommaviy axborot vositalarida iste'molchilarga tovar haqida ma'lumot berish bilan ularning tovarga bo'lgan talabini oshirishga qaratilgan tashviqot tadbiridir. Reklama lotincha so'z bo'lib, *jar solish*, *chaqiriq* degan ma'nolarni anglatadi.

Reklamanning afzalliklari:

- reklama iste'molchilar manfaatiga xizmat qiladi, chunki u iste'molchilarni bozordagi narxlar va yangiliklardan xabardor qiladi;
- reklama ko'pincha narxlar pasayishiga olib keladi;
- reklama raqobatni rag'batlantiradi, bundan iste'molchilar va butun jamiyat manfaat ko'radi;
- reklamadan tushadigan daromad ommaviy axborot vositalari xarajatlarining katta qismini qoplaydi;
- reklama iste'molchilar talabining ko'payishi, ishlab chiqaruvchilar foydasining ortishi va buning natijasida iqtisodiyotning o'sishiga olib keladi.

Reklamanning kamchiliklari:

- reklama ba'zida iste'molchilarga noto'g'ri axborot berib, chalkashtiradi;
- reklama katta moliyaviy xarajatlarni talab qiladi, bu esa tovarlar narxini oshiradi;
- iste'molchilarda uncha zarur bo'lmagan tovarlarga pul sarflash maylini keltirib chiqaradi;
- ommaviy axborot vositalari reklama beruvchilarga qaram bo'lib qoladi, bu esa ularning erkinligi va mustaqilligini cheklaydi.

Reklama — ommaviy axborot vositalarida iste'molchilarga tovar haqida ma'lumot berish bilan ularning tovarga bo'lgan talabini oshirishga qaratilgan tashviqot tadbiri.

TOVARNING SHTRIX KODI

Tovarning shtrix kodi o'ziga xos ma'lumot manbai bo'lib, undan tovarning qaysi davlatda tayyorlanganligini, qaysi korxonada ishlab chiqarilganligini va tovar haqidagi boshqa ma'lumotlarni aniqlab olish mumkin. 13 ta raqamdan iborat 8710335230431 shtrix kodning birinchi ikki raqami 87 — tovarning Niderlandiyada tayyorlanganligini, keyingi 5 ta raqam 10335 — tovar ishlab chiqarilgan firmaning bu mamlakatda ro'yxatga olingan raqamini anglatadi. Keyingi 5 ta raqam 23043 — tovarning xususiyatlari haqida ma'lumot beradi. Oxirgi raqam 1 esa tovar kodining nazorat raqamidan iborat. Tovarning kodi yordamida uning qalbaki yoki haqiqiy ekanligini quyidagi sodda arifmetik hisob-kitoblarda yordamida bilib olish mumkin. Buni yuqoridagi tovar kodi misolida ko'rsatamiz.

- 1) chapdan o'ngga tomon juft o'rinda turgan raqamlar qo'shib chiqiladi:
 $7 + 0 + 3 + 2 + 0 + 3 = 15$;
- 2) hosil bo'lgan natija 3 ga ko'paytiriladi: $15 \times 3 = 45$;
- 3) toq o'rinda turgan oxirgi nazorat raqamidan tashqari raqamlar qo'shib chiqiladi:
 $8 + 1 + 3 + 5 + 3 + 4 = 24$;
- 4) 2-natija bilan 3-natija qo'shiladi: $45 + 24 = 69$;
- 5) chiqqan sonning oxirgi raqami 10 dan ayriladi:
 $10 - 9 = 1$;
- 6) oxirgi natija tovar kodining nazorat raqami bilan bir xil bo'lsa, tovar — haqiqiy, aks holda — qalbaki bo'ladi.

Tovarning shtrix kodi — tovar haqidagi ma'lumotlarni tovar yorlig'ida ifodalovchi chiziqchalar dastasi va raqamlar ketma-ketligidan iborat maxsus belgi.

Davlatlar	Kodlar	Davlatlar	Kodlar
AQSH, Kanada	00 – 09	Isroil	729
Fransiya	30 – 37	Shvetsiya	76
Germaniya	400 – 440	Shveysariya	73
Yaponiya	49	Italiya	80 – 83
Buyuk Britaniya	50	Ispaniya	84
Irlandiya	539	Chexiya	859
Gretsiya	520	Turkiya	869
Portugaliya	560	Niderlandiya	87
Daniya	57	Avstriya	90 – 91
Finlandiya	64	Rossiya	460
Norvegiya	70	O'zbekiston	46 – 47

Topshiriq

Iste'molchi huquqlaridan ba'zilarini aytib bering. Ishlab chiqaruvchi va sotuvchilarning qanday huquqlari bor? Iste'molchilarning huquqlari himoya qilinib, unga katta ahamiyat berilishining boisi nimada deb o'ylaysiz?

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Siz iste'molchi sifatida do'kondan biror narsa sotib olayotganingizda tovar haqida qanday ma'lumotlarni bilishga haqqingiz bor?
2. Do'kondan biror narsa sotib olganingizda beriladigan chekning siz uchun qanday ahamiyati bor?
3. Reklamanning siz uchun foydasi bormi? Reklamadan kim ko'proq naf ko'radi?
4. Biror-bir tovar qadog'ida keltirilgan ma'lumotlarning to'laligini tahlil qiling.
5. Tovar shtrix kodi nima uchun kerak?

Buni yodda tuting!

- Raqobatsiz bozor iqtisodiyotining bo'lishi mumkin emas.
- Sotuvchilar o'rtasidagi raqobat tovar narxining tushishiga, xaridorlar o'rtasidagi raqobat esa tovar narxining oshishiga olib keladi.

III BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Iste'molchiga xos mustaqillik, ratsionallik va maksimallik xislatlari namoyon bo'ladigan vaziyatlarga bittadan misol keltiring.
2. Iste'molchining qanday daromad manbalari bo'lishi mumkin?
3. Hamma narsaning egasi — mulkdori bo'lishining afzalligi va kamchiliklari, ijobiy va salbiy tomonlarini sanang.
4. Mamlakatimizda elektr energiyasi tarmog'i xususiylashtirilganda qanday ijobiy va salbiy o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin deb o'ylaysiz?
5. Davlat mulki, egasi alohida olingan shaxs yoki jamoa bo'lgan xususiy mulklarning bir-biridan farqini aytib bering.
6. Insonning iqtisodiy qadr-qimmati deganda nimani tushunasiz?
7. Insonning moddiy va ma'naviy boyligi deganda nimani tushunasiz?
8. Daromad va boylukning farqini tushuntiring.
9. Daromadlar har doim ham pul ko'rinishda bo'ladimi?
10. Iste'molchilarning qanday xarajat turlarini bilasiz?
11. Oila budjeti nima?
12. Engel qonuni nima haqida?
13. Odamlar nima sababdan pul mablag'larini jamg'aradilar?

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarning nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Xususiylashtirish.	3. Tadbirkorlik foydasi.	6. Nominal daromad.
2. Moddiy kapital.	4. Oila budjeti.	7. Jamg'arma.
	5. Real daromad.	

TALQINLAR:

- a) tadbirkorlik faoliyati natijasida qo'lga kiritiladigan daromad;
- b) oilaning ma'lum davrdagi daromad manbalari va xarajatlari keltirilgan moliyaviy rejasi;
- d) ma'lum davr davomida alohida olingan shaxs yoki oila tomonidan qo'lga kiritilgan daromad miqdori;
- e) kelajakdagi ehtiyojni qondirish uchun jamg'ariladigan pul;
- f) davlat mulkini xususiy mulkka aylantirish jarayoni;
- g) nominal daromadning muayyan davrdagi narxlar o'zgarishiga nisbatan qiymati;
- h) jamg'arilgan daromadning moddiy mulkka aylangan qismi va pul mablag'lari.

D. TESTLAR

Berilgan savolga mohiyat jihatdan eng to'g'ri va to'liq javobni belgilang.

1. **Noto'g'risini toping.**
Iste'molchilarning daromad manbalariga nimalar kiradi?
  - A. Stipendiya, nafaqa.
  - B. Sug'urta, jamg'arma.
  - D. Ish haqi, dividend.
  - E. Renta, foiz.
2. **Quyidagi holatlarning qaysi birida mulk shakli o'zgaryapti?**
  - A. Chol o'g'liga hovlisini meros qilib qoldirdi.
  - B. Davlat tashkiloti bolalar uyiga kompyuter sovg'a qildi.
  - D. Fermer sigirini bozorga olib chiqib sotdi.
  - E. Olg'irovning dang'illama hovlisi musodara qilinib, o'quvchilar saroyiga aylantirildi.
3. **Mulkka to'la egalik qilish huquqi deganda nima tushuniladi?**
  - A. Uni sovg'a qilish.
  - B. Uni sotish yoki ayirboshlash.
  - D. Undan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish.
  - E. Yuqoridagilarning barchasi.
4. **Qaysi guruhdagi daromadlar faqat moddiy boylikdan foydalanish evaziga orttiriladi?**
  - A. Ijara, nafaqa, dividend.
  - B. Renta, foiz, maosh.
  - D. Foyda, nafaqa, dividend.
  - E. Renta, dividend, foiz.
5. **Oila budjetida ...**
  - A. kamomad bo'lmasligi kerak.
  - B. faqat oilaviy chiqimlar keltirilgan bo'ladi.
  - D. faqat oilaviy daromadlar keltirilgan bo'ladi.
  - E. oilaning ma'lum davrga rejalashtirilgan daromad manbalari va xarajatlari keltirilgan bo'ladi.
6. **To'g'ri jumlani toping.**
  - A. Mamlakatimizdagi daryolar, ko'llar, suv zaxiralari mulk hisoblanmaydi.
  - B. Osmon, yulduzlar, quyosh mulk hisoblanmaydi.
  - D. Tabiiy boyliklar davlatga tegishli emas.
  - E. Siz o'qiyotgan maktab, yo'llar, ko'chalardagi daraxtlar, favvoralarning egasi yo'q.
7. **Mehnat resurslaridan qaysi ko'rinishdagi daromad keladi?**
  - A. Renta. B. Foiz.
  - D. Ish haqi. E. Foyda.
8. **Quyidagi daromad turlarining qaysilari faqat davlat tomonidan yordam tariqasida beriladi?**
  - A. Mukofot. B. Ishsizlik nafaqasi.
  - D. Dividend. E. Stipendiya.
9. **Noto'g'ri jumlani toping.**
  - A. Daromad ko'payganda, jamg'arishga moyillik oshadi.
  - B. Jamg'arma faqat moddiy kapitalni ko'paytirishga sarflanadi.
  - D. Inflatsiya — jamg'arma dushmani.
  - E. Jamg'arish kelajakda iqtisodiy rivojlanish negizi hisoblanadi.
10. **Mulkni sug'urta qilishdan maqsad nima?**
  - A. Undan uzoq vaqt foydalanish.
  - B. Qimmat narxda sotish.
  - D. Baxtsiz hodisa tufayli mulkka moddiy zarar yetkazilsa, uning o'rnini qoplash.
  - E. Tekin ta'mirdan chiqarish.
11. **Iste'molchilar tovar haqida qanday ma'lumotlarni olish huquqiga ega?**
  - A. Tovardan foydalanish qoidalari haqida.
  - B. Tovardan foydalanish bo'yicha kafolat majburiyatlari haqida.
  - D. Tovar tayyorlangan sana va uni saqlash qoidalari haqida.
  - E. Yuqoridagilarning barchasi.

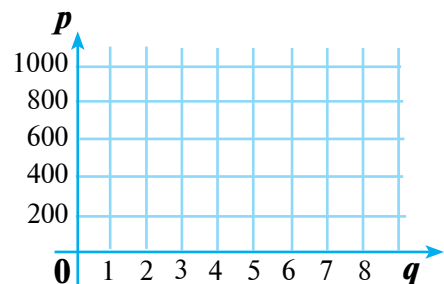
IV bob. Talab va taklif

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- talab va talab miqdori, taklif va taklif miqdori tushunchalarini farqlay olish;
  - talab va taklif qonunining mohiyatiga tushunib yetish;
  - talab va taklif chiziqlarini qura olish;
  - talab va taklifga ta'sir etuvchi, narxga bog'liq bo'lmagan omillarni bilish va ularning ta'sirini baholay olish;
  - muvozanat narx va muvozanat miqdor tushunchalarining mohiyatiga tushunish;
  - bozorda tovar narxining shakllanish mexanizmini bilish;
  - talab va taklif jadvallari yoki chiziqlari asosida muvozanat narxni aniqlay olish;
  - to'yingan va taqchil bozorlarni farqlay olish;
  - talab va taklif o'zgarishining muvozanat narxga ta'sirini sharhlay olish;
  - narxlarning bozor mexanizmi asosida muvozanat narx atrofida tebranib turishini izohlay olish.
-

1000
so'm800
so'm600
so'm

Narx (p), so'mda	Talab miqdori (q), tonnada

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Yuqoridagi rasmlarda dehqon bozoridagi qulupnay rastasining may oyidagi holati tasvirlangan. Uni diqqat bilan ko'zdan kechiring va quyidagi savollarga javob bering:

- Rasmlarda qulupnay sotib olmoqchi bo'lgan xaridorlar soni turlicha ekanligining sababi nimada deb o'ylaysiz?
- Qulupnay narxi va uni xarid qilish hajmi orasida qanday bog'lanish bor ekanligini aniqlang.
- Aytaylik, narx 600, 800, 1000 so'm bo'lganda xaridorlarning bir hafta davomida mos ravishda 6, 4, 2 tonna qulupnay sotib olishi mumkinligi aniqlangan bo'lsin. Bu ma'lumotlar asosida yuqoridagi talab jadvalini to'ldiring.
- Koordinatalar tekisligida mos nuqtalarni belgilang va ularni tutashtirib chiqing. Hosil bo'lgan chiziqni iqtisodchilar talab chizig'i deb atashadi.

TALAB VA TALAB MIQDORI

Tovarga bo'lgan talab xaridorlarning muayyan vaqt davomida tovarni turli narxlarda qanchadan sotib olish haqidagi xohish va imkoniyatlarini aniqlaydi. Talab miqdori deb xaridorlarning muayyan vaqt davomida ma'lum narxda sotib olishi mumkin bo'lgan tovar miqdoriga aytiladi.

Biror tovarga bo'lgan talab, odatda, jadval ko'rinishida ifodalanadi. Jadval asosida grafik chizilsa, talab chizig'i hosil bo'ladi. Buning uchun tekislikda Op o'q vertikal, Oq o'q gorizontal qilib chiziladi. Op o'qdagi tovarning narxi va Oq o'qdagi talab miqdoriga ko'ra tekislikda mos nuqtalar topiladi. Bu nuqtalarni tutashtirish natijasida hosil bo'lgan chiziqqa talab chizig'i deb ataladi. Talab chizig'i, odatda, " D " harfi — inglizcha "demand" (talab) so'zining bosh harfi bilan belgilanadi. Talab ba'zida $p = -aq + b$, ($a > 0$, $b \geq 0$) ko'rinishidagi chiziqli funksiya ko'rinishida ham berilishi mumkin.

Talab miqdori — xaridorlarning muayyan vaqt davomida ma'lum narxda sotib olishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori.

Talab — tovarning narxi va talab miqdori orasidagi munosabat bo'lib, xaridorlarning muayyan vaqt davomida tovarni turli narxlarda qanchadan sotib olish imkoniyatlarini aniqlaydi.

TALAB QONUNI

Tovarga bo'lgan talab tovarning narxiga bog'liq va bog'liq bo'lmagan omillar asosida o'zgarib turadi. Talabning narxga bog'liq bo'lmagan omillar ta'sirida o'zgarishini keyingi darsda tahlil qilamiz. Bu darsda tovarga bo'lgan talabning faqat narxga bog'liq xususiyatlarini haqida to'xtalamiz. Bu xususiyat talab qonunida o'z ifodasini topgan:

Boshqa shart-sharoitlar o'zgarmagan holatda tovarning narxi qancha past bo'lsa, unga bo'lgan talab miqdori shuncha ko'p bo'ladi, tovarning narxi qancha yuqori bo'lsa, unga bo'lgan talab miqdori shuncha kam bo'ladi.

Talab qonuni talab miqdorining narxga teskari bog'langanligini ko'rsatadi. Bu xususiyatni quyidagi uchta omilga ko'ra izohlash mumkin:

1. **Daromad omili.** Odamlar tovarni arzon narxda qimmat narxdagiga qaraganda ko'proq sotib olishga ishtiyoqmand bo'lishadi, chunki tovar narxining pasayishi iste'molchilarning xarid qobiliyatini oshiradi. Masalan, bozorda go'sht narxi tushsa, odamlar oldin xarid qilayotgan oilaning iste'mol savatidagi narsalarni kamroq pul sarflab sotib olishadi. Natijada, qanchadir pul ortib qoladi. Bu pulga qo'shimcha miqdorda yana go'sht yoki boshqa tovarni sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

2. **Almashtirish omili.** Xaridorlar narxi qimmat bo'lgan tovarni, uning o'rnini bosadigan boshqa arzon tovarga almashtirishadi. Masalan, yoz kunlarida olma narxining pasayishi bois iste'molchilar mevaga bo'lgan ehtiyojlarini olma sotib olib iste'mol qilish bilan qondirishadi. Chunki, bu davrga kelib olma narxi apelsin yoki banan narxiga nisbatan ancha arzon bo'lib qoladi. Shuning uchun qimmat apelsin va banan o'rnini olma egallaydi.

Tovar narxining o'zgarishi bu ikki omilni keltirib chiqaradi va ularning o'zaro ta'siri natijasida tovarga bo'lgan talab miqdori shakllanadi.

Alohida olingan shaxsning biror tovarga bo'lgan talabi uning bu tovar haqidagi qanday va qanchalik to'liq ma'lumotlarga ega ekanligiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Haqiqatan, biror tovarga bo'lgan talabning oshishi uchun tovarning sifatli ishlab chiqarilishining o'zi yetarli emas. Bu holatda tovarning sifatli ishlab chiqarilayotganligi haqidagi ma'lumotning iste'molchilarga yetib borishi muhimroq hisoblanadi.

Shuningdek, tovarga bo'lgan talabning o'zgarishiga:

- iste'molchining daromadlari;
- boshqa tovarlarning xususiyatlari va narxi haqidagi ma'lumotlar ta'sir etadi.

Topshiriq

Ingliz iqtisodchisi Robert Giffen qiziq iqtisodiy hodisani kuzatgan. XIX asrda Irlandiyadagi ochlik paytida kartoshkaning narxi oshishiga qaramasdan uni iste'mol qilish oshgan. O'sha paytlarda kambag'al kishilarning asosiy xo'ragi bo'lgan kartoshka narxining oshishi ularning real daromadlarini kamaytirgan. Shu bois, odamlar nisbatan qimmat bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olmasdan, ularning o'rniga kartoshka sotib olishga majbur bo'lishgan. Yana qaysi tovarlar bunday xususiyatga ega bo'lishi mumkin? Javobingizni asoslang.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

- Tovarni biror narxda sotib olishga bo'lgan xohish va ehtiyojning o'zigina talab bo'la oladimi? Qachon bu xohish talabga aylanadi?
- Talab va talab miqdori qaysi vaqt oralig'ida qaralayotganligiga bog'liqligi?
- Talab va talab miqdori o'rtasida qanday farq bor?
- Talab qonunini misollar yordamida tushuntirib bering.
- Talab miqdorining tovar narxiga teskari bog'liqligini izohlaydigan uchta omilni misollar yordamida tahlil qiling.
- Tovarga bo'lgan talab jadvalda berilgan. U asosida talab chizig'ini quring:

a)

Narx (p), so'mda	Talab miqdori (q), tonnada
1000	8
2000	5
4000	2

b)

Narx (p), so'mda	Talab miqdori (q), tonnada
800	70
1600	60
2400	50

- Oilangiz bir hafta davomida qancha go'sht iste'mol qilishini aniqlang. Go'sht narxi ikki baravar arzon bo'lganda, go'sht iste'mol qilish qanchani tashkil qilar edi? Iste'mol hajmi oshadimi yoki kamayadimi? Go'sht narxi ikki baravar qimmat bo'lganda-chi? Bu ma'lumotlarga ko'ra oilangizning bir hafta davomidagi go'shtga bo'lgan talab jadvalini tuzing va talab chizig'ini quring.

Buni yodda tuting!

Tovarning narxi qancha past bo'lsa, unga bo'lgan talab miqdori shuncha ko'p bo'ladi, tovarning narxi qancha yuqori bo'lsa, unga bo'lgan talab miqdori shuncha kam bo'ladi.

TALABGA TA'SIR ETUVCHI BOSHQA OMILLAR

18-MAVZU

	Somsa narxi, so'mda	Sotilgan somsalar soni
1-oy	500	5000
2-oy	500	5500
3-oy	500	6000

	Gumma narxi, so'mda	Sotilgan gumma lar soni
1-oy	500	5000
2-oy	600	4500
3-oy	700	4000

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Tovarga bo'lgan talab tovar narxi o'zgarimagan ham turli omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin. Bu omillardan birini quyidagi misolda ko'rib o'tamiz:

- Maktab oshxonasida tushlikda somsa yoki gumma sotiladi. Somsa va gumma bir-birining o'rnini bosuvchi tovarlar sirasiga kiradi. Uch oy davomida gumma narxi ko'tarildi. Somsa narxi esa o'zgarishsiz qoldi. Yuqoridagi jadvallarda bu oylardagi sotilgan gumma va somsa miqdori berilgan.
  - Jadvalda keltirilgan somsaning narxi va unga bo'lgan talab miqdoriga e'tibor bering. Somsa narxi o'zgarimagan-da, unga bo'lgan talab miqdori nima sababdan o'zgaragan?
  - Bir-birining o'rnini bosuvchi tovarlardan birining narxi oshishi natijasida ikkinchisiga bo'lgan talab qanday o'zgarar ekan?
  - Birgalikda foydalanishga mo'ljallangan tovarlar bir-birini to'ldiruvchi tovarlar deb yuritiladi. Bunday tovarlar juftligiga avtomobil va benzin misol bo'la oladi. Avtomobillar narxi oshsa, benzina bo'lgan talab qanday o'zgaradi? Bunday xususiyatga ega bo'lgan yana qanday tovarlarni bilasiz?

O'zaro bog'liq tovarlar — birining narxi o'zgarishi ikkinchisiga bo'lgan talabning o'zgarishiga olib keladigan tovarlar jufti.

Bir-birining o'rnini bosuvchi tovarlar — bir xil ehtiyojlarni qondirishga mo'ljallangan tovarlar jufti.

Bir-birini to'ldiruvchi tovarlar — birgalikda foydalanishga mo'ljallangan tovarlar jufti.

II. Tovarga bo'lgan talabning tovar narxidan boshqa quyidagi omillar ta'sirida qanday o'zgarishi mumkinligini aniqlang. Har safar har bir omilni tahlil qilayotganda tovarning narxi o'zgaraydi degan farazdan kelib chiqing va javobingizni misollar yordamida izohlang:

- iste'molchilar (aholi) sonining o'zgarishi;
- iste'molchilar daromadlarining oshishi yoki kamayishi;
- iste'molchilar didi, modaning o'zgarishi;
- yil mavsumining o'zgarishi;
- o'zaro bog'liq tovar narxining oshishi yoki kamayishi;
- tovar narxi oshishining kutilishi;
- iste'molchilar daromadi oshishining kutilishi.

NARXGA BOG'LIQ BO'LMAGAN OMILLAR

Bozorda tovarga bo'lgan talabning o'zgarishiga narxga bog'liq bo'lmagan boshqa omillar ham ta'sir qiladi. Bu omillar quyidagilar:

1. Iste'molchilarning didi va yil mavsumining o'zgarishi. Iste'molchilar didi, yil mavsumi o'zgarishi va moda o'zgarishi natijasida tovarga bo'lgan talab o'sishi va aksincha, pasayishi ham mumkin. Masalan, mavsum o'zgarishi bilan yozda paltoga bo'lgan talab pasayadi.

2. Bozordagi iste'molchilar sonining o'zgarishi. Ma'lumki, iste'molchilar soni ortsa, ularning biror tovarga bo'lgan talabi ham o'sadi va aksincha. Masalan, shahar aholisining ko'payishi tibbiy xizmatga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi.

3. Iste'molchilar daromadlarining o'zgarishi. Odatda, aholi daromadlarining ortishi bilan deyarli barcha tovarlarga bo'lgan talab o'sadi. Bunday tovarlar *normal tovarlar* deb ataladi. Lekin shunday tovarlar ham borki, ularga bo'lgan talab aholi daromadlarining kamayishi bilan o'sadi. Bunday tovarlarni iqtisodchilar *past tabaqali tovarlar* deb atashadi. Masalan, aholi daromadlarining kamayishi sifati past va eski avtomobillarga bo'lgan talabning o'sishiga olib keladi.

Normal tovarlar — aholi daromadining oshishi bilan unga bo'lgan talab oshadigan tovarlar.

Past tabaqali tovarlar — aholi daromadining kamayishi bilan unga bo'lgan talab ortadigan tovarlar.

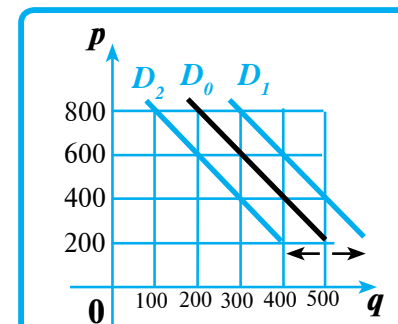
4. O'zaro bog'liq tovarlar narxining o'zgarishi. Bir tovar narxining o'zgarishi ikkinchi tovarga bo'lgan talabning o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Bunday tovarlar jufti *o'zaro bog'liq tovarlar* deb ataladi. O'zaro bog'liq tovarlarga biz yuqorida ta'kidlagan bir-birining o'rnini bosuvchi (masalan, "Hot-dog" va somsa) va bir-birini to'ldiruvchi (masalan, avtomobil va benzin) tovarlar misol bo'la oladi.

5. Yaqin kelajakda iste'molchilar daromatlari va tovar narxi o'zgarishining kutilishi. Agar yaqin kelajakda aholi daromadlarining oshishi kutilayotgan bo'lsa, ular ayni paytdagi kundalik xarajatlarini kamroq chegaralay boshlashadi va shu bois, ko'proq tovarlar sotib ola boshlaydilar va aksincha.

Agar yaqin kelajakda ba'zi tovarlar narxining oshishi kutilayotgan bo'lsa, iste'molchilar bu tovarlardan ko'proq xarid qilib, zaxiraga ham yig'ishga harakat qilishadi. Agar kelgusida ayrim tovarlar narxining pasayishi kutilayotgan bo'lsa, iste'molchilar bu tovarlarni kamroq xarid qila boshlaydilar.

TALAB CHIZIG'INING O'ZGARISHI

Narxga bog'liq bo'lmagan yuqoridagi omillar ta'sirida talab chizig'i holatining o'zgarishini tahlil qilaylik. Faraz qilaylik, boshlang'ich holatda tovarga bo'lgan talab 1-jadvalda berilgan bo'lib, unga mos talab chizig'i D_0 ko'rinishda bo'lsin. Aytaylik, iste'molchilar sonining oshishi natijasida tovarga bo'lgan talab o'sib, 2-jadval ko'rinishini olgan bo'lsin. Bu jadval asosida talab chizig'ining boshlang'ich va keyingi holatlarini chizadigan bo'lsak, talab chizig'i boshlang'ich D_0 vaziyatdan keyingi D_1 vaziyatga o'tganligini, ya'ni o'ng tomonga surilganligini aniqlashimiz mumkin. Iste'molchilar daromadining kamayishi natijasida tovarga bo'lgan talabning 3-jadvaldagidek pasayishi natijasida talab chizig'ining boshlang'ich D_0 holatdan chap tomonga surilib, D_2 holatga o'tishini ko'rishimiz mumkin.

1-jadval

Narx, so'mda	Boshlang'ich holatdagi talab miqdori, tonnada
400	400
600	300
800	200

2-jadval

Narx, so'mda	1-holatdagi talab miqdori, tonnada
400	500
600	400
800	300

3-jadval

Narx, so'mda	2-holatdagi talab miqdori, tonnada
400	300
600	200
800	100

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

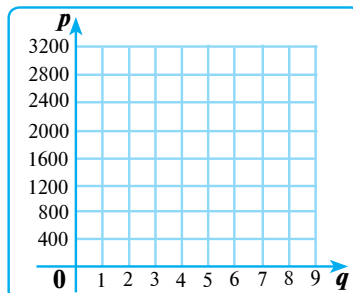
- Tovarga bo'lgan talab qanday omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin?
- Bir-birining o'rnini bosuvchi va to'ldiruvchi tovarlar juftiga ikkitadan misol keltiring hamda bu tovarlarga bo'lgan talabning o'zgarishini tahlil qiling.
- Tovarga bo'lgan talab chizig'ining quyidagi omillar ta'sirida o'zgarishini aniqlang: a) aholi sonining o'sishi; b) iste'molchilar daromadlarining kamayishi; d) tovar o'rnini bosuvchi tovar narxining kamayishi; e) to'ldiruvchi tovar narxining oshishi; f) tovar narxi oshishining kutilishi; g) iste'molchilar daromadi oshishining kutilishi.

Buni yodda tuting!

Tovarning talab narxiga bog'liq bo'lmagan quyidagi omillar asosida o'zgarishi mumkin: 1) iste'molchilarning didi va yil mavsumining o'zgarishi; 2) bozordagi iste'molchilar sonining o'zgarishi; 3) iste'molchilar daromadlarining o'zgarishi; 4) o'zaro bog'liq tovarlar narxining o'zgarishi; 5) yaqin kelajakda iste'molchilar daromatlari va tovar narxi o'zgarishining kutilishi.

Guruch narxi (p), soʻmda	Guruch taklif miqdori (q), tonnada
3200	8
2800	6
2600	4
2400	2

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Andijon dehqon bozorida guruch narxi 2600 soʻm. Fargʻona dehqon bozorida esa 2400 soʻm.

1. Dehqonlar qaysi bozorga koʻproq guruch olib borib sotishni xohlaydilar? Nega?
2. Bozorga sotish uchun olib chiqilayotgan tovar miqdori va narxi orasida qanday bogʻlanish bor deb oʻylaysiz?
3. Nima sababdan ishlab chiqaruvchilar tovarning narxi oshganda uni koʻproq ishlab chiqarib sotishga moyil boʻladilar?
4. Guruchning narxi va taklif miqdori haqidagi maʼlumotlar berilgan jadval asosida mos nuqtalarni koordinatalar tekisligida belgilang va ularni tutashtirib chiqing. Hosil boʻlgan chiziqni iqtisodchilar taklif chizigʻi deb atashadi.

TAKLIF VA TAKLIF MIQDORI

Oldingi ikki darsda tovarning sotilish hajmini xaridorlar nuqtayi nazaridan tahlil qilgan edik. Bu darsda tovarning sotilish hajmini sotuvchilar nuqtayi nazaridan qarab chiqamiz.

Tovar taklifi yoki *taklif* sotuvchilarning muayyan vaqt davomida tovarni turli narxlarda qanchadan sotishga boʻlgan xohish va imkoniyatlarini aniqlaydi. *Taklif miqdori* deb sotuvchilarning muayyan vaqt davomidagi maʼlum narxda sotishlari mumkin boʻlgan tovar miqdoriga aytiladi. Biror tovar taklifi, odatda, jadval koʻrinishida ifodalanadi. Jadval asosida grafik chizilsa, taklif chizigʻi hosil boʻladi. Taklif chizigʻi “S” harfi — inglizcha “supply” (taklif) soʻzining bosh harfi bilan belgilanadi. Taklif baʼzida $p = aq + b$, ($a \geq 0$) chiziqli funksiya koʻrinishida ham berilishi mumkin.

Taklif miqdori — sotuvchilarning muayyan vaqt davomida maʼlum narxda sotishlari mumkin boʻlgan tovar miqdori.

Taklif — tovar narxi va taklif miqdori orasidagi munosabat boʻlib, sotuvchilarning muayyan vaqt davomida, tovarni turli narxlarda qancha miqdorda sotish mumkinligi haqidagi xohish va imkoniyatlarini aniqlaydi.

TAKLIF QONUNI

Tovar taklifi miqdori tovarning narxiga bogʻliq va tovar narxiga bogʻliq boʻlmagan omillar taʼsirida oʻzgarib turadi. Taklifning faqatgina narxga bogʻliq xususiyati taklif qonunida oʻz ifodasini topgan:

Boshqa shart-sharoitlar oʻzgarmagan holda tovarning narxi qancha past boʻlsa, uning taklif miqdori shuncha kam boʻladi, tovarning narxi qancha yuqori boʻlsa, uning taklif miqdori shuncha koʻp boʻladi.

Taklif qonuni taklif miqdorining narxga nisbatan toʻgʻri bogʻliqligini koʻrsatadi, yaʼni narx oshganda taklif miqdori ham oshadi.

Talab tushunchasi bilan tanishganimizdek, taklif miqdorining oʻzgarishi ishlab chiqaruvchilarning turli maʼlumotlardan xabardorliklariga koʻp jihatdan bogʻliq boʻladi.

Topshiriq

Oʻzingiz bilgan dehqon bozorida sotilayotgan biror qishloq xoʻjalik mahsulotini tanlang. Bu bozor boʻyicha ayni paytdagi ushbu mahsulotga boʻlgan taklifni chamalab, taklif jadvalini tuzing. Bu mahsulot taklifiga qanday omillar taʼsir qilishi mumkinligini va bu omillar taʼsirida taklif qanday oʻzgarishini aniqlang. Xulosalaringizni chizmada tasvirlang.

BILIMINGIZNI SINAB KOʻRING!

1. Taklif tushunchasining maʼnosini misollar yordamida tushuntiring.
2. 2011-yili Oʻzbekistonda kartoshka koʻp yetishtirilib, bozorlarda uning narxi ancha arzon boʻldi. 2012-yil kuziga kelib esa kartoshkaning narxi juda qimmatlashib ketdi. Buning sababi nimada deb oʻylaysiz?
3. Agar makkajoʻxorining narxi yaqin kelajakda ortishi kutilayotgan boʻlsa, makkajoʻxorining bozordagi taklif miqdori qanday oʻzgaradi?
4. Taklif qonunini misollar yordamida tushuntirib bering.
5. Tovar taklifi quyidagi jadval koʻrinishida berilgan. Uning asosida taklif chizigʻini quring.

a)

Narx (p), soʻmda	Taklif miqdori (q), tonnada
800	40
1600	50
2400	60
3200	70

b)

Narx (p), soʻmda	Taklif miqdori (q), tonnada
1000	100
2000	150
3000	200
4000	250

Buni yodda tuting!

Tovarning narxi qancha past boʻlsa, uning taklif miqdori shuncha kam boʻladi, tovarning narxi qancha yuqori boʻlsa, uning taklif miqdori shuncha koʻp boʻladi.

TAKLIFGA TA'SIR ETUVCHI BOSHQA OMILLAR

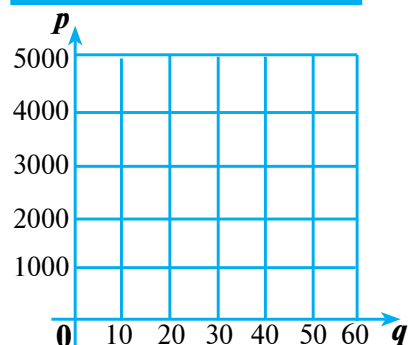

O'zbekistonda ishlab chiqarilgan

Made in China

Choynak narxi (p), so'mda	Choynak taklifi miqdori (q), ming donada
3000	10
4000	30
5000	60

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Chinni buyumlar bozorida choynak taklifi yuqoridagi jadvalda berilgan. Bu jadvaldan foydalanib, chinni buyumlar taklif chizig'ini quring.

- Arzon chinni xomashyosi respublikamizda ishlab chiqariladigan bo'ldi. Bu holat chinni buyumlar bozorida qanday o'zgarishga olib keladi? Endi choynak ko'p ishlab chiqariladimi yoki kam ishlab chiqariladimi? Choynak taklifi chizig'i qanday o'zgaradi? Bu o'zgarishni grafik yordamida ko'rsating.
- Chinni buyumlar bozoriga katta miqdorda Xitoyda ishlangan choynaklar keltirildi va ko'plab sotuvchilar ularni sota boshladilar. Bu holat chinni buyumlar bozorida qanday o'zgarishga olib keladi? Choynak taklifi chizig'i qanday o'zgaradi? Bu o'zgarishni grafik yordamida ko'rsating.

TAKLIFGA TA'SIR ETUVCHI BOSHQA OMILLAR

Tovar taklifi quyidagi tovar narxiga bog'liq bo'lmagan omillar asosida ham o'zgarishi mumkin:

1. Resurslar narxlarining o'zgarishi. Agar resurslar narxi oshsa, tovarni ishlab chiqaruvchilarning xarajatlari ortadi. Oldin ular ma'lum miqdordagi mablag'larini xarajat qilib, qandaydir miqdordagi tovar ishlab chiqarayotgan bo'lsalar, endi bu mablag'ga oldingidan kamroq tovar ishlab chiqara oladilar, xolos. Shu tariqa, bozorda tovar taklifi kamayadi.

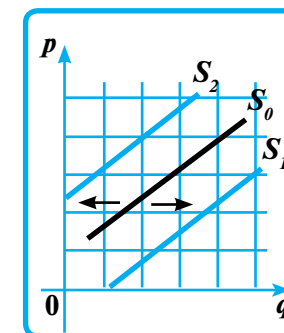
2. Ishlab chiqarish texnologiyasining o'zgarishi.

Tehnologiyaning o'zgarishi, odatda, tovarni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan xarajatlarni kamaytiradi, unumdorlikni esa oshiradi. Shu sababdan tovar taklifi oshadi.

3. Davlat tomonidan ishlab chiqaruvchilarga solinadigan soliqlar va imtiyozlarning o'zgartirilishi. Soliqlar ko'paysa, tovar uchun qilinadigan xarajatlar oshadi. Shu bois, tovar taklifi kamayadi va aksincha.

4. Narx o'zgarishining kutilishi. Agar bozorda tovar narxi oshishi kutilayotgan bo'lsa, sotuvchilar o'z tovarlarini hozir arzon narxda sotishdan ko'ra, keyin qimmatroq narxda sotishni xush ko'rishadi. Natijada, tovar taklifi kamayadi va aksincha.

5. Bozordagi sotuvchilar sonining o'zgarishi. Bunda tovar taklifi ham o'zgaradi.

Topshiriq

Sinfdoshlaringizdan 8—10 tasiga darsdan bo'sh paytda ishlash imkoniyati borligini ayting. 4 soatli ish uchun qanday ish haqi belgilanganda, ular bu ishni bajarishga rozi ekanliklarini, ya'ni o'z ishchi kuchlarining qiymatini aniqlab, taklif jadvalini tuzing va taklif chizig'ini quring. Biror maoshga rozi ishchining undan ham ko'p maoshga ishlashi mumkinligini jadval tuzayotganda hisobga oling.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

- Taklifga ta'sir qiluvchi, narxga bog'liq bo'lmagan qanday omillarni bilasiz? Ularning taklifga ta'sirini misollar yordamida tushuntiring.
- Makaronning taklif chizig'i yil boshidagi vaziyatiga nisbatan: a) chapga; b) o'ngga surilsa bu nimani anglatadi? Bu o'zgarish yuqorida keltirilgan 5 ta omillarning qaysilari ta'sirida sodir bo'lishi mumkin?
- “Lazzat” qandolatchilik fabrikasiga yangi zamonaviy ishlab chiqarish uskunalari o'rnatildi. Bu qandolat tovarlari taklifiga qanday ta'sir ko'rsatadi?
- Davlat tomonidan biror-bir tovarni ishlab chiqarishga imtiyozlar berilib, soliqlar kamaytirilsa, bu tovar taklifi qanday o'zgaradi?

Buni yodda tuting!

Tovar taklifiga narxga bog'liq bo'lmagan quyidagi omillar ta'sirida ham o'zgarishi mumkin:

- resurslar narxlarining o'zgarishi;
- ishlab chiqarish texnologiyasining o'zgarishi;
- davlat tomonidan ishlab chiqaruvchilarga solinadigan soliqlar va imtiyozlarning o'zgartirilishi;
- narx o'zgarishining kutilishi;
- bozordagi sotuvchilar sonining o'zgarishi.

Har kuni erta tongda Toshkent shah-
rining “Xislat” mahallasida shahar atro-
fidagi xo‘jaliklardan keltirilgan sut va sut
mahsulotlari bozorчасi faoliyat ko‘rsatadi.
Sut sotuvchilar va uni sotib oluvchi mahalla
ahlidan so‘rab-surishtirilganda bir kunlik
yakka talab va yakka taklif quyidagi jadval
ko‘rinishida ekanligi aniqlandi.

Sut narxi, so‘mda	Xaridorlarning yakka talablari miqdori, litrlarda										Sutga bo‘lgan kunlik talab miqdori, litrda
	Abdullayev	Burhonov	Davronov	Ergashev	Farmonov	G‘ulomov	Haydarov	Ilhomov	Jo‘rayev	Kamolov	
1000	2	4	3	6	3	5	2	4	3	4	
1100	2	3	3	6	2	4	1	4	3	3	
1200	0	2	2	4	0	1	0	3	3	3	
1300	0	2	2	3	0	1	0	3	2	2	

Sut narxi, so‘mda	Sotuvchilarning yakka takliflari miqdori, litrlarda			Bozorcha bo‘yicha sutga bo‘lgan kunlik taklif miqdori, litrda
	1- sotuvchi	2- sotuvchi	3- sotuvchi	
1000	0	10	10	
1100	6	15	10	
1200	11	20	15	
1300	16	25	20	

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- Berilgan jadvalga ko‘ra, bozorchadagi kunlik sutga bo‘lgan talab va taklifni aniqlab, oxirgi ustunlarni to‘ldiring.
- Sut narxi 1000 so‘m bo‘lganda bozorchadagi talab va taklif miqdorlari qanchani tashkil qiladi?
- Agar davlat tomonidan sut narxi 1000 so‘m qilib qat‘iy belgilansa, qanday vaziyat vujudga keladi? Qancha sut yetmay qoladi?

- Sut narxi 1200 so‘m bo‘lganda bozorcha bo‘yicha talab va taklif miqdorlari qanchani tashkil qiladi?
- Agar sut narxi 1200 so‘m qilib qat‘iy belgilansa, qanday vaziyat vujudga keladi? Qancha sut ortib qoladi?
- Sut narxi 1100 so‘m bo‘lganda bozorchadagi talab va taklif miqdorini aniqlang.
- Bu vaziyatda har ikkala tomon — sotuvchi va xaridorlarni ham qanoatlantiradigan narx sizningcha necha so‘m bo‘lishi kerak deb o‘ylaysiz?

Alfred Marshall
(1842—1924)

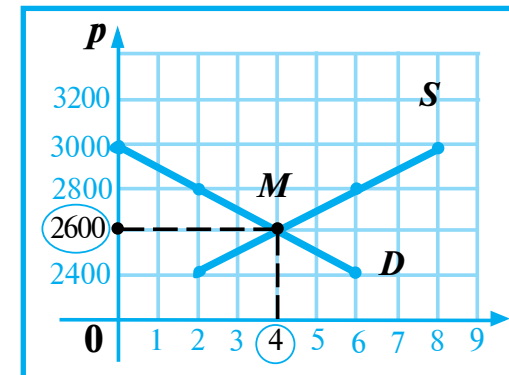
XIX asrning eng buyuk iqtisodchilaridan biri. Talab va taklifga asoslangan qiymat nazariyasining asoschisi. Uning «Siyosiy iqtisod tamoyillari» darsligi dunyoda uzoq yillar iqtisodiy ta‘limning asosiy manbayi bo‘lib kelgan.

TALAB VA TAKLIFNING O‘ZARO TA‘SIRI

Tovarning bozor narxi qanday aniqlanadi? Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarning bozor narxi unga bo‘lgan talab va taklif miqdoriga qarab aniqlanadi.

Ma‘lumki, biror tovarga bo‘lgan bozor talabi, bozordagi jami xaridorlarning umumlashgan fikri bo‘lib, tovarning narxi turlicha bo‘lganda uni xarid qilish xohishi va imkoniyatlarini ifodalay edi. Xuddi shunga o‘xshash, tovarning bozor taklifi, bozordagi jami sotuvchilarning umumlashgan fikri bo‘lib, tovarning narxi turlicha bo‘lganda tovarni bozorda sotish istagi va imkoniyatlarini ifodalay edi. Keling, har ikki tomon — xaridor va sotuvchilarning fikr va xohishlari qachon ustma-ust tushishini tahlil qilaylik. Aytaylik, guruchning bozordagi talab va taklifi quyidagi jadval orqali berilgan bo‘lsin. Bu jadval asosida talab va taklif chiziqlarini bitta koordinatalar tekisligida chizadigan bo‘lsak, quyidagi chizmaga ega bo‘lamiz.

Guruch narxi (p), so‘mda	Guruchga bo‘lgan talab miqdori (q _p), t	Guruchning taklif miqdori (q _s), t
3000	0	8
2800	2	6
2600	4	4
2400	6	2

Hosil bo‘lgan qaychiga o‘xshash tasvir amerikalik mashhur iqtisodchi olim Alfred Marshall sharafiga “Marshall qaychisi” deb nomlanadi.

TAQCHIL BOZOR

Aytaylik, bozorda *qat'iy narx* 2400 so'm qilib belgilangan bo'lsin. Unda bozorda guruchga bo'lgan talab miqdori 6 tonna, taklif esa 2 tonnani tashkil qiladi. Demak, taklif qilingan 2 tonna guruch tezda sotilib, xaridorlarning yana 4 tonnalik talabi qondirilmay qoladi, ya'ni mahsulot taqchilligi yuzaga keladi. Bozordagi bunday holatga *taqchil bozor* holati deb ataladi.

Taqchil bozor — tovar taklif miqdorining unga bo'lgan talab miqdoridan past bo'lgan bozor.

Qat'iy narxlar — bozorda davlat tomonidan qat'iy qilib o'rnatiladigan, bozor narxidan farqli bo'lgan narx.

TO'YINGAN BOZOR

Aksincha, bozorda guruch narxi 2800 so'm qilib belgilangan bo'lsa, guruchga bo'lgan talab miqdori 2 tonna, taklif esa 6 tonnani tashkil qiladi. Natijada, taklif qilingan guruchning faqat 2 tonnasi sotib olinib, 4 tonnasi ortib qoladi. Bozordagi bunday holatga *to'yingan bozor* holati deb ataladi.

To'yingan bozor — tovar taklifi miqdorining unga bo'lgan talab miqdoridan yuqori bo'lgan bozor.

Ko'rib turganingizdek, yuqoridagi har ikkala holda ham bozorda muvozanat yo'q. Shu bois, bozorda narxlarning bunday yuqoridan qat'iy qilib o'rnatilishi maqsadga muvofiq emas.

MUVOZANATLASHGAN BOZOR

Guruch narxi 2600 so'm bo'lganda esa, guruchga bo'lgan talab va taklif miqdorlari o'zaro teng bo'lib, 4 tonnani tashkil qiladi. Bu holatda sotuvchilar tomonidan taklif qilingan 4 tonna guruchning hammasi 2600 so'm narxda xaridorlar tomonidan xarid qilinadi va bu holat ham xaridorlar uchun, ham sotuvchilar uchun ma'qul tushadi. Tovarga bo'lgan talab va taklif miqdori teng bo'lgan holatdagi tovar narxi *muvozanat narx* yoki tovarning *bozor narxi* deb ataladi. Bozor narxiga mos talab (yoki taklif) miqdori *muvozanat miqdor* deb yuritiladi. Yuqorida ko'rilgan bozordagi guruchning muvozanat narxi, ya'ni bozor narxi 2600 so'mni, muvozanat miqdori esa 4 tonnani tashkil qiladi. Talab va taklif chiziqlarining kesishish nuqtasi (*M* nuqta) *muvozanat nuqta* deb ataladi. *M* nuqtaning *ordinatasi* muvozanat narxni, *absissasi* esa muvozanat miqdorni bildiradi.

Muvozanat miqdor — tovarning bozor muvozanat narxiga mos talab (yoki taklif) miqdori.

Tovarning bozor (muvozanat) narxi — bozorda tovarga bo'lgan talab miqdorining taklif miqdoriga teng bo'lgandagi narx.

Mashq

Tovarga bo'lgan talab va taklif jadvalda berilgan.

1. Ular asosida talab va taklif chiziqlarini quring.

2. Chizmadan tovarning bozor narxi va muvozanat miqdorini aniqlang.

3. Bu vaziyatda bozorda necha so'mlik tovar sotilishini hisoblang.

4. Talab va taklifni aniqlovchi chiziqli funksiya ko'rinishidagi formulalarni toping.

5. Ularni birgalikda chiziqli tenglamalar sistemasi deb yeching.

6. Sistemaning yechimlari nimalarni ifodalashini aniqlang.

Tovarning narxi (p), so'mda	Tovarga bo'lgan talab miqdori (q_D), donada	Tovarning taklifi miqdori (q_S), donada
400	200	20
500	150	60
600	100	100
700	50	140

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Taqchil bozor holatini tushuntiring va u qachon vujudga keladi?
2. To'yingan bozor holatini tushuntiring va u qachon vujudga keladi?
3. Tovarning bozor yoki muvozanat narxi deb nimaga aytiladi va u qanday aniqlanadi?
4. Yuqoridagi mashqda tasvirlangan vaziyatda tovar narxi 400 so'm qilib belgilansa, bozorda qanday holat vujudga keladi? Narx 700 so'm qilib belgilansa-chi?
5. Tarozilar yordamida tasvirlangan quyidagi 3 ta holatni izohlang.

TALAB VA TAKLIF QONUNLARIGA DOIR AMALIY MASHG'ULOT

1. Muvozanat narxni talab va taklif jadvali orqali aniqlash. Aytaylik, tovarning bozordagi talab va taklifi quyidagi bitta jadval orqali berilgan bo'lsin:

Tovar narxi (p) so'mda	Tovarga bo'lgan talab miqdori (q_D), donada	Tovarning taklifi miqdori (q_S), donada
1200	0	8
900	2	6
600	4	4
300	6	2

Eslatma

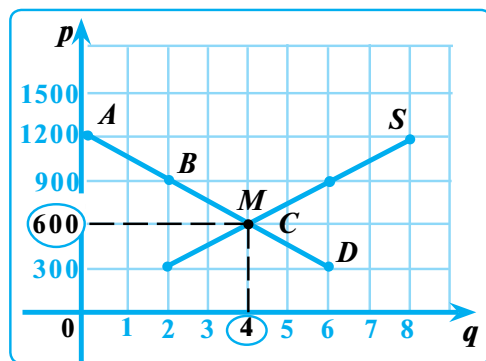
Agar tovarning talab va taklif jadvallari alohida berilgan bo'lsa, ularni bitta jadvalga yozib olish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bu jadvaldan tovarning muvozanat narxini aniqlash uchun talab va taklif miqdorlari teng bo'lgan satrni topish kifoya. Biz ko'rayotgan jadvalda bu uchinchi satr bo'lib, tovar narxi 600 so'm bo'lganda, talab va taklif miqdorlari teng bo'lyapti. Demak, 600 so'm tovarning bozor narxi, ya'ni muvozanat narx bo'lib, bu holda tovarning muvozanat miqdori 4 donani tashkil qilyapti.

Agar davlat tomonidan tovarning narxi qat'iy 300 so'm qilib belgilansa, u holda taklif qilingan 2 birlik tovarning hammasi xaridorlar tomonidan tezda sotib olinib, bozorda $6 - 2 = 4$ birlik tovarga taqchilik vujudga keladi.

2. Muvozanat narxni talab va taklif jadvallari yordamida talab va taklif chiziqlarini qurish orqali aniqlash.

Yuqoridagi jadval asosida talab chizig'ida yotgan nuqtalarni aniqlaymiz. Talab jadvalining birinchi satridagi 1200 va 0 sonlariga talab chizig'ining $A(0;1200)$ nuqtasi, ikkinchi satridagi 900 va 2 sonlariga talab chizig'ining $B(2;900)$ nuqtasi mos keladi ($C(4;600)$ va $D(6;300)$

nuqtalari ham shunday topiladi). Bu nuqtalarning koordinata tekisligida o'rinlarini belgilaymiz. Ularni tutashtirib, talab chizig'ini hosil qilamiz. Xuddi shunga o'xshash taklif chizig'i ham quriladi. Agar bu grafiklar bitta koordinatalar tekisligida qurilsa, yon tomondagi shakl hosil bo'ladi. Bu grafiklarning kesishish nuqtasi muvozanat nuqtadir. Bizning holda bu M nuqtadan iborat. Bu nuqtaning birinchi koordinatasi (absissasi) muvozanat miqdorni, ikkinchi koordinatasi (ordinatasi) muvozanat narxni anglatadi. Bu holda tovarning bozor narxi, ya'ni muvozanat narxi 600 so'mni, muvozanat miqdori esa 4 donani tashkil qiladi.

3. Talab va taklif funksiyalari yordamida muvozanat narxni aniqlash.

Talab va taklif funksiya ko'rinishida ham berilishi mumkin. Aytaylik, bozorda tovarga bo'lgan talab va uning taklifi $q_D = 400 - p$ va $q_S = 2p + 100$ funksiyalar ko'rinishida berilgan. Bu yerda, p — tovar narxi (so'mda); q_D — tovarga bo'lgan talab miqdori (ming donada); q_S — tovar taklifi miqdori (ming donada). Tovarning muvozanat narxini va muvozanat miqdorini toping.

Mashqlar

1. Quyida berilgan talab va taklif jadvallari asosida tovarning bozor narxini aniqlang. Bozorda ushbu tovar narxi 1800 so'm qilib qat'iy belgilansa, qanday holat yuzaga keladi? 1000 so'm qilib belgilansa-chi?

Tovar narxi (p), so'mda	Tovarning taklifi miqdori (q_S), tonnada	Tovar narxi (p), so'mda	Tovarga bo'lgan talab miqdori (q_D), tonnada
2200	2000	2200	0
1800	1500	1800	500
1400	1000	1400	1000
1000	500	1000	1500

2. Quyida berilgan talab va taklif jadvallari asosida talab va taklif chiziqlarining grafiklarini quring hamda tovarning bozor narxini aniqlang.

Tovar narxi (p), so'mda	Tovarning taklifi miqdori (q_S), tonnada	Tovar narxi (p), so'mda	Tovarga bo'lgan talab miqdori (q_D), tonnada
1000	600	1000	100
1500	500	1500	200
2000	400	2000	400
2500	300	2500	600

3. Bozorda tovarga bo'lgan talab: $q_D = -4p + 800$, taklif esa $q_S = p + 100$ funksiyalari bilan berilgan. Tovarning bozordagi muvozanat narxi va muvozanat miqdorini toping.

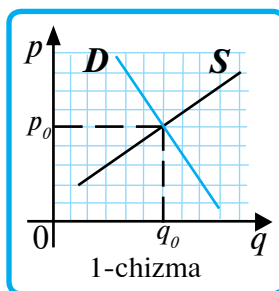

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

O'tgan darslarda tovarga bo'lgan talab va uning taklifi asosida bozorda tovarning narxi qanday shakllanishini tahlil qilgan edik. Endi talab yoki taklif narxga bog'liq bo'lmagan omillar ta'sirida o'zgaranda tovarning bozor narxi va muvozanat miqdori qanday o'zgarishini tahlil qilamiz. Tahlilni quyidagi vaziyatlar asosida bajaramiz.

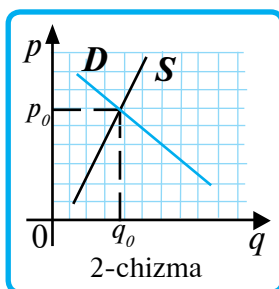
1-vaziyat. Mamlakat aholisining "Matiz" yengil avtomobilini sotib olishga bo'lgan talabi va mashina bozoridagi bu rusumdagi avtomobillarning taklif chiziqlari 1-chizmada berilgan. Aytaylik, mamlakat aholisining daromadlari oshgan bo'lsin.

1. Aholi daromadlarining oshishi ta'sirida bu avtomobilga bo'lgan talab qanday o'zgaradi?
2. Buning natijasida talab chizig'i qaysi tomonga siljiydi? Talab chizig'ining keyingi holatini chizing.
3. Chizmadan avtomobilning yangi muvozanat narxini belgilang. Avtomobilning narxi oshdimi yoki kamaydimi?
4. Chizmaga ko'ra aholining avtomobil sotib olish hajmining oshgani yoki kamayganini aniqlang.
5. Yuqoridagi mulohazalar asosida aholi daromadining o'zgarishi natijasida tovarning bozor narxi va muvozanat miqdorining o'zgarishi haqida xulosa qiling.

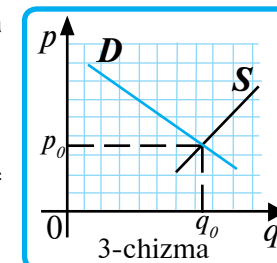
2-vaziyat. Erta bahorda paltoga bo'lgan talab va taklif chiziqlari 2-chizmada berilgan bo'lsin.

1. Yoz kelishi bilan paltoga bo'lgan talab qanday o'zgaradi?
2. Buning natijasida talab chizig'i qaysi tomonga siljiydi? Talab chizig'ining keyingi holatini chizing.
3. Chizmadan paltoning yangi muvozanat narxini belgilang. Paltoning narxi oshdimi yoki kamaydimi?
4. Chizmaga ko'ra aholining palto sotib olish hajmining oshgani yoki kamayganini aniqlang.
5. Yuqoridagi mulohazalar asosida yil mavsumining o'zgarishi natijasida tovarning bozor narxi va muvozanat miqdorining o'zgarishi haqida xulosa qiling.

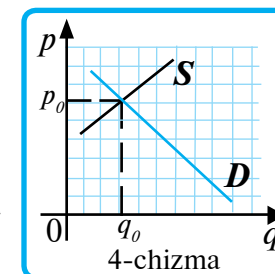
3-vaziyat. Soliqlar oshirilmasdan oldin tovarga bo'lgan talab va taklif chiziqlari 3-chizmada berilgan.

1. Tovar ishlab chiqaruvchilarga nisbatan soliqlarning oshirilishi tovar taklifiga ta'sir qiladimi yoki talabigami?
2. Soliqning oshishi natijasida tovar taklifi qanday o'zgaradi?
3. Buning natijasida taklif chizig'i qaysi tomonga siljiydi? Taklif chizig'ining keyingi holatini chizing.
4. Chizmadan tovarning yangi muvozanat narxini belgilang. Tovarning narxi oshdimi yoki kamaydimi?
5. Chizmaga ko'ra tovar ishlab chiqaruvchilarga nisbatan soliqlarning oshirilishi natijasida muvozanat miqdorining, ya'ni tovarni sotib olish hajmining oshgani yoki kamayganini aniqlang.
6. Yuqoridagi mulohazalar asosida tovar ishlab chiqaruvchilarga nisbatan soliqlarning oshirilishi natijasida tovarning bozor narxi va muvozanat miqdorining o'zgarishi haqida xulosa qiling.

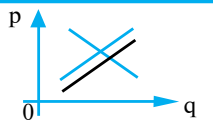
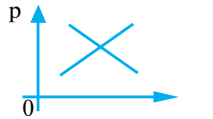
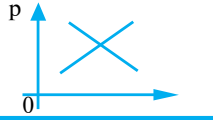
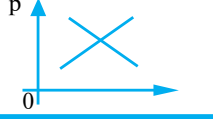
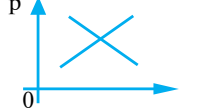
4-vaziyat. Bozorda Xiva gilamlarining boshlang'ich holatdagi talab va taklif chiziqlari 4-chizmada berilgan.

1. Gilam fabrikasida ishlab chiqarish unumdorligi yuqori bo'lgan yangi texnologiyaga asoslangan to'quv dastgohi o'rnatilishi talabga ta'sir qiladimi yoki taklifga?
2. Buning natijasida tovar taklifi o'sadimi yoki kamaydimi?
3. Bu holatda taklif chizig'i boshlang'ich holatdan qaysi tomonga siljiydi? Taklif chizig'ining keyingi holatini chizing.
4. Chizmadan tovarning yangi muvozanat narxini belgilang. Tovarning narxi oshdimi yoki kamaydimi?
5. Yangi texnologiyaning qo'llanishi natijasida muvozanat miqdorning oshgani yoki kamayganini aniqlang.
6. Yangi texnologiyalar qo'llanishi natijasida tovarning muvozanat narxi va miqdorining o'zgarishi haqida xulosa qiling.

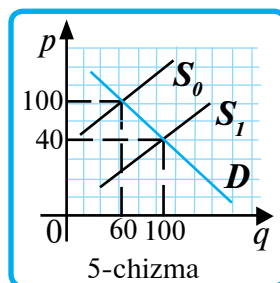
Mashq

Quyidagi jadvalda turli tovarlar bozoridagi vaziyatlar tasvirlangan. Bu ma'lumotlar asosida talab va taklif chiziqlarining holati qanday o'zgarishini aniqlang hamda jadvalning uchinchi ustuniga chizing. Keltirilgan omillar ta'sirida muvozanat narx va muvozanat miqdorning o'sishi yoki kamayishini jadvalning to'rtinchi ustunida mos strelkalar bilan ko'rsating.

Tovar bozori	Vaziyat	Chizmalar	Muvozanat narx va miqdorning o'zgarishi
Namuna: Muzqaymoq	Ko'plab firmalar muzqaymoq ishlab chiqarishga kirishdi		$P \downarrow Q \uparrow$
Charm kurtka	Charmning narxi oshdi		$P \downarrow Q \downarrow$
Daftar	O'quvchilarning yozgi ta'tili boshlandi		$P \downarrow Q \downarrow$
Tramvay transporti xizmati	Benzin narxi oshdi		$P \downarrow Q \downarrow$
Chinni idishlar	Chinni zavodlari yangi, unumli texnologiyani qo'llay boshladi		$P \downarrow Q \uparrow$

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

- Quyidagi omillar talab va taklifning qay biriga ta'sir qilishini aniqlab, ular ta'sirida tovarning bozor narxi qanday o'zgarishini tahlil qiling va chizma yordamida asoslab ko'rsating: a) aholi sonining o'sishi; b) resurslar narxlarining o'zgarishi; d) iste'molchilar daromadlarining kamayishi; e) tovar o'rnini bosuvchi tovar narxining kamayishi; f) davlat tomonidan ishlab chiqaruvchilarga solinadigan soliqlar va imtiyozlarning o'zgartirilishi; g) to'ldiruvchi tovar narxining oshishi; h) tovar narxi oshishining kutilishi; i) bozordagi sotuvchilar sonining o'zgarishi.
- Yuqorida keltirilgan *b* va *e* omillar tovarga bo'lgan talab va taklifga bir vaqtning o'zida ta'sir qilsa, tovarning bozor narxi qanday o'zgarishini tahlil qiling va chizma yordamida asoslab ko'rsating.
- Tovarning muvozanat narxi va miqdorining o'zgarishi 5-chizmada ko'rsatilgan. O'zgarish qaysi omil ta'sirida yuz bergan bo'lishi mumkin? Bu bozorda dastlab necha so'mlik tovar sotilgan? Keyingi holda-chi?

IV BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

- Tovarni biror narxda sotib olishga bo'lgan xohishning, ehtiyojning o'zigina talab bo'la oladimi? Qachon bu xohish talabga aylanadi?
- Talab va talab miqdori o'rtasidagi farqni misollar yordamida tushuntiring.
- Talab miqdorining tovar narxiga teskari bog'langanligini izohlang.
- Tovarga bo'lgan talab qanday omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin?
- Bir-birining o'rnini bosuvchi va to'ldiruvchi tovarlar juftiga misol keltiring.
- Taklif tushunchasining ma'nosini misollar yordamida tushuntiring.
- Taklif miqdori qanday omillar ta'sirida o'zgarishi mumkin? Misollar keltiring.
- Taqchil va to'yingan bozor holatlari qachon vujudga keladi?
- Tovarning bozor yoki muvozanat narxi deb nimaga aytiladi va u qanday aniqlanadi?
- Talab va taklif o'zgarishining bozor narxiga ta'sirini misollar yordamida tushuntiring.

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarining nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Talab miqdori.	4. Taklif miqdori.	7. To'yingan bozor.
2. Talab.	5. Taklif.	8. Muvozanat miqdor.
3. Taqchil bozor.	6. Tovarning bozor narxi.	9. Qat'iy narx.

TALQINLAR:

- muayyan vaqt ichida sotuvchilarning ma'lum narxda sotishi mumkin bo'lgan tovar miqdori;
- muayyan vaqt davomida xaridorlarning tovarni turli narxlarda qanchadan sotib olish imkoniyatlarini aniqlaydigan, tovarning narxi va miqdori orasidagi munosabat;
- bozorda tovarning muvozanat narxda sotilish miqdori;
- muayyan vaqt davomida xaridorlarning ma'lum narxda sotib olishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori;
- tovarning taklifi unga bo'lgan talabdan past bo'lgan bozor;
- muayyan vaqt ichida sotuvchilarning tovarni turli narxlarda qancha miqdorda sota olish imkoniyatlarini aniqlaydigan, tovarning narxi va miqdori o'rtasidagi munosabat;
- bozorda tovarga bo'lgan talab miqdorining taklif miqdoriga teng bo'lgandagi narx;
- tovarning taklifi unga bo'lgan talabdan yuqori bo'lgan bozor;
- bozorda yuqoridan qat'iy qilib o'rnatiladigan, bozor narxidan farqli bo'lgan narx.

D. TESTLAR

Berilgan savolga mohiyat jihatdan eng to'g'ri va to'liq javobni belgilang.

- 1. Bozorda benzin narxi 3 marta oshsa, u holda avtomobillar narxi ...**
  - A. oshadi.
  - B. oshishi ham, oshmasligi ham mumkin.
  - D. o'zgarmaydi.
  - E. pasayadi.
- 2. Tovar ishlab chiqarish uchun zarur bo'ladigan resurslar narxi o'zgarganda, ...**
  - A. taklif miqdori o'zgaradi.
  - B. talab miqdori o'zgaradi.
  - D. tovarga bo'lgan talab o'zgaradi.
  - E. tovar taklifi o'zgaradi.
- 3. Tovarga bo'lgan talab va taklifning bir vaqtning o'zida kamayishi nimaga olib keladi?**
  - A. Muvozanat narxning pasayishiga.
  - B. Muvozanat narxning oshishiga.
  - D. Muvozanat miqdorning ko'payishiga.
  - E. Muvozanat narxning ham, muvozanat miqdorning ham kamayishiga.
- 4. Tovar narxi oshganda, ...**
  - A. taklif miqdori ko'payadi.
  - B. taklif miqdori kamayadi.
  - D. taklif ko'payadi.
  - E. taklif kamayadi.
- 5. Agar tovarning narxi oshsa, ...**
  - A. uning o'rnini bosuvchi tovarga talab oshadi.
  - B. uning o'rnini bosuvchi tovarga talab pasayadi.
  - D. uni to'ldiruvchi tovarga talab oshadi.
  - E. uni to'ldiruvchi tovarga talab pasayadi.
- 6. Quyidagi omillardan qaysi biri talabga ta'sir etmaydi?**
  - A. Tovarni iste'mol qiluvchi aholi sonining o'zgarishi.
  - B. Iste'molchilar daromadlarining o'zgarishi.
  - D. Bozorga tovarning ko'p miqdorda keltirilishi.
  - E. Tovar narxi oshishining kutilishi.
- 7. Muzqaymoqqa bo'lgan talab chizig'ining chap tomonga siljishi qaysi omil ta'sirida sodir bo'lishi mumkin?**
  - A. Aholi daromadlarining o'sishi.
  - B. Muzqaymoq narxining pasayishi.
  - D. Muzqaymoq taklifining kamayishi.
  - E. Qish faslining kelishi.
- 8. Taklif miqdori — bu muayyan vaqt davomida ...**
  - A. xaridorlarning ma'lum narxda sotib olishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori.
  - B. sotuvchilarning ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan tovar miqdori.
  - D. sotuvchilarning ma'lum narxda sotishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori.
  - E. sotuvchilar tomonidan bozorga keltirilgan jami tovar miqdori.
- 9. Tovar narxi oshganda ...**
  - A. talab oshadi.
  - B. talab miqdori o'zgarmaydi.
  - D. talab kamayadi.
  - E. talab miqdori kamayadi.
- 10. Tovarga bo'lgan talab va taklif quyidagi jadval ko'rinishida berilgan. Muvozanat narx va muvozanat miqdorni toping.**

<i>Tovar narxi, so'mda</i>	500	600	700	800
<i>Talab miqdori, donada</i>	14	10	8	2
<i>Taklif miqdori, donada</i>	4	6	8	10

  - A. 500 so'm va 14 dona.
  - B. 600 so'm va 6 dona.
  - D. 700 so'm va 8 dona.
  - E. 800 so'm va 10 dona.

V bob. Raqobat va bozor iqtisodiyoti

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- raqobatning bozor iqtisodiyotida tutgan o'rnini anglab yetish;
- raqobatning turlarini ajratib ko'rsatish;
- raqobat muhitini yuzaga keltiradigan shart-sharoitlarni bilish;
- bozorlarni monopollashish darajasiga ko'ra turlarga ajrata olish va misollar keltira olish;
- monopollashgan bozorlarning xususiyatlarini bilish;
- bozor iqtisodiyotining o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishish va ularning ahamiyatini anglab yetish;
- bozor iqtisodiyotining afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilish;
- aralash iqtisodiyotning bozor iqtisodiyotiga nisbatan afzalliklarini baholay olish;
- O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishi besh tamoyilining iqtisodiy mohiyatiga tushunib yetish;
- O'zbekistonda amalga oshirilgan bozor islohotlarini bilish.

“Kafolat-servis” ustaxonasi

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Aytaylik, siz “Kafolat-servis” ustaxonasining xo‘jayinisiz. Shaharchada sizning korxonangizdan tashqari yana avtomobillarga texnik xizmat ko‘rsatuvchi “Avtoservis” va “Avto-Usta” xususiy ustaxonalari ham faoliyat ko‘rsatadi. O‘rtangizda doimo raqobat bo‘lib, har bir korxonaga ko‘proq mijozlarni o‘ziga jalb qilishga harakat qiladi va mijozlarga turli xil qulayliklarni taklif etadi.

Quyida keltirilgan vaziyatlarda siz o‘z mavqeyingizni saqlab qolish uchun qanday yo‘l tutgan bo‘lar edingiz? Qaroringizni asoslang.

1-vaziyat. “Avtoservis” kichik ustaxonasi mijozlarni o‘ziga jalb qilish uchun avtomobillarga xizmat ko‘rsatish haqini 10% ga tushirdi (bu holat iqtisodiyotda narxlar vositasida raqobatlashish deb ataladi).

2-vaziyat. “Avto-Usta” korxonasi mahalliy radio va televideniye orqali o‘z reklama va e‘lonlarini bera boshladi.

3-vaziyat. Yaqinda shaharchada “GM-O‘zbekiston” qo‘shma korxonasi yangi texnik xizmat ko‘rsatish shoxobchasini ochdi. Bu esa korxonalar o‘rtasida mijozlar uchun kurash — raqobatni kuchaytirib yubordi. Shoxobchada o‘rnatilgan yangi dastgohlar mehnat unumdorligini va ta‘mirlash sifatini oshirdi, mijozlarga 6 oylik kafolatlangan xizmat ko‘rsatish joriy qilindi. (2- va 3-vaziyatdagi holatlar iqtisodiyotda narxlar vositasiz raqobatlashish deb ataladi).

Raqobat — bozor ishtirokchilari manfaatlarining to‘qnashuvidan yuzaga keladigan o‘zaro kurash.

Narxlar vositasida raqobatlashish — tovar narxini tushirish yoki oshirish yordamida raqobatchilarga ta‘sir ko‘rsatish.

Narxlar vositasiz raqobatlashish — tovar narxini o‘zgartirmasdan uning sifatini yaxshilash, reklamani kuchaytirish kabi omillar orqali raqobatchilarga ta‘sir ko‘rsatish.

RAQOBAT VA UNING MOHIYATI

Resurslarning yetishmasligi oqibatida bozor ishtirokchilarining manfaatlari o‘zaro to‘qnashadi va ular orasida o‘zaro kurash — *raqobat* vujudga keladi. Ma‘lumki, har bir sotuvchi ko‘proq tovar sotib, ko‘proq foyda olishdan manfaatdor bo‘ladi. Ularning bu manfaatlari bozorda to‘qnashadi va sotuvchilar o‘rtasida raqobat yuzaga keladi. Ishlab chiqaruvchilar xomashyo va boshqa resurslarni imkon boricha arzon sotib olishdan manfaatdor. Ularning xaridor sifatidagi bu manfaatlari resurslar bozorida o‘zaro to‘qnashadi. Natijada, ishlab chiqaruvchilar orasida kurash — raqobat paydo bo‘ladi.

Bu haqda o‘ylab ko‘ring!

Buyuk ingliz iqtisodchi olimi Adam Smit nima uchun raqobatni iqtisodiyotning “ko‘rinmas qo‘li” deb atagan?

Adam Smit
(1723 — 1790)

Buyuk ingliz iqtisodchisi, bozor iqtisodiyoti nazariyasining asoschisi.

Raqobat iqtisodiy faoliyatni saqlab qolish maqsadida sotuvchi va ishlab chiqaruvchilarning bor imkoniyatlarini ishga solishga, xaridorlarni jalb qilish uchun turli reklamalardan foydalanishga undaydi. Raqobat muhitining vujudga kelishi uchun quyidagi shart-sharoitlar bo‘lishi kerak:

- bozorda ishlab chiqaruvchi firmalar va xaridorlarning ko‘p bo‘lishi;
- firmalar muayyan bir xil tovar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo‘lishi;
- tovarning bozor narxiga hech qaysi firmaning ta‘sir o‘tkaza olmaydigan bo‘lishi;
- boshqa raqobatchi firmalarning bozorga kirishi uchun hech qanaqa to‘siqlarning bo‘lmasligi.

Bozordagi raqobat ma‘lum qonun va qoidalar orqali tartibga solib turiladi. Ushbu maqsadda davlat maxsus qonunlar qabul qiladi, qoidalar joriy qiladi. O‘rnatilgan qonun va qoidalar asosida olib borilayotgan raqobat — sog‘lom raqobat, o‘rnatilgan qonun va qoidalarga zid olib borilayotgan raqobat esa g‘irrom raqobat deb yuritiladi.

G‘irrom raqobatga misol qilib raqobatchisiga bozorda sun‘iy to‘siqlar paydo qilish, uning tovarlari va xizmatlariga nisbatan sun‘iy ravishda salbiy munosabat uyg‘otish, uni bozordan siqib chiqarish uchun o‘z tovar yoki xizmatiga vaqtinchalik o‘ta past baho belgilash (“...ning siyosati”) kabilar kiradi.

Bozorda raqobatchi o‘z raqibini yengish uchun turli usullardan foydalanadi. **Narx vositasida raqobat** raqobatchilikning eng asosiy turidir. Bunda bitta firma o‘z mahsulotiga ikkinchi firmaga nisbatan pastroq narx belgilash bilan shu mahsulotga ega boshqa firmalardan ko‘ra ko‘proq mahsulot sotishga intiladi. **Narxsiz raqobatda** esa firma mahsulot sifatini yaxshilash, chiroyliroq qadoqlash, kuchliroq reklama qilish va shu kabi narx bilan bog‘liq bo‘lmagan vositalar orqali bozorning boshqa qatnashchilari bilan raqobatlashadi.

Topshiriq

O‘zingiz bilgan bozorda sotuvchilar o‘rtasidagi raqobatni kuzating va kuzatuvlaringiz natijasini sinfdoshlaringiz bilan muhokama qiling.

SOTUVCHILAR O'RTASIDAGI RAQOBAT

Biror tovarning sotuvchilari xaridorlarni o'zlariga jalb etish va ko'proq foyda olish maqsadida o'zaro raqobat qilishadi. Bunday raqobat, ayniqsa, tovarning taklifi miqdori unga bo'lgan talab miqdoridan ortiq bo'lganda yaqqolroq namoyon bo'ladi. Bozorda mazkur tovardan keragidan ortiq hajmda taklif etiladi. Tovarlar peshtaxtalarda sotilmay turib qoladi. Bu holatda sotuvchilar tovarlarning narxini tushirish, reklamani kuchaytirish, tovar sifati, dizayni va mijozlarga savdo xizmati ko'rsatishni yaxshilash kabi yo'llar bilan o'zaro raqobat qilishadi. Sotuvchilar o'zaro raqobatlashganlarida tovar narxi tushadi. Bunday raqobatdan xaridorlar va umuman olganda, barcha iste'molchilar manfaatdor bo'lishadi.

XARIDORLAR O'RTASIDAGI RAQOBAT

Xaridorlar ham muayyan tovarni sotib olish uchun o'zaro raqobat qilishadi. Bunday raqobat, ayniqsa, tovarning taklifi miqdori unga bo'lgan talab miqdoridan kam bo'lganda yaqqolroq namoyon bo'ladi. Bozorda tovarning kam miqdorda taklif etilishi tovar taqchilligini yuzaga keltiradi. Tovarni sotib olish uchun xaridorlar navbat kutib qoladilar. Navbatlarning paydo bo'lishi esa xaridorlarning o'zaro raqobatidan dalolat beradi. Bunday raqobat ta'sirida narxlar oshadi, tovar sifati tushadi, xizmat ko'rsatish esa yomonlashadi.

Sotuvchi va xaridor o'rtasidagi raqobat

Auksion

SOTUVCHI VA XARIDOR O'RTASIDAGI RAQOBAT

Sotuvchi bilan xaridorlar orasidagi raqobat yuqoridagilardan farq qiladi. Ular orasidagi raqobat sotuvchi va xaridorlar manfaatlarining bir-biriga qarama-qarshi ekanligida namoyon bo'ladi. Bozorda sotuvchi o'z tovarini iloji boricha qimmatroqqa sotishga intilsa, xaridor imkon qadar arzonroq sotib olishga harakat qiladi. Shu tariqa ular o'rtasida raqobat paydo bo'ladi.

"KIM OSHDI" SAVDOSI — AUKSION

"Kim oshdi" savdosi — sotuvchi yoki maxsus vositachi firma tomonidan uyushtiriladigan savdo tadbiridir. "Kim oshdi" savdosida nima, qayerda, qachon, qanday boshlang'ich narxda sotilishi xaridorlarga oldindan e'lon qilinadi. Tovarni sotib olish niyatida bo'lgan xaridorlar auksionga qatnashish badalini to'laganlaridan so'ng, e'lon qilingan kuni

belgilangan joyda ular ishtirokida auksion boshlanadi. Auksionchi har bir lotni, ya'ni auksionda qo'yilgan tovar, uning miqdori va boshlang'ich bahosini e'lon qiladi. Shundan so'ng, xaridorlar ularga oldindan berilgan raqamlarni ko'tarib, tovarni yuqoriroq bahoda sotib olish niyatlari borligini ovoz chiqarib aytishadi. Auksionchi har bir bahoni ovoz chiqarib uch marta aytib sanay boshlaydi. Bu paytda kimdir yana ham yuqoriroq bahoni aytsa, sanoq yana boshqatdan boshlanadi va hokazo. Savdo eng yuqori narxda sotib olmoqchi bo'lgan yagona xaridor aniqlanguncha davom etadi.

Bu haqda o'ylab ko'ring!

1997-yilda AQSH adliya vazirligi qoshidagi antimonopoliya qo'mitasi mashhur Microsoft firmasini erkin raqobat qoidalarini buzganlikda ayblab sudga berdi. Firma dunyoning ko'plab mamlakatlarida qo'llanilgan Windows-95 operatsion sistemasiga o'zining yangi kompyuter dasturlarini mahkam bog'lab qo'ydi. Vaholanki, boshqa firmalarning dasturlari ham ulardan sifat jihatdan qolishmas edi. Bu bilan Microsoft firmasi raqobatning qaysi tamoyilini buzgan deb o'ylaysiz?

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Raqobat iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki raqobat tufayli ko'p firmalar sinadi, hammaning tinchi buziladi, bir maromda ketayotgan faoliyat tarzi o'zgaradi, firmalar bir-biriga dushman bo'lib qoladi. Umuman aytganda, ko'proq foyda olish maqsadida odamlar nimalarga qo'l urmaydilar. Siz bu fikrga nima deysiz?
2. Nima sababdan, bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatsiz iqtisodiyot rivojlanmaydi?
3. Quyidagilar o'z sohalaridagi raqiblari bilan raqobatlashganda nimalarga ko'proq ahamiyat berishi kerak deb o'ylaysiz?
  - a) go'sht yetishtirayotgan fermer xo'jaliklari;
  - b) erkaklar ko'ylagi ishlab chiqarayotgan fabrika;
  - d) turli xil xizmatlar ko'rsatayotgan bank.
4. Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)lar orasidagi raqobat natijasida iste'molchilar qanday naf ko'rishadi? Misollar yordamida tushuntiring.
5. Raqobat jarayonida sotuvchilar tovar narxini nimaning evaziga tushirishadi?
6. G'irrom raqobat usullariga misollar keltiring.
7. Markazlashgan rejali iqtisodiyotda nima uchun raqobatga ehtiyoj bo'lmaydi?
8. Aytingchi, "kim oshdi" savdosini qanday raqobat turiga kiritish mumkin?

Buni yodda tuting!

- Raqobatsiz bozor iqtisodiyoti bo'lishi mumkin emas.
- Sotuvchilar o'rtasidagi raqobat tovar narxining tushishiga, xaridorlar o'rtasidagi raqobat esa tovar narxining oshishiga olib keladi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Siz shahardagi barcha avtobus parklarini birlashtirib, shahar bo'yicha yagona "Asilbek" xususiy transport firmasini tuzdingiz. Shu tariqa firmangiz shahar aholisiga avtobus transporti xizmati ko'rsatish bo'yicha yakka monopolchi mavqeyiga ega bo'lib qoldi (monopoliya — yunonchada "tanho sotaman" degan ma'noni anglatadi).

Siz bu firmaning egasi sifatida quyida keltirilgan vaziyatlarda qanday yechim tanlagan bo'lar edingiz? O'z yechimingizni asoslab bering.

1-vaziyat. Shahar atrof-muhitni muhofaza qilish qo'mitasining fikricha, avtobus chipta narxining yuqori qilib belgilanishi, shaharda shaxsiy transport vositalari qatnovining ko'payishiga olib keladi. Bu esa shahar havosining yanada ifloslanishiga sabab bo'ladi. Shu bois, sizdan qo'mita yo'l haqini kamaytirishni so'ramoqda. Sizning bu so'rovga javobingiz qanday bo'ladi?

2-vaziyat. Avtobus haydovchilaridan biri siz bilan raqobatlashishga bel bog'ladi. U eski bir avtobus sotib olib, eng serqatnov yo'nalishda xizmat ko'rsata boshladi. Uning bu harakatiga siz qanday javob bergan bo'lar edingiz?

3-vaziyat. Sizning nomingizga ko'plab shikoyat xatlari kela boshladi. Ularda avtobuslar kechikib harakatlanayotgani, xizmat sifatining pastligi va u qator noqulayliklarni tug'dirayotgani, yollangan haydovchilar yo'lovchilar bilan xushmuomalada bo'lmayotgani haqida aytilgan. Siz shikoyat xatlariga javoban qanday choralar ko'rgan bo'lar edingiz?

SOF RAQOBAT BOZORI

Oldingi mavzuda raqobat va uning vujudga kelishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlar haqida gaplashgan edik.

Sof raqobat bozoriga misol qilib qishloq xo'jalik mahsulotlari sotiladigan dehqon bozorlarini, kundalik ehtiyoj mollari sotiladigan chakana savdo do'konlarini keltirish mumkin. Bu bozorlarda muayyan tovar turi juda ko'p sotuvchilar tomonidan sotiladi. Bu bozorlarda narx erkin bo'lib, biror-bir sotuvchi narx ustidan nazorat o'rnatolmaydi. Shuningdek, bu bozorlarga kirishga to'siq yo'q bo'lib, istalgan paytda ixtiyoriy sotuvchi bu bozorlarda o'z faoliyatini boshlashi mumkin.

Sof raqobat bozori — muayyan tovar turi juda ko'p sotuvchilar tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi oson va narxlar erkin bo'lgan bozor.

MONOPOLLASHGAN BOZORLAR

Odatda, kamdan-kam bozorlar sof raqobat bozori xususiyatlariga ega bo'ladi. Ular qaysidir darajada monopollashgan bo'ladi.

Monopoliya (yunonchada "tanho sotaman" degan ma'noni anglatadi) — muayyan tovar turi yakka sotuvchi tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi juda qiyin bo'lgan bozor holati.

Bozorlar monopollashish darajasiga ko'ra, quyidagi ketma-ketlikda joylashgan to'rt turga bo'linadi:

Monopolistik raqobat bozori deb bir-biriga o'xshash, turdosh tovarlar juda ko'p sotuvchilar tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi oson va sotuvchilar tomonidan tovar narxiga muayyan nazorat o'rnatish mumkin bo'lgan bozorga aytiladi. Bunday bozor turiga misol qilib, turli maishiy xizmatlar bozori, umumiy ovqatlanish shoxobchalari, poyafzal bozori kabilarni keltirish mumkin.

Oligopoliya — bir nechta yirik firmalarning monopol bozori. Bu bozorda narxlar bir nechta firmalar tomonidan nazorat qilinadi va unga boshqa sotuvchilarning kirishiga muayyan to'siqlar mavjud bo'ladi. Respublikamizdagi uyali telefon aloqa xizmatlari bozori, salqin ichimliklar bozori, muzqaymoq bozori kabi bozorlar oligopoliyaga misol bo'ladi.

Sof monopol bozorlarida monopolchi — sotuvchi narx ustidan to'liq nazorat o'rnatadi. Xaridorlarning tanlash imkoniyatlari yo'q bo'lganligidan ular tovarni monopolchi belgilagan narxda sotib olishga majbur bo'ladi. Monopolchi bozorda yakka hukmron bo'lganligi uchun uni tovarning sifati, ishlab chiqarishga yangi texnologiyalarni qo'llash, uni rivojlantirish kabi tashvishlar o'ylantirmaydi. Xullas, monopol bozorining vujudga kelishi nafaqat iste'molchi xaridorlar hamyoniga zarar ko'rsatadi, balki butun iqtisodiyot taraqqiyotiga to'siq bo'ladi.

Monopolistik raqobat bozori — turdosh tovarlar juda ko'p sotuvchilar tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi oson va sotuvchilar tomonidan tovar narxiga muayyan nazorat o'rnatish mumkin bo'lgan bozor.

Oligopoliya — bir nechta yirik firmalarning monopol bozori.

TURLI BOZORLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Turli bozorlarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

№	Bozorning o'ziga xos xususiyatlari	Bozorning turlari			
		Sof raqobat bozori	Monopol raqobat bozori	Oligopol raqobat bozori	Sof monopol bozori
1.	Bozordagi sotuvchilar soni	juda ko'p	ko'p	bir nechta	bitta
2.	Narx ustidan yakka nazorat	yo'q	deyarli yo'q, cheklangan	boshqa raqobatchilarga ham bog'liq	sezilarli darajada bor
3.	Bozorda sotilayotgan mahsulot turlari	bir xil, standartlashgan	bir-biriga o'xshash, turdosh	bir xil yoki bir-biriga o'xshash, turdosh	noyob, o'rnini bosuvchi boshqa tovar yo'q
4.	Bozorga kirishga to'sqinlik	yo'q	yo'q	to'siqlar bor	o'tib bo'lmaydigan to'siqlar bor
5.	Narxlar vositasisiz raqobat	yo'q	e'tibor ko'proq reklamaga	hamma turlaridan foydalaniladi	jamoat tashkilotlari bilan aloqalar reklamasi
6.	Misollar	qishloq xo'jalik mahsulotlari bozori, qimmatli qog'ozlar bozori	shaharlardagi taksi, transport xizmati bozori	avtomobillar, salqin ichimliklar, uyali telefon aloqasi xizmati ko'rsatuvchilar bozori	elektr energiya, gaz ta'minoti, aloqa, mahalliy temir yo'l va avia qatnovlari xizmatlari bozori

TABIY MONOPOLIYALAR

Davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ba'zi bir ishlab chiqarish sohalari va tarmoqlari atayin monopollashtirilgan bo'ladi. Bunday monopol korxonalar va sohalari — *tabiiy monopoliyalar* deb ataladi. Tabiiy monopoliyalarga, temir yo'l xizmati, aviatsiya transporti, telefon-telegraf aloqasi, elektr energetika tarmog'i, gaz va suv ta'minoti xizmati kabi qator korxonalarini misol qilib keltirish mumkin. Tabiiy monopoliyalar davlat tomonidan tartibga solib turiladi.

Ular uchun narxlarning eng yuqori darajasi belgilanib, narxlarning oshishi va xizmatlarning kamayib ketishiga davlat tomonidan yo'l qo'yilmaydi.

Tabiiy monopoliya — davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ba'zi bir ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish sohalari va tarmoqlarining atayin monopollashtirilishi.

MONOPOLIYAGA QARSHI QONUNCHILIK

O'zbekistonda Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi tashkil etilgan. Uning vazifasi iqtisodiyotdagi monopoliyaga barham berish, tadbirkorlik va raqobatni qo'llab-quvvatlashdan iboratdir.

Respublikamizda raqobatga shart-sharoit hozirlash va monopoliyalarga qarshi kurashish bozor islohotlarining muhim jihati hisoblanadi. Raqobatni rivojlantirishga qaratilgan Prezident farmonlari, hukumat qarorlari chiqarilgan va qonunlar qabul qilingan. Xususan, "Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida"gi qonunga ko'ra bozorda sotuvchi firmalarning:

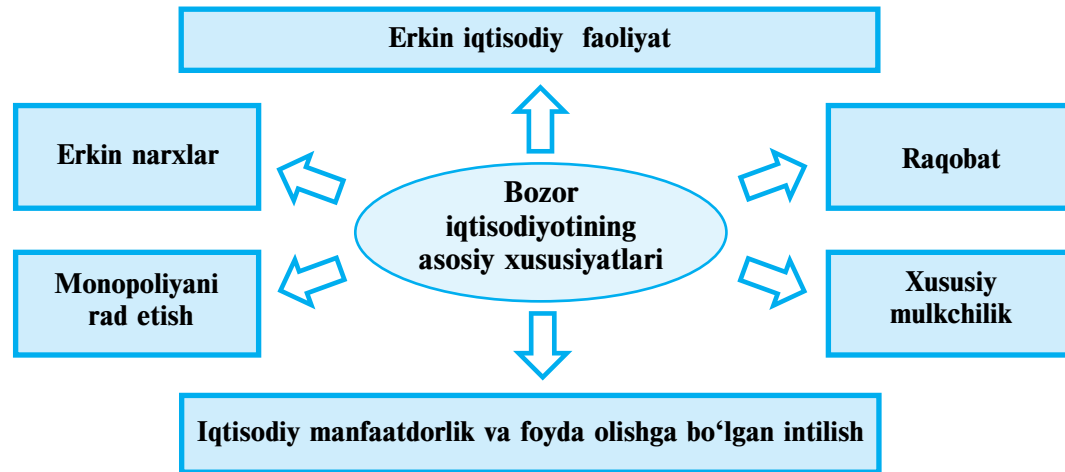
- ataylab tovarlar taqchilligini hosil qilishi;
- narxlar ustidan o'z nazoratini o'rnatishi;
- boshqa raqobatchi firmalarning bozorga kirib kelishiga to'sqinlik qilish kabi faoliyatlari man etilgan.

Bu qonunni buzganlar uchun raqibiga yetkazgan zararini qoplash, jarima to'lash va g'irromlik qilish bilan topilgan foydadan mahrum qilish kabi iqtisodiy jazolar belgilangan.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Monopol raqobat bozori sof raqobat bozoridan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?
2. Sof monopoliyaning oligopoliyadan farqi nima?
3. Nima uchun ayrim bozorlarda monopoliya vujudga keladi?
4. Monopoliyaning qanday iqtisodiy zararlari bor?
5. Monopoliyaga qarshi qonunchilik nega paydo bo'lgan?
6. Tabiiy monopoliyalarga misollar keltiring.
7. Respublikamizning bozor iqtisodiyotiga o'tishida monopoliyaga qarshi qonunlarning qanday ahamiyati bor?
8. Iqtisodiyotda monopoliyalarning mavjud bo'lishi har doim ham yomon oqibatlarga olib kelaveradimi?
9. Sizningcha, qaysi sohalarda davlat monopoliyasi saqlab qolingani, qaysi sohalarda esa monopoliyaning umuman bo'lmagani ma'qul deb o'ylaysiz? Fikringizni asoslang.
10. Shaharda faqat ikkita firma muzlatkich sotadi. Ularning biri narxni ikki baravar oshirdi. Bunga javoban ikkinchi firma qanday chora ko'rishi lozim deb o'ylaysiz?
11. Quyida sanab o'tilgan sohalarning qaysi birida monopoliya, oligopoliya, monopol raqobat va sof raqobat mavjud bo'lishi mumkin: a) samolyotsozlik; b) mineral suv ishlab chiqarish; d) oyoq kiyimi ishlab chiqarish; e) avtomobilsozlik; f) qandolat mahsulotlari ishlab chiqarish; g) uyali aloqa xizmati; h) non pishirib sotish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Keling, bozor iqtisodiyoti sharoitida “Nima?”, “Qanday?”, “Kim uchun?” ishlab chiqarish kerak degan savollarga javob izlab, bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan xususiyatlarni aniqlaylik. Aniqlik uchun qishloq xo'jaligi sohasini muhokama qilaylik.

- Nima?** Aytingchi, mamlakatimizda qishloq xo'jaligi ekinlarining qaysi turlarini, qancha miqdorda ekishni hozirgi sharoitda kim belgilaydi?
- Qanday?** Ekinlarni qanday texnologiya bo'yicha parvarish qilish kerak, qaysi mexanizmlardan foydalanish kerakligini kim belgilab beradi?
- Kim uchun?** Yetishtirilgan hosil va undan keladigan daromad qanday taqsimlanadi? Toshkent shahri uchun qancha qishloq xo'jalik mahsulotlari kerak? Qashqadaryo viloyati uchun-chi? Bu savollarga kim javob beradi?
- Nima sababdan bu tizim “bozor iqtisodiyoti” deb ataladi?
- Yuqoridagi sxemadan foydalanib, quyidagi savollar yordamida javob berishga harakat qiling:
  - bozor iqtisodiyotida xususiy mulkchilik va erkin iqtisodiy faoliyatning ahamiyati qanday?
  - bozor iqtisodiyoti sharoitida, bozor ishtirokchilarining iqtisodiy manfaatga, foyda olishga bo'lgan intilishi, ishtioqi qanchalar muhim hisoblanadi? d) raqobatning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi o'rnini qanday? e) nima sababdan bozor iqtisodiyoti monopoliyani rad etadi?

BOZOR IQTISODIYOTINING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Bozor iqtisodiyoti sharoitida “Nima ishlab chiqarish kerak?”, “Qanday ishlab chiqarish kerak?”, “Kim uchun ishlab chiqarish kerak?” — degan savollarga, asosan, bozor javob beradi. Shu bois, bu tizimni *bozor iqtisodiyoti* deb atashadi.

Bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari: 1. Erkin iqtisodiy faoliyat. 2. Xususiy mulkchilik. 3. Erkin narxlar. 4. Iqtisodiy manfaatdorlik va foyda olishga bo'lgan intilish. 5. Monopoliyani rad etish. 6. Raqobat.

Bozor iqtisodiyotining eng asosiy xususiyatlari bu *xususiy mulkchilik* va unga asoslangan *erkin iqtisodiy faoliyatdir*. Bozor iqtisodiyoti sharoitida turli xil mulk shakllari: xususiy, jamoa va davlat mulklari mavjud bo'lib, ular teng huquqli rivojlanadi. Ishlab chiqarish vositalarining ko'pchilik qismi xususiy shaxslar qo'lida bo'lib, ular o'z iqtisodiy faoliyatlarini mustaqil, erkin ravishda olib boradilar. Bu tizimda xoh u ishlab chiqaruvchi bo'lsin, xoh u iste'molchi bo'lsin, ular tomonidan iqtisodiy yechim faqat bozor munosabatlari va qonunlaridan kelib chiqib tanlanadi. *Narxlar erkin* bo'lib, ular tovarga bo'lgan talab va taklifning o'zaro munosabati orqali shakllanadi.

Bozor iqtisodiyotining yana bir muhim xususiyatlaridan biri — bozor ishtirokchilarining *iqtisodiy manfaatga, foyda olishga bo'lgan intilishidir*. Har bir fuqarodagi ko'proq foyda olishga bo'lgan intilish, uning iqtisodiy va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantiradi, yangilikka undaydi. Bu esa oxir-oqibat, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar orasidagi raqobatni keltirib chiqaradi. *Raqobat* — bozor iqtisodiyotining eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Shunga ko'ra, bozor iqtisodiyoti *monopoliyani rad etadi*. Chunki monopoliya bor joyda erkin iqtisodiy faoliyat va raqobat bo'lmaydi.

Yuqorida keltirilgan xususiyatlar asosida bozor munosabatlari shakllanadi, bozor iqtisodiyoti amal qilishi uchun shart-sharoitlar yaratiladi va iqtisodiyot boshqariladi.

Bozor iqtisodiyoti — xususiy mulkchilikka asoslangan, barcha iqtisodiy yechimlar bozor mexanizmlari yordamida aniqlanadigan iqtisodiy tizim.

Jon Meynard Keyns

(1883 — 1946)

XX asrning eng buyuk iqtisodchisi. Iqtisodiyot ilmidagi tub burilish yashagan, davlatning iqtisodiyotni barqarorlashtirishdagi rolini asoslab bergan mashhur ingliz amaliyotchi olimi.

TARIXGA BIR NAZAR

Bozor iqtisodiyoti nazariyasining asoschilaridan biri, bu ingliz iqtisodchisi Adam Smitdir. Bu nazariya bir necha asrlar davomida asta-sekin rivojlanib, shakllanib va mukammallashib bordi. Ayni paytga kelib, sof bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan davlat yo'q. Qaysi davlatni olmag, davlat u yoki bu darajada iqtisodiyotga aralashadi.

XX asrga kelib esa markazlashgan rejali iqtisodiyotga asoslangan qator davlatlar vujudga keldi. Natijada, bu ikki nazariya va amaldagi ikki tizim o'rtasida raqobat, o'zaro musobaqa paydo bo'ldi. Bozor iqtisodiyoti jamiyat hayotidagi o'zgarishlarga javoban, ijobiy xususiyatlarni o'zida tez mujassamlashtirib, bu o'zgarishlarga tezlikda moslasha oldi va bu bilan iqtisodiy taraqqiyot rivojiga poydevor bo'ldi. Rejali iqtisodiyot

esa o'zining beso'naqayligi, o'zgarishlarga tez moslasha olmasligi tufayli jamiyatning iqtisodiy taraqqiyotiga g'ov bo'lib, uni "bo'g'a" boshladi. XX asr oxirlariga kelib, bozor iqtisodiyotiga tayangan davlatlar iqtisodiyoti gullab-yashnab, iqtisodiy taraqqiyotda ilgari ketishdi. Markazlashgan rejali iqtisodiyot hukm surgan davlatlar iqtisodiyoti tanazzulga yuz tutib, jahon taraqqiyotidan ancha orqada qolib ketdi. Bugungi kunga kelib, bu mamlakatlarda ham bozor iqtisodiyotiga o'tish ham tarixiy, ham iqtisodiy zarurat bo'lib qoldi.

BOZOR IQTISODIYOTINING NOQOBILLIGI

Bozor iqtisodiyoti ham qator kamchiliklardan xoli emas, albatta. Insoniyat tarixi bunga guvohlik berib turibdi. Bozor iqtisodiyoti davlatning iqtisodiyotga aralashuvini inkor etgani holda, jamiyat boylar va kambag'allarga ajralishiga, mulkning ozchilik qo'lida to'planishiga, katta-katta monopolchi korxonalar vujudga kelishiga va jamiyatdagi ijtimoiy va iqtisodiy muvozanatning beqarorlashuviga zamin yaratdi. Bozor iqtisodiyotining inflatsiya va ishsizlikka qarshi samarali kurasha olmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Bularning barchasiga qaysidir darajada barham beruvchi kuchga, davlatning iqtisodiyotni tartibga solib turish faoliyatiga ehtiyoj paydo bo'ldi. Davlatning iqtisodiy hayotga aralashuvi ijobiy holat sifatida e'tirof etildi. Davlatga jamiyatda iqtisodiy qonun-qoidalarning amal qilishi uchun zarur shart-sharoitlar hozirlash, ularning bajarilishini nazorat qilish, iqtisodiyotni tartibga solib turish, bozor tizimini muhofaza qilish kabi vazifalar yuklatildi. Davlat bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiyotning asosiy ishtirokchilaridan biriga aylandi. Bozor iqtisodiyotining mantiqiy davomi bo'lmish aralash iqtisodiyotga yo'l ochildi.

Aralash iqtisodiyot jamiyat a'zolarining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoya qilishga, ommaviy farovonlikni ta'minlashga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi. Mamlakatimizda kechayotgan bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni deganda, biz xuddi shu sifatlarga ega bo'lgan ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga, ya'ni aralash iqtisodiyotga o'tishni tushunamiz.

Mashq

Faraz qilaylik, siz mebel fabrikasining direktorisiz. Sizga ishlab chiqarishga kerak bo'ladigan xomashyolarni, dastgohlarni, asbob-uskunalarni sotib olish yoki ta'mirlash, ishchi va mutaxassislarni yollash, faoliyatingiz bilan bog'liq turli bank to'lovlarni amalga oshirish kabi ishlarni bajarish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish, tushgan daromadni taqsimlash kerak bo'lsin. Siz:

1. Markazlashgan rejali iqtisodiyot.
2. Bozor iqtisodiyoti.
3. Aralash iqtisodiyot sharoitida qay tariqa yo'l tutgan bo'lar edingiz? Qaysi tizimda faoliyat yuritishingiz osonroq bo'lar edi? Qaysi sharoitda o'z ishingizga qiziqishingiz kuchliroq bo'lar edi? Javoblaringizni asoslang.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Bozor iqtisodiyoti tizimi — "Nima?" "Qanday?" va "Kim uchun?" degan savollarga qay tarzda javob berishini tushuntirib bering. Bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlarini sanang.
2. Erkin iqtisodiy faoliyat deganda nimani tushunasiz?
3. Bozor iqtisodiyotida xususiy mulkchilikning roli qanday?
4. Nima sababdan monopoliya bozor iqtisodiyotiga zid keladi?
5. Nima sababdan deyarli barcha dunyo mamlakatlari bozor iqtisodiyotini tanlashdi?
6. Hozirgi rivojlangan davlatlardagi bozor iqtisodiyoti qanday nom bilan ataladi?
7. Sof bozor iqtisodiyotining bo'lishi mumkinmi? Nega?
8. Aralash iqtisodiyot sharoitidagi davlatning roli nimalardan iborat bo'lishi kerak, deb o'ylaysiz? Javobingizni asoslang.
9. Sof bozor iqtisodiyoti eplay olmaydigan iqtisodiy muammolarni sanang. Bu muammolarni yechishning qanday yo'llari mavjud?
10. O'zingiz bilgan tadbirkorlik bilan shug'ullanadigan tadbirkor faoliyati misolida bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlarini tushuntirib berishga harakat qiling.
11. Bozor iqtisodiyoti va aralash iqtisodiyotning afzallik va kamchilik tomonlarini o'zaro taqqoslang.

Topshiriq

N.To'xlijev va boshqalarning "O'zbekiston iqtisodiyoti asoslari" kitobi asosida respublikamizda mustaqillik yillarida amalga oshirilgan bozor islohotlari haqida referat tayyorlang. Referatda mustaqillik yillarida qo'lga kiritilgan yutuq va kamchiliklarni tahlil qiling.

Buni yodda tuting!

- Bozor iqtisodiyoti sharoitida Nima? Qanday? Kim uchun? ishlab chiqarish kerak degan iqtisodiyotning uch muhim savoliga asosan bozor javob beradi.
- Bozor iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari quyidagilar: a) erkin iqtisodiy faoliyat; b) xususiy mulkchilik; d) erkin narxlar; e) iqtisodiy manfaatdorlik va foyda olishga bo'lgan intilish; f) monopoliyani rad etish; g) raqobat.
- Aralash iqtisodiyot iqtisodiy tizimlarning barcha ijobiy tomonlarini o'zida mujassamlashtirgan xo'jalik yuritish tizimi bo'lib, uni boshqacha ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti deb ham atashadi.

Prezident I.A.Karimov ishlab chiqqan bozor iqtisodiyotiga o'tishning
besh tamoyiliBozor iqtisodiyotiga
bosqichma-bosqich
o'tishIqtisodiyotning
siyosatdan
ustunligiDavlat — bosh
islohotchiFaol ijtimoiy siyosat
yuritishQonunlar va
ularga rioya qilishning
ustuvorligi

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishining besh tamoyilini yuqoridagi chizmadan sinchiklab o'qib chiqing va quyidagi savollarga javob topishga harakat qiling:

1. Shu kunlarda iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi nimalarda namoyon bo'lmoqda?
2. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda davlatning roli nimalarda ko'rinadi?
3. Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy siyosatning mohiyatini qanday tushunasiz?
4. Bu tamoyillardan birortasiga amal qilinmasa, qanday oqibatlariga olib kelishini tavsiflab bering.

O'ZBEK MODELNING ASOSLARI

1991-yil respublikamiz o'z mustaqilligini qo'lga kiritib, sobiq ittifoq istibdodidan xalos bo'ldi. Endi xalqimiz oldida mustaqillik poydevorini mustahkamlash, hur va erkin fuqarolik jamiyatini qurishdek mas'uliyatli vazifa turar edi. Ushbu vazifani bajarishning birdan bir yo'li bu bozor iqtisodiyotiga o'tish edi. Prezidentimiz I.A.Karimov tomonidan ishlab chiqilgan, O'zbekistonning milliy, o'ziga xos xususiyatlarini o'zida aks etgan bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili asos qilib olindi.

Bu tamoyillarning asosiy mohiyati Prezidentimiz I.A.Karimovning "O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida" kitobida ochib berilgan:

1. Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi. Bu tamoyilga ko'ra ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlar mafkuradan xoli qilinadi. Qo'loq iqtisodiyotning siyosiy mustaqillikka tayanib bo'la olmasligidan kelib chiqib, iqtisodiyot siyosatdan ustun qo'yiladi.

2. Davlat — bosh islohotchi. Bu tamoyilga ko'ra davlat butun xalq manfaatlaridan kelib chiqib, islohot jarayonlarining tashabbuskori bo'ladi va ularni amalga oshirishga rahbarlik qiladi.

3. Qonunlar va ularga rioya qilishning ustuvorligi. Bu tamoyilga ko'ra islohot jarayonlari tartibli, sinalgan va amaliy kuchga ega bo'lgan qonunlar asosida ularga so'zsiz rioya qilish bilan amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyotining qonunchilikka tayanishi demokratik yo'l bilan qabul qilingan yangi Konstitutsiya va qonunlar oldida barchaning baravarligi, qonunlarga rioya etish hamma uchun ham qarz, ham farz ekanligini bildiradi.

4. Faol ijtimoiy siyosat yuritish. Bu tamoyilga ko'ra bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlik ta'minlanadi. Aholining turmush darajasidan kelib chiqib, ijtimoiy himoya chora-tadbirlari ko'riladi.

5. Bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish. Bu tamoyilga ko'ra bozor iqtisodiyotiga o'tish islohotlari shoshilmasdan, har tomonlama puxta o'ylangan holda, bosqichma-bosqich iqtisodiy, siyosiy larzalarsiz amalga oshiriladi.

BOZOR ISLOHOTLARI

Ushbu tamoyillardan kelib chiqib, respublikamizda shu o'tgan qisqa vaqt ichida juda katta o'zgarishlar amalga oshirildi. Respublikamizda bozor munosabatlariga asoslangan milliy iqtisodiyot asoslari yaratildi. Bunga misol qilib, mulkchilik, qishloq xo'jaligi, moliya-kredit, tashqi iqtisodiy aloqalar va ijtimoiy sohadagi amalga oshirilgan islohotlarni keltirish mumkin.

Mulkchilikni isloh qilish sohasida davlat mulki hisoblanmish zavod va fabrikalar, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalarini, uy-joylar va boshqa davlat mulklari xususiy lashtirilib, jamoa yoki xususiy mulkka aylantirildi.

Birgina 2012- yil davomida 87 ta davlat mulki bo'lgan aktivlar 27,39 mlrd. so'mga va 2,5 mln. AQSh dollariga sotildi.

Qishloq xo'jaligidagi islohotlar odamlarga yerdan bepul foydalanish huquqining berilishi, shaxsiy tomorqalar uchun yer maydonlarining kengaytirilishi, fermer va dehqon xo'jaliklarining tuzilishi bilan amalga oshirilmoqda.

2013- yil 1- yanvar holatiga ko'ra, umumiy ro'yxatga

I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, bozor iqtisodiyotiga o'tish o'zbek modelining asoschisi.

olingan 531,1 ming ta korxonadan 51,1%i fermer va dehqon xo'jaliklari xissasiga to'g'ri keladi.

Moliya-kredit sohasidagi islohotlar respublikamiz o'z valutasini muomalaga kiritishi, qator tijorat banklarining ochilishi, qimmatbaho qog'ozlar bozorining tashkil qilinishi, yangicha soliq tizimining yaratilishi kabi bozor talabiga javob beruvchi moliya tizimini yaratish yordamida amalga oshirilmoqda.

Tashqi iqtisodiy aloqalardagi islohotlar respublikamizning tashqi iqtisodiy aloqalarini erkinlashtirishga qaratilgan. Ko'plab xorijiy davlatlar bilan qo'shma korxonalar tashkil qilinmoqda. Respublikamizning boshqa davlatlar bilan savdo-sotiq qilish imkoniyatlari kengaymoqda.

2012- yil davomida tashqi savdo aylanmasi 26,286 mlrd. AQSH dollarini tashkil qildi. Bu 2011- yilga nisbatan 0,9% ortiq demakdir.

Iqtiboslar

Tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lar edi. Barchamiz bir haqiqatni anglab yetishimiz lozim – O'zbekiston bugun xalqaro hamjamiyatning va global moliyaviy-iqtisodiy bozorning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» kitobidan

Ijtimoiy sohadagi islohotlar o'tish davrida vujudga keladigan turli noxush holatlardan aholini himoya qilishga qaratilgan. Narxnavoning oshishiga mos ravishda maosh, stipendiya, pensiya va turli xil nafaqa pullari miqdori oshirib borilmoqda.

Respublikamiz bilan bir qatorda mustaqillikni qo'lga kiritgan va bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini boshidan kechirayotgan davlatlar talaygina. Bu davlatlarning ba'zilarida bozor islohotlari shoshma-shosharlik va tavakkalchilik bilan amalga oshirilyapti. Buning oqibatida bu davlatlar iqtisodiyoti o'ta mushkul vaziyatga tushib qolmoqda. Bunday ahvolni ko'rib turib, bizning mamlakatimizda olib borilayotgan bozor islohotlari naqadar oqilona va izchil yo'ldan borayotgani hamda amalga oshirilayotganligiga amin bo'lamiz.

Topshiriq

“O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni” nomli quyidagi bandlarni o'z ichiga olgan kichik referat tayyorlang:

1. O'zbekiston iqtisodiyotining mustaqillikkacha bo'lgan holati (ijtimoiy-iqtisodiy tizim tahlili bilan birga).
2. O'zbekistonning mustaqillik yillaridagi iqtisodiy islohotlarining asosiy yo'nalishlari.
3. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili — islohotlar uchun zaruriy yo'riq-noma.
4. Hozirgi paytdagi iqtisodiy yuksalish islohotlar natijasi sifatida.
5. Kelajakda O'zbekiston iqtisodiyotini qanday tasavvur qilasiz?

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. O'zbekiston nima sababdan bozor iqtisodiyotiga o'tish yo'lini tanladi?
2. O'tgan vaqt ichida respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o'tish borasida qanday ishlar amalga oshirildi?
3. Bozor iqtisodiyotining qanday salbiy tomonlari shu kunlarda namoyon bo'lmoqda? Bunga sabab nima deb o'ylaysiz?
4. Bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan: a) mulkchilik; b) qishloq xo'jaligi; d) moliya; e) tashqi iqtisodiy aloqalar; f) ijtimoiy sohalarning har birida sodir bo'lgan o'zgarishlar haqida so'zlab bering. Misollar keltiring.
5. Quyidagi rasmlarda tasvirlangan, mustaqillik yillarida barpo etilgan yangi turdagi ta'lim va bank muassasalari haqida nimalar bilasiz? Ular qaysi sohada olib borilayotgan islohotlar mahsuli?

Buni yodda tuting!

O'zbekistonda ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti rivojlanmoqda. Bu borada mulkchilik sohasida, qishloq xo'jaligida, moliya-kredit sohasida, tashqi iqtisodiy aloqalarda va ijtimoiy sohada islohotlar amalga oshirilmoqda.

V BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Nima sababdan bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobatsiz iqtisodiyot rivojlanmaydi?
2. Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi)lar orasidagi raqobat natijasida iste'molchilar qanday naf ko'rishadi? Misollar yordamida tushuntiring.
3. Monopoliyaning qanday iqtisodiy zararlari bor?
4. Iqtisodiyotda monopoliyalarning mavjud bo'lishi har doim ham yomon oqibatlarga olib kelaveradimi?
5. O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishidan ko'zlangan maqsad nima?
6. Bozor iqtisodiyotiga o'tishning besh tamoyili haqida gapirib bering.
7. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda davlatning roli haqida nimalar bilasiz?
8. Mamlakatimizda olib borilayotgan ijtimoiy siyosatning mohiyati nimada?
9. O'tgan davr mobaynida respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o'tish borasida qanday islohotlar amalga oshirildi?
10. Bozor iqtisodiyotining qanday salbiy tomonlari mavjud deb o'ylaysiz? Fikringizni mamlakatimiz misolida tushuntiring.

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarning nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Bozor iqtisodiyoti.	6. Monopoliya.
2. Raqobat.	7. Oligopoliya.
3. Narxlar vositasisiz raqobatlashish.	8. Sof raqobat bozori.
4. Narxlar vositasida raqobatlashish.	9. Iqtisodiy tizim.
5. Aralash iqtisodiyot.	

TALQINLAR:

- a) bozor iqtisodiyoti va markazlashgan rejali iqtisodiyotning maqbul tomonlarini o'zida mujassamlashtirgan zamonaviy iqtisodiy tizim;
- b) xususiy mulkchilikka asoslangan, barcha iqtisodiy yechimlar bozor mexanizmi yordamida aniqlanadigan iqtisodiy tizim;
- d) jamiyat (mamlakat) iqtisodiy hayotini tashkil qilish shakli;
- e) muayyan tovar turi yakka ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi o'ta qiyin bo'lgan bozor holati;
- f) muayyan tovar turi juda ko'p sotuvchilar tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi oson, narxlar erkin bo'lgan bozor;

- g) tovar narxini o'zgartirmasdan, uning sifatini yaxshilash, reklamani kuchaytirish kabi omillar orqali raqobatchilarga ta'sir ko'rsatish;
- h) bir nechta yirik korxonalar va firmalarning monopoliyasidan iborat bo'lgan bozor holati;
- i) tovar narxini tushirish yoki oshirish yordamida raqobatchilarga ta'sir ko'rsatish;
- j) iqtisodiyotda faoliyat ko'rsatuvchi tomonlar manfaatlarining to'qnashuvidan yuzaga keladigan o'zaro kurash.

D. TESTLAR

Berilgan savolga mohiyat jihatdan eng to'g'ri va to'liq javobni belgilang.

1. Noto'g'risini toping.

Sof raqobat bozorida ...

- A. sotuvchi tovar narxini o'zi bilganicha o'zgartira olmaydi.
- B. sotuvchilar o'rtasida raqobat mavjud bo'ladi.
- D. sotuvchi tovar narxini xohlaganicha o'zgartira oladi.
- E. sotuvchilar sonining keskin ortib ketishi tovarlar narxining pasayishiga olib keladi.

2. Oligopol bozorda ...

- A. sotuvchi yagona bo'ladi.
- B. tovarlar har xil bo'ladi.
- D. narxni, asosan, yirik va kuchliroq firmalar belgilaydi.
- E. raqobat bo'lmaydi.

3. Monopol bozorda ...

- A. bir xil tovarlar sotiladi.
- B. monopol sotuvchilar ko'p bo'lib, o'zaro raqobat qiladilar.
- D. sotuvchi bitta bo'ladi.
- E. xaridor bitta bo'ladi.

4. Sotuvchilar raqobatlashishi natijasida ...

- A. tovar narxi ko'tariladi.
- B. tovar turlari ko'paymaydi.
- D. tovar narxi tushadi.
- E. tovar sifati tushib ketadi.

5. Tovarga bo'lgan talab miqdori taklif miqdoridan baland bo'lganda, kimlar o'rtasida raqobat vujudga keladi?

- A. Xaridorlar.

- B. Sotuvchilar.

- D. Sotuvchilar bilan xaridorlar.

- E. Ishlab chiqaruvchilar bilan xaridorlar.

6. Raqobat natijasida tovarlar ...

- A. sifati yomonlashadi, narxi oshadi.
- B. narxi o'zgarmaydi, sifati yomonlashadi.
- D. turi ko'payishi mumkin.
- E. narxi tushishi, sifati esa yaxshilinishi mumkin.

7. Noto'g'risini toping.

- A. Bozor iqtisodiyoti monopoliyaga qarshi kurasha oladi.
- B. Davlat monopoliyalarga ta'sir o'tkaza oladi.
- D. Davlat monopoliyasi ham mavjud bo'lishi mumkin.
- E. Turli cheklovlar natijasida ham monopoliya vujudga kelishi mumkin.

8. Noto'g'risini toping.

- A. Sotuvchilar raqobatlashishi natijasida narx pasayadi.
- B. Xizmat ko'rsatish sohasida raqobat bo'lmaydi.
- D. Sotuvchi bilan xaridor raqobatlashishi mumkin.
- E. Xaridorlar raqobatlashishi natijasida narx ko'tariladi.

9. Qaysi bandeda bozorlar nomlari monopollashish darajasining o'sishi tartibida joylashtirilgan?

- A. Sof raqobat, oligopol raqobat,

monopol raqobat, sof monopol raqobat.

- B. Sof raqobat, monopol raqobat, sof monopol raqobat, oligopol raqobat.
- D. Sof raqobat, monopol raqobat, oligopol raqobat, sof monopol raqobat.
- E. Monopol raqobat, sof monopol raqobat, oligopol raqobat, sof raqobat.

10. Raqobat muhiti bo'lishi uchun qanday sharoitlar bo'lishi kerak?

- A. Sotuvchilar va xaridorlarning ko'p bo'lishi.
- B. Tovar narxiga hech qaysi firma ta'sir o'tkaza olmasligi.
- D. Bozorga kirishga hech qanaqa to'siqlarning bo'lmasligi.
- E. Yuqoridagi sharoitlarning barchasi.

11. Quyidagi xususiyatlarning qaysi biri bozor iqtisodiyotiga xos emas?

- A. Tadbirkorlik.
- B. Xususiy mulkchilik.
- D. Monopoliyani qo'llab-quvvatlash.
- E. Raqobat.

12. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ...

- A. ishsizlik bo'lmaydi.
- B. pul qadrsizlanmaydi.
- D. tadbirkorlikka keng yo'l ochiladi.
- E. narx-navo oshmaydi.

13. "Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi" tamoyili ...

- A. davlatning bosh islohotchi bo'lishi lozimligini bildiradi.
- B. qonun va qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lish zarurligini bildi-

radi.

- D. ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan xoli qilish zarurligini bildiradi.
- E. kuchli ijtimoiy siyosat olib borish yuzasidan ta'sirchan chora-tadbirlar ko'rilishini bildiradi.

14. "Qonunlar va ularga rioya qilishning ustuvorligi" tamoyili ...

- A. iqtisodiyot siyosatdan ustun turishi lozimligini bildiradi.
- B. davlatning bosh islohotchi bo'lishini anglatadi.
- D. islohot jarayonlari tartibli, sinalgan va amaliy kuchga ega bo'lgan qonunlar asosida ularga so'zsiz rioya qilish bilan amalga oshirilishini bildiradi.
- E. bozor iqtisodiyotiga o'tish obyektiv iqtisodiy qonunlarning talablarini hisobga olgan holda "inqilobiy yo'l" bilan o'tish zarurligini bildiradi.

15. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ...

- A. mulkning asosiy qismi xususiy shaxslar qo'lida bo'ladi.
- B. davlat yagona mulkdor bo'lib qoladi.
- D. davlat mulkiga ustuvorlik beriladi.
- E. mulkka nisbatan monopoliya saqlanib qoladi.

16. Xaridorlar raqobatlashishi natijasida ...

- A. tovar turlari ko'paymaydi.
- B. tovar narxi tushadi.
- D. tovar narxi ko'tariladi.
- E. tovar sifati yaxshilanadi.

VI bob. Soliq tizimi

Ushbu bobdagi materiallarni o'rganish natijasida quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lasiz:

- soliq va uning mohiyatini bilish;
- soliq to'lash savobligini anglash;
- davlat va mahalliy miqyosdagi soliqlarni farqlay olish;
- O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi haqida ma'lumotga ega bo'lish;
- soliq to'lovining o'ziga xos xususiyatlarini tushunish;
- soliq to'lovchilarning huquqlari va majburiyatlari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lish;
- soliq munosabatlarining obyekti va subyektlarini bilish hamda ularni ajrata olish;
- soliq stavkasi va uning turlarini bilish.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ma'lumki, soliqlar davlat xazinasiga undiriladigan, qonunda ko'rsatilgan majburiy to'lovlardir. Mamlakatimiz fuqarolari soliq to'lovchi sifatida davlatga qanday soliqlarni to'laydi?
2. Nima sababdan soliqlarni to'lash majburiy hisoblanadi?
3. Soliq to'lovlari ularni to'lovchilarga qanday ko'rinishlarda qaytib keladi?
4. Soliqlarning o'z vaqtida to'lanishidan birinchi navbatda kim manfaatdor: davlatmi yoki soliq to'lovchilarmi?

SOLIQLAR VA ULARNING MOHIYATI

Soliq — fuqaro, firma va korxonalaridan davlat budjetiga undiriladigan, qonunda ko'rsatilgan majburiy to'lovdur. Soliqlar davlat budjetining asosiy daromad manbai hisoblanadi.

Soliq — fuqaro, firma va korxonalaridan davlat xazinasiga undiriladigan, qonunda ko'rsatilgan majburiy to'lov.

Mamlakatda soliqlarni joriy etishdan maqsad:

- ijtimoiy tovar va xizmatlarni ishlab chiqarishni pul bilan ta'minlash;
- aholi daromadlarini qayta taqsimlash;
- ba'zi ishlab chiqarish sohaslarini qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Davlat jamiyat oldidagi qator ijtimoiy vazifalarni o'z zimmasiga olar ekan, unga katta miqdordagi pul mablag'lari zarur bo'ladi. Shu bois, davlat ko'rsatiladigan xizmatlar

uchun o'z fuqarolari, firma va korxonalardan soliq ko'rinishidagi to'lov undiradi. Demak, mamlakat fuqarosi sifatida har birimiz bizga ko'rsatilayotgan tibbiy xizmat, ta'lim, mudofaa xizmati, jamoat tartibini saqlash kabi xizmatlar uchun davlatga soliq ko'rinishida haq to'lar ekanmiz.

Ikkinchi tomondan, davlat muayyan sohada faoliyat ko'rsatayotgan firma va korxonalar to'laydigan soliqlar miqdorini kamaytirib, ularga ma'lum soliq imtiyozlari berishi mumkin. Bu esa korxonalar faoliyatini rag'batlantirib, ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmining oshishiga olib kelishi mumkin. Demak, soliqlar yordamida davlat korxonalar iqtisodiy faoliyatini rag'batlantirib turishi mumkin ekan.

Shuningdek, davlat aholining kam ta'minlangan qatlamlaridan kamroq, boy tabaqalaridan ko'proq soliq undirib, aholi daromadlarining qayta taqsimlanishiga hissa qo'shishi mumkin.

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar davlat budjetiga yoki davlatning maqsadli jamg'armalariga kelib tushadi. Soliqdan tushgan mablag'lar ta'lim, sog'liqni saqlash, huquqni muhofaza qilish tizimlari, davlat boshqaruv organlari ehtiyojlariga, qarilik nafaqalari va boshqa to'lovlarni amalga oshirishga yo'naltiriladi.

SOLIQ TURLARI

Korxonalardan, ya'ni yuridik shaxslardan olinadigan soliq turlariga: korxonalar foydasi (daromadi)dan to'lanadigan soliq, aksiz solig'i, korxonalar mol-mulkidan to'lanadigan soliq, yer solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i, tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun to'lanadigan soliq va boshqalar kiradi. Respublikamiz qonunlariga muvofiq tashkil etilgan korxonalar, firmalar, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish muassasalari *yuridik shaxslar* hisoblanadi.

Soliqlar bevosita va bilvosita soliq turlariga bo'linadi. Fuqaro va korxonalaridan bevosita davlat xazinasiga undiriladigan soliqlar *bevosita soliqlar* deb ataladi. Korxonalar foydasi (daromadi) dan olinadigan soliq, yer solig'i, daromad solig'i kabilar bevosita soliqlar jumlasiga kiradi.

Fuqarolar tomonidan to'g'ridan-to'g'ri davlatga emas, balki avvaliga muayyan tovarlarni sotuvchi korxonalarga to'lanadigan, so'ng esa korxonalar tomonidan davlatga o'tkaziladigan soliqlar *bilvosita soliqlar* deb ataladi. Bilvosita soliqlarga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i kabilar kiradi.

Davlat fuqarolaridan, ya'ni jismoniy shaxslardan daromad solig'i, mol-mulk solig'i va yer solig'i undiradi.

Jismoniy shaxs — O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

Yuridik shaxs — O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq tashkil etilgan korxonalar, firmalar, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish muassasalari.

Bevosita soliq — fuqaro va korxonalaridan bevosita davlat xazinasiga undiriladigan soliq.

Bilvosita soliq — fuqarolar tomonidan avvaliga muayyan tovarlarni sotuvchi korxonalarga to'lanadigan, so'ng korxonalar tomonidan davlatga o'tkaziladigan soliq.

DAVLAT VA MAHALLIY MIQYOSDAGI SOLIQLAR

Shuni ham aytib o'tish kerakki, ba'zi soliqlar to'g'ridan to'g'ri davlat xazinasiga kelib tushadi. Bunday soliqlar *davlat soliqlari* deb ataladi. Davlat soliqlariga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, korxonalar foydasi (daromadi)dan olinadigan soliqlar, fuqarolardan olinadigan daromad solig'i kabilar kiradi.

Mahalliy hokimiyat, viloyat, tuman boshqaruv organlari ixtiyoriga beriladigan soliq turlari *mahalliy soliqlar* deb yuritiladi. Bunday soliq turlariga yer solig'i, mol-mulk solig'i kabi soliqlar va qator mahalliy yig'imlar hamda soliqlardan tashqari ba'zi majburiy to'lovlar kiradi.

Iqtiboslar

Xo'jalik yurituvchi subyektlarning soliq yukini yanada kamaytirish, mikrofirma va kichik korxonalar uchun yagona soliq to'lovining 10 foizdan 8 foizga, 2009- yildan boshlab esa 7 foizga tushirilishi, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i stavkalarini kamaytirilishi natijasida so'nggi olti yil mobaynida faoliyat yuritayotgan kichik biznes subyektlari soni 1,9 barobar ko'paydi va 2008- yili qariyb 400 mingtani tashkil etdi.

Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» kitobidan

Bilasizmi?

Mamlakatimizda ikki va undan ortiq daromad manbayiga ega bo'lgan jismoniy shaxslar har yili 1-aprelgacha o'tgan yil uchun soliq deklaratsiyasini to'ldirib, soliq inspeksiyalariga topshirishlari shart. Deklaratsiyada o'tgan yilgi barcha daromadlar va undan to'langan soliq miqdori ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Soliqlarni joriy qilishdan maqsad nima?
2. Soliqlar yordamida qanday qilib aholi daromadlari qayta taqsimlanadi?
3. Korxonalardan qanday soliqlar olinadi? Fuqarolardan-chi?
4. Bevosita va bilvosita soliqlarning bir-biridan farqi nimada?
5. Soliqlarni to'la hajmda va vaqtida to'lash shartmi?
6. Har bir soliq to'lovchi luqmasi halol bo'lishi uchun avvalambor nima qilishi zarur deb o'ylaysiz?
7. Davlat soliqlardan to'plangan mablag'larni qanday maqsadlarga yo'naltiradi?

Buni yodda tuting!

Davlat budjetining asosiy manbayi hisoblangan soliqlarsiz, davlat o'z vazifalarini to'laqonli bajara olmasligi mumkin.

SOLIQQA TORTISH ASOSLARI

29-MAVZU

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni belgilash, joriy etish va hisoblab chiqarish;

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni davlat budjetiga hamda davlat maqsadli jamg'armalariga to'lash bilan bog'liq munosabatlar;

Soliq to'lovchilarning soliq to'lash majburiyatlarini bajarishi bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi.

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

Yuqorida O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining 1- moddasi asosida keltirilgan sxema bo'yicha quyidagi savollarga javob bering:

1. Respublikamizda turli xil soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar qaysi qonuniy hujjat asosida joriy etiladi?
2. Biror soliqni bekor qilish uchun nima asos bo'lib xizmat qilishi mumkin?
3. Soliq Kodeksida ko'zda tutilmagan yoki unga asoslanmagan soliqni respublikamizda joriy etish mumkinmi?
4. Soliq to'lovchilar soliq majburiyatlariga rioya qilmagan taqdirda nima asosida turli javobgarliklarga tortilishlari mumkin?

SOLIQ KODEKSI — SOLIQ QONUNCHILIGINING ASOSI

Mamlakatimizda soliq va boshqa majburiy to'lovlar O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi deb ataluvchi huquqiy hujjat asosida belgilanadi. Soliq va boshqa majburiy to'lovlarni belgilash, joriy etish, hisoblash hamda davlat xazinasiga va maqsadli jamg'armalariga to'lash bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi asosida amalga oshiriladi.

Soliq kodeksi soliqqa tortish to'g'risidagi barcha qonun hujjatlarining asosini tashkil qiladi va soliq munosabatlarini tartibga solib turadi.

Iqtisodiy huquq asoslari

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar ushbu kodeks bilan belgilanadi, o'zgartiriladi yoki bekor qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, 2-modda

SOLIQQA TORTISHNING ASOSIY TAMOYILLARI

Soliq to'g'risidagi barcha qonun hujjatlari quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- *majburiylik*, bu tamoyilga asosan soliqlar barcha fuqarolar uchun majburiy to'lov hisoblanadi;
- *aniqlilik* tamoyiliga ko'ra, soliq va boshqa majburiy to'lovlarni qachon, qancha miqdorda hamda qay tartibda to'lash tushunarli tarzda ifodalangan bo'lishi lozim;
- *adolatlilik* tamoyiliga asosan soliq solish umumiy bo'lib, soliq tizimida imtiyozlarni belgilash ijtimoiy adolat tamoyillariga mos bo'lishi hamda shaxsni kamsitishga yo'l qo'yilmaydi;
- *yagonalik* tamoyiliga ko'ra, soliq tizimi O'zbekiston Respublikasining butun hududida barcha soliq to'lovchilarga nisbatan yagona hisoblanadi;
- *oshkoralik* tamoyiliga ko'ra, soliq solish masalalarini tartibga soluvchi har qanday me'yoriy-huquqiy hujjatlar rasmiy nashrlarda e'lon qilinishi shart;
- *soliq to'lovchining haqligi* tamoyiliga ko'ra, soliqqa oid hujjatlarda aniqlangan har qanday noaniqliklar soliq to'lovchi foydasiga hal qilinadi.

SOLIQ SUBYEKTI, OBYEKTI VA STAVKASI

Soliq munosabatlarida ikki tomon — soliq to'lovchilar va soliq undiruvchilar qatnashadi. Soliq undiruvchi tomon ham soliq munosabatlari subyekti hisoblanib, unga davlat tomonidan soliq undirishga vakolat berilgan organlar kiradi. Davlat soliq xizmati, bojxona, moliya tashkilotlari davlatning vakolatli organlari hisoblanadi.

Soliq obyekt deb, soliq to'lash lozim bo'lgan daromad, mol-mulk yoki tovarga aytiladi.

Amalda soliq to'lovi soliq obyektiga qaratilgan bo'ladi. Soliq obyekt egasi esa bu soliqni to'lashi lozim bo'ladi. Soliqning jami miqdori soliq solish stavkasiga bog'liq. Soliq solinadigan obyektlar daromad, mulk yoki tovarlar turli o'lchov birliklarida o'lchanadi. Masalan, daromad va foyda — pul birligida, yer maydoni—kvadrat metrd, tovar—donalarda o'lchanadi.

Soliq stavkasi deb soliq obyektining har bir birligi uchun davlat tomonidan belgilab qo'yilgan me'yorga aytiladi.

Soliq subyektlari — soliq to'lovchilar va soliq undiruvchilar.

Soliq obyekt — soliq to'lash lozim bo'lgan daromad, mol-mulk yoki tovar.

Soliq stavkasi — soliq obyektining har bir birligi uchun davlat tomonidan belgilangan me'yor.

Soliq stavkasi, qat'iy — pul birligida, nisbiy — foizlarda berilishi mumkin. Masalan, 2010-yil yanvar oyida avtotransport egalari sotib olgan har bir litr benzini uchun 160 so'm qat'iy soliq to'lashgan. Qo'shilgan qiymat solig'i esa jami yaratilgan qo'shimcha qiymat narxining 20 foizi miqdorida, ya'ni nisbiy stavkada belgilangan.

Soliq stavkalari soliqqa tortiladigan daromad obyektining miqdoriga ko'ra: *proporsional*, *progressiv*, *regressiv* turlarga bo'linadi.

Proporsional soliq stavkasida soliqqa tortilayotgan obyekt qanday bo'lishidan qat'iy nazar bir xil ulushda soliq to'lanadi. Masalan, korxonaning mol-mulki qiymati ko'p yoki kam bo'lishidan qat'iy nazar undiriladigan mol-mulk solig'i stavkasi 3,5% ni tashkil qiladi.

Progressiv soliq stavkasida daromad obyekt ko'payishi bilan soliq stavkasi ham oshib boradi. Bu soliq stavkasi mamlakatimizda faqat jismoniy shaxslar daromadidan undiriladigan soliqlarda qo'llaniladi.

Regressiv soliq stavkasida esa daromad oshib borishi bilan soliq stavkasi kamayib boradi.

Iqtisodiy huquq asoslari

Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar stavkalari, agar ushbu Kodeksda boshqacha qoida nazarda tutilgan bo'lmasa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, 27-modda

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Mamlakatimiz soliq qonunchiligi hujjatlari nimaga asoslanadi?
2. Soliqqa tortishning asosiy tamoyillarini sharhlang.
3. Soliq solish subyekti va obyektining bir-biridan farqlarini ayting.
4. Soliq stavkasi nima va u qanday shakllarda qo'llaniladi?
5. Soliq stavkasining turlarini sanang va ularga misollar keltiring.
6. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar stavkalari kim tomonidan belgilanadi?

Bilasizmi?

Respublikamizda soliqlardan tashqari quyidagi majburiy to'lovlar ham joriy qilingan:

- ijtimoiy jamg'armalarga, jumladan Pensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlar;
- Respublika yo'l jamg'armasiga majburiy to'lovlar;
- davlat boji;
- bojxona to'lovlari va boshqalar

Buni yodda tuting!

- Mamlakatimizdagi soliq tizimi majburiylik, aniqlilik, adolatlilik, yagonalik, oshkoralik va soliq to'lovchining haqligi tamoyillariga asoslanadi.
- Soliq stavkalari soliqqa tortiladigan daromad obyektining xususiyatiga ko'ra, proporsional, progressiv, regressiv tarzda belgilanadi.

SOLIQ TO'LOVCHILARNING HUQUQLARI VA MAJBURIYATLARI

FAOLLASHTIRUVCHI SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

- 1–4- rasmlarda tasvirlangan fuqarolarning soliq to'lovchi sifatida qanday huquqlari va majburiyatlari bo'lishi mumkin?
- 3-rasmda tasvirlangan tadbirkorning soliq to'lovchi sifatida huquqlari buzilgan taqdirda u kimga murojaat qilishi lozim?
- 4-rasmda tasvirlangan sotuvchi soliq inspektori oldida o'zining qaysi huquqlaridan foydalanishi mumkin deb o'ylaysiz?
4. Soliq to'lovchilarning huquqlari kim tomonidan kafolatlanadi?

SOLIQ TO'LOVCHILARNING HUQUQLARI

Soliq to'lovchilar bir qator huquq va majburiyatlarga ega. Ularning huquq va majburiyatlari amaldagi Soliq kodeksi, O'zbekiston Respublikasining "Davlat soliq xizmati to'g'risida"gi qonun va soliq bo'yicha boshqa huquqiy hujjatlarda belgilab qo'yilgan.

Davlat soliq to'lovchilarning huquqlarini qonun vositasida kafolatlab, soliq to'lovchining manfaatini himoya qilish bilan bir paytda soliq tizimida ro'y berishi mumkin bo'lgan

adolatsizliklarning oldini oladi. Soliq to'lovchining o'z huquqlarini bilishi esa unga o'z manfaatlarini himoya qilish uchun zamin yaratadi. Soliq to'lovchilarning huquqlari davlat tomonidan kafolatlanadi.

Soliq to'lovchilarning asosiy huquqlari quyidagilar:

- soliqqa oid masalalar bo'yicha soliq organlaridan zarur maslahatlar va turli ma'lumotlar olish;
- davlat tomonidan belgilangan soliq imtiyozlaridan foydalanish;
- belgilanganidan ortiqcha to'langan soliqlarni qaytarish bo'yicha soliq organlariga murojaat qilish;
- soliq organlaridan o'zining budjet oldida soliqlar bo'yicha qarzi bor yoki yo'qligi haqida zarur ma'lumotlarni olish;
- o'zining soliq to'lovchi sifatida huquqlari buzilgan taqdirda tegishli joylarga shikoyat qilish;
- soliqchi to'lanishi lozim bo'lgan soliq yig'imlarini hisoblashda xatoga yo'l qo'yan bo'lsa, shu xatolarni o'z ixtiyori bilan mustaqil tuzatish.

Yuqorida sanab o'tilgan huquqlarning kafolatlanishi soliq to'lovchini osoyishtalik va ertangi kunga ishonch bilan faoliyat ko'rsatishga imkon yaratadi. Natijada, soliq to'lovchining faoliyatidan davlat va butun jamiyat bahramand bo'ladi.

SOLIQ TO'LOVCHILARNING MAJBURIYATLARI

Har bir jismoniy yoki yuridik shaxs soliq to'lovchi sifatida jamiyatimiz va davlatimiz oldida qator majburiyatlarni o'z zimmasiga olishi va bajarishi shart. Chunki, soliq to'lovchilar zimmasidagi vazifalarni bajarib, soliq to'lovlarini o'z vaqtida amalga oshirsa bundan butun jamiyat manfaatdor bo'ladi.

Soliq to'lovchining majburiyatlari quyidagilar:

- soliq to'lovchi jismoniy yoki yuridik shaxs bo'lishidan qat'iy nazar belgilangan muddatda soliq organlarida ro'yxatdan o'tish;
- korxonada manzili o'zgargan paytda mahalliy soliq organlarini bu haqda o'z vaqtida xabardor qilish;
- soliqlarning qonun bo'yicha belgilangan miqdorini o'z vaqtida to'lash;
- soliq to'lovchi jismoniy shaxs daromadlar to'g'risidagi deklaratsiyani va yuridik shaxslar esa soliqlar bo'yicha zarur hisob-kitoblarni mahalliy soliq organlariga o'z vaqtida taqdim qilishi;
- soliq bo'yicha imtiyozlardan foydalanilgan taqdirda ushbu imtiyozlar huquqini tasdiqlovchi hujjatlarni mahalliy soliq organlariga o'z vaqtida taqdim etish;
- soliq qonunchiligi buzilgan taqdirda soliq organlarining ushbu buzilishni bartaraf etish bo'yicha talablarini bajarish.

Soliq to'lovchining yuqorida sanab o'tilgan majburiyatlarni bajarishi soliq tizimida noqonuniy vaziyatlar ro'y berishining oldini oladi. Uning o'z majburiyatlarini bilishi va sidqidildan bajarishi soliq undiruvchi – davlat uchungina emas, balki soliq to'lovchining o'zi uchun ham juda muhimdir. Chunki, bu uning noxush vaziyatlarga tushib qolishining oldini oladi va osoyishtalikda faoliyat ko'rsatishi uchun zamin yaratadi.

Soliq to'lovchilar yuqorida keltirilgan majburiyatlarga rioya qilmagan taqdirda, soliq qonunchiligida ko'zda tutilgan tartibda javobgarlikka tortiladilar.

Iqtisodiy huquq asoslari

Jismoniy shaxslarning soliqqa oid huquqbuzarliklar sodir etilganlik uchun javobgarligi o'n olti yoshdan boshlab vujudga keladi.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, 107-modda

Tarixga nazar

Buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiy oddiy odamlarga "Soliqni to'lashdan bosh tortmaslikni maslahat berdi, zero bunday xatti-harakat "o'z sheriklariga jafu qilishlik" bilan barobardir" deydi. Alisher Navoiyning soliq haqidagi, boj-hiroj to'lash haqidagi fikrlari mustaqil davlatimiz soliq tizimi haqidagi bilimlarning tarixiy asoslarini bilib olishga yordam berishi tabiiydir.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING!

1. Soliq to'lovchilarning qanday huquqlari bor?
2. Bu huquqlar kim tomonidan va qanday kafolatlanadi?
3. Davlat soliq to'lovchining huquqlarini kafolatlashining sababi nimada deb o'ylaysiz?
4. Soliq to'lovchi o'z huquqlarini bilishi unga qanday foyda keltiradi?
5. Soliq to'lovchining majburiyatlarini sanab bering.
6. Soliq to'lovchining majburiyatlarini sidqidildan bajarishidan kimlar manfaatdor?

Tarixga nazar

Amir Temur iqtisodiy qarashlarida soliq masalasiga alohida ahamiyat bergan. Sohirqiron o'z davrida soliq siyosatini xalq manfaatidan kelib chiqqan holda amalga oshirgan. U agar aholi soliq tizimi orqali kambag'allashib ketsa, davlat ham oqibatda kambag'allashib boradi, aholining boy-badavlat yashamog'i uchun adolatli soliq tizimi zarur deb hisoblagan.

VI BOBNI TAKRORLASH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

A. SAVOLLAR

1. Soliq va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash soliq to'lovchi sifatida har bir shaxs uchun ham qarz, ham farzdir degan fikrni qanday izohlaysiz?
2. Soliq to'lashning savob ish ekanligini asoslang.
3. Majburiy to'lovlarning qanday turlarini bilasiz?
4. Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlardan tushgan mablag'lar qanday maqsadlarda ishlatiladi?
5. Buyuk bobokalonimiz Alisher Navoiyning soliq haqidagi fikrlari to'g'risida gapirib bering.
6. Soliq kodeksi haqida nimalarni bilasiz?
7. Soliqqa tortishning asosiy tamoyillarini aytib bering.
8. Soliq to'lovining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
9. Soliq to'lovchilarning asosiy huquqlari va majburiyatlari haqida gapirib bering.
10. Davlat va mahalliy soliqlarning bir-biridan farqi nimada?
11. Buyuk bobokalonimiz Amir Temurning soliq to'g'risidagi qarashlari haqida nimalar bilasiz?
12. Soliq to'lovchi yuridik va jismoniy shaxslarning farqini tushuntirib bering.
13. Soliqlarning qanday turlari mavjud?
14. Bevosita va bilvosita soliqlarga misollar keltiring. Ularning bir-biridan farqi nimada?

B. TOPSHIRIQLAR

Quyida avval atamalarning nomlari, so'ng ularning talqinlari berilgan. Har bir atamaga mos talqinni toping.

ATAMALAR:

1. Soliq.	4. Yuridik shaxs.	7. Soliq stavkasi.
2. Soliq kodeksi.	5. Soliq obyekt.	8. Soliq to'lovchilar.
3. Jismoniy shaxs.	6. Soliq subyektlari.	9. Vakolatli organlar.

TALQINLAR:

- a) soliq to'lash lozim bo'lgan daromad, mol-mulk yoki tovar;
- b) O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar;
- d) soliqqa tortish to'g'risidagi barcha qonun hujjatlarining asosini tashkil qiladigan va soliq munosabatlarini tartibga soluvchi hujjat;
- e) soliq to'lovchilar va vakolatli organlar;

- f) fuqaro, firma va korxonalaridan davlat xazinasiga undiriladigan, qonunda ko'rsatilgan majburiy to'lov;
- g) soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirish majburiyati zimmasida bo'lgan har qanday jismoniy yoki yuridik shaxslar;
- h) O'zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq tashkil etilgan, o'z mulki bilan sudda da'vogar va javobgar bo'la oladigan tashkilot;
- i) davlat tomonidan qonun asosida soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni undirish vazifasi qo'yilgan va vakolati berilgan davlat organlari va tashkilotlari;
- j) soliq obyektining har bir birligi uchun davlat tomonidan belgilab qo'yilgan me'yor.

D. TESTLAR

Berilgan savolga mohiyat jihatdan eng to'g'ri va to'liq javobni belgilang.

1. **To'langan soliqlar qayerga borib tushadi?**
  - A. Nafaqa jamg'armasiga.
  - B. Davlat budgetiga.
  - D. Korxonalar hisobiga.
  - E. Jamg'armalarga.
2. **Soliqlardan tushgan mablag'lar qaysi sohalarga yo'naltiriladi?**
  - A. Ta'lim.
  - B. Davlat boshqaruv organlari.
  - D. Sog'liqni saqlash.
  - E. Barcha javoblar to'g'ri.
3. **Soliq to'lovlarini joriy etish, soliq stavkalarini belgilash hamda soliq to'lash bilan bog'liq boshqa munosabatlar qaysi qonun hujjati asosida amalga oshiriladi?**
  - A. Fuqarolik kodeksi.
  - B. Soliq kodeksi.
  - D. Konstitutsiya.
  - E. Soliq qo'mitasining qarorlari.
4. **To'g'ridan-to'g'ri davlat xazinasiga kelib tushadigan soliqlar qanday nomlanadi?**
  - A. Bevosita soliqlar.
5. **Mamlakatimizda o'tgan yilda ikki va undan ortiq daromad manbasiga ega bo'lgan fuqarolar joriy yilning qaysi sanasigacha soliq deklaratsiyalarini to'ldirib soliq inspeksiyalariga topshirishlari shart?**
  - A. 1-yanvargacha.
  - B. 1-martgacha.
  - D. 1-aprelgacha.
  - E. 31-dekabr gacha.
6. **Qaysi javobda soliq to'lovchilarning huquqlaridan biri keltirilgan?**
  - A. Soliq imtiyozlaridan foydalanish.
  - B. Soliq o'rg'anlarida ro'yxatdan o'tish.
  - D. Soliqlarni o'z vaqtida to'lash.
  - E. Soliq deklaratsiyasini o'z vaqtida topshirish.
7. **Qaysi javobda faqat davlat soliqlari keltirilgan?**
  - A. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i, aksiz solig'i.
8. **Qaysi javobda faqat mahalliy soliqlar keltirilgan?**
  - A. Mol-mulk solig'i va aksiz solig'i.
  - B. Yer solig'i va qo'shilgan qiymat solig'i.
  - D. Mol-mulk solig'i va yer solig'i.
  - E. Qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'i.
9. **Agar aholi soliq tizimi orqali kambag'allashib ketsa, davlat ham oqibatda kambag'allashib boradi, aholining boy-badavlat yashamog'i uchun adolatli soliq tizimi zarur deb hisoblagan buyuk bobokalonimiz kim?**
  - A. Alisher Navoiy.
  - B. Amir Temur.
  - D. Mirzo Ulug'bek.
  - E. Zahiriddin Muhammad Bobur.
10. **Qaysi javobda faqat yuridik shaxs maqomiga ega soliq to'lovchilar keltirilgan?**
  - A. Respublikamizdagi korxonalar va O'zbekiston fuqarolari.
  - B. Chet el korxonalarini va chet el fuqarolari.
  - D. O'zbekiston fuqarolari va chet el fuqarolari.
  - E. Respublikamizdagi korxonalar va chet el korxonalarini.
11. **O'zbekiston Respublikasida soliq stavkasining qaysi turlari amaliyotda qo'llanadi?**
  - A. Progressiv.
  - B. Proporsional.
  - D. To'g'ri va egri.
  - E. Yuqoridagilarning barchasi.
12. **Qaysi javobda soliq munosabatlarining subyektlari keltirilgan?**
  - A. Soliq to'lovchilar va vakolatli o'rganlar.
  - B. Chet el fuqarolari.
  - D. Mamlakat fuqarolari va korxonalar.
  - E. Nafaqaxo'rlar va ishchilar.
13. **Qaysi javobda faqat bevosita soliqlar keltirilgan?**
  - A. Aksiz va yer solig'i.
  - B. Qo'shilgan qiymat solig'i va daromad solig'i.
  - D. Aksiz va qo'shilgan qiymat solig'i.
  - E. Daromad va mol-mulk solig'i.
14. **Qaysi javobda faqat bilvosita soliqlar keltirilgan?**
  - A. Aksiz va yer solig'i.
  - B. Qo'shilgan qiymat solig'i va daromad solig'i.
  - D. Aksiz va qo'shilgan qiymat solig'i.
  - E. Daromad va mol-mulk solig'i.
15. **Qaysi javoblarda soliq munosabatlarining subyektlari hisoblangan vakolatli organlar berilgan?**
  - A. Davlat soliq xizmati organlari.
  - B. Bojxona organlari.
  - D. Moliya organlari.
  - E. Yuqoridagi barcha javoblarda.

BILIMINGIZNI SINAB KO'RING

8-sinf bo'yicha o'tilganlarni takrorlash uchun test savollari
(yakuniy nazorat ishi namunasi)

1. Tanlovning muqobil qiymati — bu ...

- A. imkoniyatlar ichidan naflilik jihatdan ikkinchi o'rinda turadigani.
- B. tanlangan imkoniyatning o'zi.
- D. tanlov natijasida voz kechilgan imkoniyatlarning barchasi.
- E. tanlov natijasida voz kechilgan, eng katta nafga ega bo'lgan imkoniyat.

2. To'g'ri jumlani toping. Inson ehtiyojlari...

- A. cheklangan, chunki inson chekli vaqt oralig'ida hayot kechiradi.
- B. poyonsiz, chunki inson orzu-istaklarining cheki yo'q.
- D. cheklangan, chunki resurslar cheklangan.
- E. poyonsiz, chunki biz yashayotgan makonning chegarasi yo'q.

3. Iqtisodiyotni nima sababdan o'rganamiz?

- A. Iqtisodiyotni bilgan odam tejamli bo'ladi.
- B. Iqtisodiyotni bilgan odam yaxshi tadbirkor bo'ladi.
- D. Iqtisodiyotni yaxshi bilgan odam oqilona iqtisodiy qaror qabul qila oladi.
- E. Yuqoridagilarning hammasi to'g'ri.

4. Noto'g'ri jumlani aniqlang.

- A. Barcha iqtisodiy tizimlar tanlov muammosiga duch keladi.
- B. Inson ma'naviy ehtiyojlarsiz to'la-qonli hayot kechira olmaydi.
- D. Inson cheksiz makonda yashaydi,

shu bois iqtisodiy resurslarning ham poyoni yo'q.

- E. Inson ehtiyojlarining poyoni yo'q.

5. Iqtisodiyotning asosiy muammosi — bu...

- A. tabiiy resurslarning cheklanganligi.
- B. inson ehtiyojlarining cheksizligi.
- D. inson ehtiyojlarini qondirish.
- E. insonning cheksiz ehtiyojlarini qondirish uchun zarur resurslarning cheklanganligi.

6. Ishlab chiqarish omillari — bu...

- A. mehnat taqsimoti va ixtisoslashuv.
- B. faqat bino, inshootlar, asbob-uskuna va dastgohlar.
- D. faqat ishchilar malakasi va texnologiya.
- E. tabiiy omil, mehnat omili, kapital va tadbirkorlik omillari.

7. Qaysi ta'rif umumiyroq keltirilgan? Mehnat unumdorligi — bu...

- A. bir resurs birligidan foydalanib, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.
- B. vaqt birligi ichida ishlab chiqarilgan tovar miqdori.
- D. bitta ishchi ishlab chiqargan mahsulot hajmi.
- E. bitta ishchi ishlab chiqargan mahsulotning puldagi qiymati.

8. Mehnat taqsimoti ...

- A. narxlarning oshishiga olib keladi.
- B. mehnat unumdorligini kamaytiradi.

D. daromadlarni tekisroq taqsimlash imkoniyatini yaratadi.

- E. mehnat unumdorligini oshiradi.

9. Mehnat unumdorligiga nima ta'sir ko'rsatadi?

- A. Texnologiyalarni qo'llash.
- B. Ixtisoslashuv.
- D. Ishchilarning kasb mahorati.
- E. Yuqoridagilarning hammasi.

10. Quyidagi xususiyatlarning qaysi biri markazlashgan rejali iqtisodiyotga xos emas?

- A. Rejali ishlab chiqarish.
- B. Tayinlangan narxlar.
- D. Buyruqbozlik.
- E. Erkin narxlar.

11. Bozor iqtisodiyoti deganda nima tushuniladi?

- A. Bozor munosabatlari qoidalari asosida boshqariladigan iqtisodiyot.
- B. Oila-uy xo'jaligini yuritishda bozor munosabatini hisobga olish.
- D. Sotuvchi va xaridor o'rtasida narxni bozor tomonidan belgilanishi natijasidagi iqtisodiyot.
- E. Kishilar o'rtasidagi erkin iqtisodiy aloqa, muomala.

12. "Nima, qanday va kim uchun ishlab chiqarish kerak?" degan muammoga qayerda duch kelinadi?

- A. Faqat an'anaviy iqtisodiyotda.
- B. Faqat markazlashgan rejali iqtisodiyotda.
- D. Faqat bozor iqtisodiyotida.
- E. Har qanday iqtisodiy tizimda.

13. Agar ishlab chiqaruvchi barcha resurslarini ishga solsa, ko'pi bilan 100 dona

A tovardan va 200 dona B tovardan ishlab chiqaradi. A tovardan 120 dona ishlab chiqarishga qanday erishish mumkin?

- A. Hech bir sharoitda bunga erishib bo'lmaydi.
- B. Qattiq tejamkorlik asosida erishish mumkin.
- D. B tovarni ishlab chiqarishni kamaytirish evaziga erishish mumkin.
- E. Faqat qo'shimcha sarmoya sarflab, erishish mumkin.

14. Aralash iqtisodiyot qaysi iqtisodiy tizimlarning elementlarini o'z ichiga oladi?

- A. Faqat markazlashgan va an'anaviy iqtisodiyotning.
- B. Faqat an'anaviy va bozor iqtisodiyotining.
- D. Hamma iqtisodiy tizimning.
- E. Markazlashgan va bozor iqtisodiyotining.

15. Quyida keltirilgan ishlab chiqarishni tashkil qilishda mehnat taqsimoti amalga oshirilgan?

- A. Bir fabrika oshxona mebeli, ikkinchisi esa yotoqxona uchun yumshoq mebel ishlab chiqaradi.
- B. Bir firma kompyuter, ikkinchisi esa printer ishlab chiqaradi.
- D. Bir bo'yoqchi devorni bo'yashga tayyorlaydi, ikkinchisi devorni bo'yaydi.
- E. Braziliya kofe, Hindiston choy ishlab chiqaradi.

16. Bozor bu ...

- A. sotuvchi va xaridor uchrashadigan joy.

- B. tovar va xizmatlar ayirboshlash joyi.
D. ishlab chiqarishni iste'mol bilan bog'laydigan vosita.
E. noto'g'ri javob yo'q.

17. Tovarining narxi bu ...

- A. sotuvchining tovar uchun olmoqchi bo'lgan pul miqdori.
B. xaridorning tovar uchun to'lamoqchi bo'lgan pul miqdori.
D. tovarni ishlab chiqarish uchun sarflangan jami xarajat miqdori.
E. sotuvchi tovarni sotishga va xaridor esa tovar uchun to'lashga rozi bo'lgan pul miqdori.

18. Pul qanday xususiyatlarga ega bo'lishi kerak?

- A. Qulay va ixcham.
B. Pishiq va barqaror.
D. Kamyob va soxtalashtirish qiyin.
E. Yuqoridagilarning barchasi.

19. Tovar ishlab chiqarish uchun zarur bo'ladigan resurslar narxi o'zgarganda ...

- A. taklif miqdori o'zgaradi.
B. talab ham, taklif ham o'zgaraydi.
D. tovarga bo'lgan talab o'zgaradi.
E. tovar taklifi o'zgaradi.

20. Quyidagi omillardan qaysi biri talabga ta'sir etmaydi?

- A. Tovarni iste'mol qiluvchi aholi sonining o'zgarishi.
B. Iste'molchilar daromadlarining o'zgarishi.
D. Bozorga tovarning ko'p miqdorda keltirilishi.
E. Tovar narxi oshishining kutilishi.

21. Taklif miqdori bu muayyan vaqt davomida...

- A. xaridorlarning ma'lum narxda sotib olishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori.
B. sotuvchilarning ishlab chiqarishi mumkin bo'lgan tovar miqdori.
D. sotuvchilarning ma'lum narxda sotishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori.
E. sotuvchilar tomonidan bozorga keltirilgan jami tovar miqdori.

22. Tovarga bo'lgan talab miqdori uning taklif miqdoridan ko'p bo'lsa, bozorda ...

- A. tovar sotilmasdan to'planib qoladi.
B. tovar taqchilligi yuzaga keladi.
D. muvozanat vujudga keladi.
E. sotuvchilar o'rtasida raqobat yuzaga keladi.

23. Raqobat natijasida tovarlar ...

- A. sifati yomonlashadi, narxi oshadi.
B. narxi o'zgaraydi, sifati yomonlashadi.
D. turi ko'payishi mumkin.
E. narxi tushishi, sifati esa yaxshilinishi mumkin.

24. Quyidagi xususiyatlarning qaysi biri bozor iqtisodiyotiga xos emas?

- A. Tadbirkorlik.
B. Xususiy mulkchilik.
D. Monopoliyani quvvatlash.
E. Raqobat.

25. "Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi" tamoyili...

- A. davlatning bosh islohotchi bo'lishi lozimligini bildiradi.

- B. qonun va qonunlarga rioya etish ustuvor bo'lish zarurligini bildiradi.
D. ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlarni mafkuradan xoli qilish zarurligini bildiradi.
E. kuchli ijtimoiy siyosat olib borish yuzasidan ta'sirchan chora-tadbirlar ko'rilishini bildiradi.

26. Iqtisodiyotga oid ilk kitob kim tomonidan yozilgan?

- A. Adam Smit.
B. Arastu.
D. Ksenofont.
E. Alfred Marshall.

27. Tovarga bo'lgan talab va taklif quyidagi jadval ko'rinishida berilgan. Tovarining muvozanat narxi (so'm), miqdori (dona) va sotuv hajmini aniqlang.

<i>Tovar narxi</i>	400	800	1200	1600
<i>Talab miqdori</i>	15	10	5	0
<i>Taklif miqdori</i>	8	10	14	20

- A. 400 so'm, 10 dona, 4000 so'm.
B. 800 so'm, 10 dona, 4000 so'm.
D. 800 so'm, 10 dona, 8000 so'm.
E. 1200 so'm, 10 dona, 8000 so'm.

28. Soliqqa tortiladigan daromad, mulluk yoki tovar qanday nomlanadi?

- A. Soliq subyekti. B. Soliq obyekt.
D. Soliq stavkasi. E. Soliq.

29. Jismoniy shaxs hisoblangan soliq to'lovchi qaysi javobda keltirilgan?

- A. Poyafzal ishlab chiqaruvchi xususiy firma.
B. Un ishlab chiqaruvchi zavod.
D. Nashriyot ishchisi.
E. Barcha soliq to'lovchilar.

30. Yuridik shaxs hisoblangan soliq to'lovchi qaysi javobda keltirilgan?

- A. Poyafzal ishlab chiqaruvchi xususiy firma.
B. O'qituvchi.
D. Nashriyot ishchisi.
E. Barcha soliq to'lovchilar.

31. Qaysi javobda soliq to'lovchining majburiyatlaridan biri keltirilgan?

- A. Davlat tomonidan belgilangan soliq imtiyozlaridan foydalanish.
B. Soliqlarning belgilangan miqdorini o'z vaqtida to'lash.
D. O'zining toliq to'lovchi sifatida huquqlari buzilgan taqdirda tegishli joylarga shikoyat qilish.
E. Soliq organlaridan soliqdan qarzi bor yoki yo'qligi haqida ma'lumot olish.

32. Soliq obyektining har bir birligi uchun davlat tomonidan belgilab qo'yilgan me'yor?

- A. Soliq.
B. Soliq stavkasi.
D. Soliq obyekt.
E. Soliq subyekti.

33. Bir fuqaro o'zining 300 birlik daromadidan 36 birlik, ikkinchi fuqaro 440 birlik daromadidan 44 birlik daromad solig'i to'lashdi. Bularga ko'ra daromad solig'i stavkasi qanday?

- A. Proporsional.
B. Progressiv.
D. Regressiv.
E. To'g'ri javob berilmagan.

BA'ZI IQTISODIY ATAMALAR LUG'ATI

A

An'anaviy iqtisodiyot — iqtisodiyotning asosiy savollariga jamiyatda an'analariga asoslanib javob beradigan iqtisodiy tizim.

Aralash iqtisodiyot — bozor iqtisodiyoti va markazlashgan rejali iqtisodiyotning maqbul tomonlarini o'zida mujassamlashtirgan zamonaviy iqtisodiy tizim.

Ayirboshlash — bir mahsulotni sotish yoki sotib olish yoki boshqasiga almashtirish.

B

Bir-birining o'rnini to'ldiruvchi tovarlar — birgalikda foydalanishga mo'ljallangan tovarlar jufti.

Bir-birining o'rnini bosuvchi tovarlar — bir xil ehtiyojlarni qondirishga mo'ljallangan tovarlar jufti.

Boylik — kishining barcha insoniy va moddiy kapitallari yig'indisi.

Bozor — xaridor va sotuvchilar oldi-sotdi jarayoni amalga oshadigan, uchrashadigan makon.

Bozor infratuzilmalari — bozor vazifalarini amalga oshirishda bevosita qatnashmasdan, unga yordam beruvchi, xizmat ko'rsatuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar.

Bozor iqtisodiyoti — xususiy mulkchilikka asoslangan, barcha iqtisodiy yechimlar bozor mexanizmlari yordamida aniqlanadigan iqtisodiy tizim.

Bozor qatnashchilari — davlat, ishlab chiqaruvchilar va uy xo'jaliklari.

Budjetdan ajratiladigan subsidiya — davlat tomonidan muayyan maqsadlar uchun budjet hisobidan beriladigan pul mablag'lari.

D

Daromad — kishi (oilaning ma'lum vaqt davomida) ishlab topgan yoki qo'lga kiritgan barcha moddiy va pul tushumlari.

Davlat mulki — davlat korxonalar va tashkilotlariga tegishli mol-mulk.

Dividend — aksiya evaziga beriladigan daromad.

E

Bilvosita soliq — fuqarolar tomonidan to'g'ridan to'g'ri davlatga emas, balki avvaliga muayyan tovarlarni sotuvchi korxonalariga to'lanadigan, so'ng esa korxonalar tomonidan davlatga o'tkaziladigan soliq.

Ehtiyojlar — insonning muayyan sharoitda yashashi va kamol topishi uchun zarur bo'lgan narsalarga muhtojligi.

Erkin xarajatlar — birlamchi bo'lmagan ehtiyojlar uchun xarajatlar.

Foizlar — har qanday turdagi qarz talablaridan olingan daromad, shu jumladan obligatsiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlar, shuningdek depozit qo'yilmalar va boshqa qarz majburiyatlaridan olingan daromad.

F

Fond birjalari — qimmatbaho qog'ozlar oldi-sotdisi bilan shug'ullanuvchi vositachi tashkilot.

Hududiy ixtisoslashuv — sharoit, an'analar, mahalliy imkoniyatlar tufayli butun bir hudud mahsulotning biror turini ishlab chiqarishga moslashuvi.

H

Ijara (lizing) to'lovi — ijarachi (lizing oluvchi) tuzilgan ijara (lizing) shartnomasi asosida ijaraga beruvchiga (lizing beruvchiga) to'laydigan summa.

I

Ijara haqi (renta) — bironing mulkidan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq.

Ijtimoiy ehtiyojlar — kishilarning yonma-yon, hamjihatlikda hayot kechirishi bilan bog'liq, birgalashib qondiradigan umumiy ehtiyojlari.

Inflatsiya — mamlakatdagi o'rtacha narx-navoning muttasil oshib borishi.

Inson kapitali — kishining aql-idroki, bilimi, zakovati, kuch-quvvati, ish tajribasi, malakasi, kasbiy mahorati, salohiyati, sog'lig'i va ma'naviy dunyosi.

Intellectual tovarlar bozori — aqliy mehnat mahsuli bo'lgan tovarlar "oldi-sotdi" jarayoni amalga oshiriladigan bozor.

Investitsiya qilish (sarmoyalash) — mablag'ni ishlab chiqarishni rivojlantirishga va kengaytirishga sarflash.

Iqtisodiy tizim — jamiyat (mamlakat) iqtisodiy hayotini tashkil qilish shakli.

Iqtisodiyot — insonning hayot kechirishi uchun zarur ne'matlarni yaratishga qaratilgan xo'jalik yuritish tizimi.

Iqtisodiyotning tarkibiy qismlari — tabiat, odamlar va odamlar tomonidan yaratilgan barcha narsalar.

Ish haqi — korxonada tomonidan yollanib ishlayotgan xodimga bajarilgan ish uchun to'lanadigan pul.

Ishbay ish haqi — ishchiga tayyorlagan mahsulot miqdoriga qarab to'lanadigan pul miqdori.

Ishlab chiqarish — ehtiyojlarni qondirish uchun zarur mahsulotlarni ishlab chiqarish.

Ishlab chiqarish vositalari bozori — korxonada va firmalar ehtiyojlari uchun zarur tovar va xizmatlar sotiladigan bozor.

Ishlab chiqaruvchilar — tovar va xizmatlarni yaratadigan korxonalar yoki shaxslar.

Iste'mol krediti — biror qimmatbaho tovarni sotib olish uchun bankdan olingan qarz.

Iste'mol tovarlari bozori — aholi, uy xo'jaliklarining ehtiyojlari uchun zarur tovar va xizmatlar sotiladigan bozor.

Iste'molchilar — yaratilgan tovar va xizmatlarni bevosita iste'mol qiluvchi yoki ulardan foydalanuvchilar.

Ixtisoslashuv — biror mahsulot turini ishlab chiqarish bo'yicha korxonalar o'rtasidagi mehnat taqsimoti.

Jamg'arma — kelajakdagi ehtiyojlarni qondirish uchun jamg'ariladigan pul.

Jismoniy shaxs — O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, chet el fuqarolari hamda fuqaroligi bo'lmagan shaxslar.

Kapital resurslar — inson tomonidan yaratilgan va boshqa mahsulot turlarini yaratishda ishtirok etadigan resurslar.

Mahsulot — inson mehnatining, iqtisodiy faoliyatining mahsuli.

Majburiy xarajatlar — kundalik turmushda ularsiz yashab bo'lmaydigan xarajatlar.

Markazlashgan rejali iqtisodiyot — deyarli barcha ishlab chiqarish vositalari davlat tasarrufida bo'lib, iqtisodiy yechimlar markazlashgan holda davlat tomonidan qabul qilinadigan va rejaga ko'ra amalga oshiriladigan iqtisodiy tizim.

Mehnat birjasi — korxonalar va ish qidirib yurgan kishilar o'rtasida vositachilik faoliyatini olib boruvchi tashkilot.

Mehnat bozori — ishchi kuchi oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriladigan bozor.

Mehnat resurslari — mehnat qilishga layoqatli kishilar, ularning bilimi, ish tajribasi va mehnat mahorati.

Mehnat taqsimoti — mahsulot ishlab chiqarish jarayonining ishchilar o'rtasida ishni taqsimlash asosida tashkil qilinishi.

Mehnat unumdorligi — resurs birligidan foydalanib, ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori.

Moddiy kapital — jamg'arilgan daromadning moddiy mulkka aylangan qismi va pul mablag'lari.

Moliya bozori — pul va qimmatli qog'ozlar oldi-sotdi jarayonlari amalga oshiriladigan bozor.

Monopoliya — muayyan tovar turi yakka ishlab chiqaruvchi yoki sotuvchi tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi o'ta qiyin bo'lgan bozor holati.

Mulk — odamlar tomonidan o'zlashtirilgan va egalik qilish mumkin bo'lgan barcha narsalar.

K

M

J

Mulkdor — mulkka egalik qiluvchi shaxs.

Muqobil imkoniyat — birini tanlaganda boshqasidan voz kechiladigan imkoniyat.

Murosali tanlov — bir vaqtning o'zida bir necha imkoniyatlardan qisman-qisman foydalanish.

Muvozanat miqdor — tovarning bozor muvozanat narxiga mos talab (yoki taklif) miqdori.

N **Narx** — bir birlik tovar yoki xizmat uchun xaridor to'lashga, sotuvchi esa uni sotishga rozi bo'lgan pul miqdori.

Narxlar vositasida raqobatlashish — tovar narxini tushirish yoki oshirish yordamida raqobatchilarga ta'sir ko'rsatish.

Narxlar vositasisiz raqobatlashish — tovar narxini o'zgartirmasdan, uning sifatini yaxshilash, reklamani kuchaytirish kabi omillar orqali raqobatchilarga ta'sir ko'rsatish.

Natsionalizatsiya — xususiy mulkni davlat mulkiga aylantirish.

Nominal daromad — daromadning pul shaklidagi ifodasi.

Normal tovarlar — aholi daromadining oshishi bilan talab oshadigan tovarlar.

O **Oila budjeti** — oilaning ma'lum davrga rejalashtirilgan daromad manbalari va xarajatlari hisob-kitobi.

Oldi-sotdi jarayoni — tovar va xizmatlar pulga, pul esa tovar va xizmatlarga ayirboshlanadigan jarayon.

Oligopoliya — bir nechta yirik korxonalar va firmalarning monopoliyasidan iborat bo'lgan bozor holati.

Omonat — mablag'ni jamg'arish va ko'paytirish maqsadida, ma'lum ustama haq — foiz evaziga bankka qo'yish.

Omonat foizi — omonatga topshirilgan pul mablag'idan foydalanganlik uchun to'lanadigan haq.

Oylik maosh — ishchiga bir oy davomidagi mehnat faoliyati uchun qat'iy belgilangan pul miqdori.

P **Past tabaqali tovarlar** — aholi daromadining oshishi bilan talab kamayadigan tovarlar.

Pul — mahsulot va xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirishga mo'ljallangan maxsus ayirboshlov vositasi.

Q **Qimmatbaho qog'oz** — ma'lum miqdordagi mablag'ga yoki mulkka egalikni yoki ularga nisbatan munosabatni tasdiqlovchi maxsus pul ko'rinishidagi hujjat.

R **Raqobat** — iqtisodiyotda faoliyat ko'rsatuvchi tomonlar manfaatlarining to'qnashuvidan yuzaga keladigan o'zaro kurash.

Ratsionallik — biror resursdan tejamli foydalanish xislati.

Real daromad — daromadning qadr-qimmati, ya'ni tovar va xizmatlar sotib olish quvvatini aniqlovchi kattalik.

Reklama — iste'molchilarga tovar haqida ma'lumot berish bilan ularning tovarga bo'lgan talabini oshirishga qaratilgan tashviqot tadbiri (reklama lotincha so'z bo'lib, jar solish, chaqiriq degan ma'noni anglatadi).

Resurslar — inson ehtiyojlarini qondirish uchun asqotadigan barcha narsalar.

Sof foyda — foydaning soliqlar to'langandan keyin qolgan qismi.

Sof raqobat bozori — muayyan tovar turi juda ko'p sotuvchilar tomonidan sotiladigan, boshqa sotuvchilarning kirishi oson, narxlar erkin bo'lgan bozor.

Soliq — fuqaro, firma va korxonalardan davlat xazinasiga undiriladigan, qonunda ko'rsatilgan majburiy to'lov.

Soliq munosabatlarining subyektlari — soliq to'lovchilar va vakolatli organlar.

Soliq solish obyekti — soliq to'lash lozim bo'lgan (to'lanishini taqozo etadigan) daromad, mol-mulk yoki tovar.

T

Soliq stavkasi — soliq obyektining har bir birligi uchun davlat tomonidan belgilab qo'yilgan me'yor.

Soliq to'lovchilar — soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni amalga oshirish majburiyatini olgan har qanday jismoniy yoki yuridik shaxslar.

Sotuvchi — bozorda tovarini pulga almashadigan, ya'ni tovarni sotadigan tomon.

Sug'urta — turli xil kutilmagan holatlar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy muammolardan muhofaza qilish.

Tabiiy resurslar — tovar va xizmatlar ishlab chiqarishda bevosita ishlatiladigan tabiatning barcha ne'matlari.

Tadbirkorlik — odamlarning iqtisodiy qarorlar qabul qilishi bilan bog'liq tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish faoliyati.

Tadbirkorlik foydasi — tadbirkorlik faoliyati natijasida qo'lga kiritiladigan daromad.

Taklif — sotuvchilarning muayyan vaqt davomida tovarni turli narxlarda qancha miqdorda sotish mumkinligi haqidagi xohish va imkoniyatlarini aniqlaydi.

Taklif chizig'i — taklifning tekislikdagi grafik ko'rinishi.

Taklif miqdori — sotuvchilarning muayyan vaqt davomida ma'lum narxda sotishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori.

Talab — tovarning narxi va miqdori orasidagi munosabat bo'lib, xaridorlarning muayyan vaqt davomida tovarni turli narxlarda qanchadan sotib olish imkoniyatlarini aniqlaydi.

Talab chizig'i — talabning tekislikdagi grafik ko'rinishi.

Talab miqdori — xaridorlarning muayyan vaqt davomida ma'lum narxda sotib olishlari mumkin bo'lgan tovar miqdori.

Tanlov — cheklangan resurslardan foydalanish imkoniyatlari orasidan birini tanlash.

Tanlovning muqobil qiymati — tanlov natijasida voz kechilgan, eng katta nafga ega bo'lgan imkoniyat.

Taqchil bozor — tovarning bozor taklif miqdorining unga bo'lgan talab miqdoridan past bo'lgan bozor.

Texnologiya — mahsulot ishlab chiqarishda qaysi resurslardan qanday foydalanish, qanday usul va ketma-ketlikda ishlov berish yo'l-yo'rig'i.

To'yingan bozor — tovarning bozor taklifi miqdorining unga bo'lgan talab miqdoridan yuqori bo'lgan bozor.

Bevosita soliq — fuqaro va korxonalaridan bevosita davlat xazinasiga undiriladigan soliq.

Tovar — ayirboshlash maqsadida ishlab chiqarilgan mahsulot.

Tovar birjasi — tovarlarni katta-katta hajmda, ulgurji sotib olish va sotishni uyushtiradigan vositachi tashkilot.

Tovarning bozor (muvozanat) narxi — bozorda tovarga bo'lgan talab miqdorining taklif miqdoriga teng bo'lgandagi narx.

Tovarning shtrix kodi — tovar haqidagi ma'lumotlarni tovar yorlig'ida ifodalovchi chiziqchalar dastasi va raqamlar ketma-ketligidan iborat maxsus belgi.

Vakolatli organlar — Davlat tomonidan qonun asosida soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni undirish vazifasi qo'yilgan va vakolati berilgan davlat organlari va tashkilotlari.

Vaqtbay ish haqi — ishchiga ishlagan vaqti miqdoriga qarab to'lanadigan pul miqdori.

Xaridor — bozorda pulini tovarga almashadigan, ya'ni tovarni sotib oladigan tomon.

Xizmatlar — moddiy narsa yaratmaydigan, natijasi ehtiyojlarni qondiradigan iqtisodiy faoliyat.

V**X**

Y

Xususiy mulk — alohida olingan shaxsga yoki shaxslar jamoasiga tegishli mol-mulk.

Xususiylashtirish — davlat mulkini xususiy mulkka aylantirish jarayoni.

Yalpi daromad — firmaga tovarni sotishdan tushgan pul tushumi.

Yuridik shaxs — O‘zbekiston Respublikasining qonunlariga muvofiq tashkil etilgan, o‘z mulki bilan sudda da’vogar va javobgar bo‘la oladigan tashkilot.

O‘

O‘zaro bog‘liq tovarlar — birining narxi o‘zgarishi ikkinchisiga bo‘lgan talabning o‘zgarishiga olib keladigan tovarlar jufti.

Sh

Shaxsiy ehtiyojlar — alohida olingan shaxsgagina tegishli bo‘lgan ehtiyojlar.

Ch

Cheklanganlik muammosi — resurslarning yetarli darajada mavjud emasligi.

TAKRORLASH UCHUN BERILGAN TOPSHIRIQLAR JAVOBLARI

I bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Javobi	f	i	b	h	a	g	e	d	j	k	m	n	l

D-Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Javobi	D	B	E	B	E	E	D	B	A	B

II bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Javobi	e	b	g	f	a	l	j	k	i	h	d	m

D-Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Javobi	B	B	E	E	E	D	B	B	B	E	E	B

III bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7
Javobi	f	h	a	b	g	d	e

D-Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Javobi	B	E	E	E	E	B	D	B	B	D	E

IV bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari

B. Atamalar va talqinlar

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Javobi	e	b	f	a	g	h	i	d	j

D-Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Javobi	E	E	E	A	A	D	E	D	E	D

V bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari**B. Atamalar va talqinlar**

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Javobi	b	j	g	i	a	e	h	f	d

D-Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Javobi	D	D	D	D	A	E	A	B	D	E	D	D	D	D	A	D

VI bobni takrorlash uchun test va topshiriqlar javoblari**B. Atamalar va talqinlar**

Atama raqami	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Javobi	f	d	b	h	a	e	j	g	i

D-Testlar

Testlar	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Javobi	B	E	B	D	D	A	E	D	B	E	E	A	E	D	E

Sariqov Ergashvoy Sotvoldiyevich.

Iqtisodiy bilim asoslari: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik/E.S.Sariqov, B.Q.Haydarov. — 2014 — 144 b.

I. Muallifdosh

Sariqov Ergashvoy Sotvoldiyevich
Haydarov Bahodir Qayumovich

IQTISODIY BILIM ASOSLARI

8-sinf uchun darslik

O'zbek tilida

Muharrirlar

Badiiy muharrir

Sahifalovchi

Bosishga ruxsat etildi . Bichimi 70×90¹/₁₆. «Tayms» garniturasini. Kegli 10. Ofset usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 10,53. Nashr tabog'i 12,15. Adadi 453541 nusxa. 00-000 sonli buyurtma.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

T/r	O'quvchining ismi va familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi	Darslikning topshiril-gandagi holati	Sinf rahbari-ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqalar yo'q.
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismdan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi.